

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Наукове фахове видання

Випуск 36

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Секундант Сергій Григорович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР:

Яковлев Денис Вікторович, доктор політичних наук, професор, декан факультету психології, політології та соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Голубович І. В., доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Дікова-Фаворська О. М.**, доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціології, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Сременко О. М.**, доктор філософських наук, професор, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Крилова С. А.**, доктор філософських наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Кройтор А. В.**, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політичних теорій, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Кутуєв П. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; **Куцепал С. В.**, доктор філософських наук, професор, Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого; **Лісієнко О. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Південноукраїнський національний університет імені К. Д. Ушинського; **Коваліско Н. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка; **Окороков В. Б.**, доктор філософських наук, професор, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара; **Петриківська О. С.**, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Прохоренко Є. Я.**, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Стрелкова А. Ю.**, доктор філософських наук, старший науковий співробітник, Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України; **Хамітов Н. В.**, доктор філософських наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Чепак В. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Якубін О. Л.**, кандидат політичних наук, старший викладач кафедри соціології, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; **Długosz Piotr**, доктор соціологічних наук, професор, University of Rzeszów, Rzeszow, Польща; **Gerald M. Steinberg**, професор кафедри політології, Університет імені Бар-Ілана, Ізраїль; **Harris Kevan**, доктор філософії, доцент, Каліфорнійський університет (UCLA), США; **Mirchev Dimitar**, доктор філософських наук, професор, Медичний університет Пловдив, Болгарія; **Mirica Stefania-Cristina**, доктор філософії, Університет «Dunarea de Jos», м. Галац, Румунія; **Silviya Mineva**, доктор філософії, професор, Софійський університет, Болгарія.

Науковий фаховий журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» засновано у 2014 році
Національним університетом «Одеська юридична академія».

Свідоцтво про державну реєстрацію: КВ № 20826-10626 Р від 25.06.2014 р.

Журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» внесено до переліку наукових фахових видань України категорії Б, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з філософських, політичних та соціологічних наук (спеціальності 033 «Філософія», 052 «Політологія», 054 «Соціологія») на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук відповідно до Наказу МОН України від 26.11.2020 р. № 1471 (Додаток 3).

Рекомендовано до друку та поширення мережею Internet вченою радою Національного університету
«Одеська юридична академія» 16 червня 2022 р. (протокол № 9).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Офіційний веб-сайт журналу «Актуальні проблеми філософії та соціології»: www.apfs.nuoua.od.ua

ФІЛОСОФІЯ

УДК 141.41

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i36.1102>

священник М. Я. Антонюк

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9343-3539>

магістр богослов'я,

аспірант

Київської духовної академії і семінарії

ТЕРМІН «АНТИНОМІЯ» ТА БЛИЗЬКІ ЗА ЗМІСТОМ ТЕРМІНИ У РЕЛІГІЙНОМУ КОНТЕКСТІ

Постановка проблеми. Термін «антиномія» виник у юридичній практиці [13], а свій розвиток отримав у філософії, і як загальнонауковий термін використовується у філології, юриспруденції, математиці та багатьох інших науках. Богословського сенсу і розвитку він набуває у працях І. Канта, який писав, що саме дослідження антиномій чистого розуму стало «відправною точкою» і пробудило його від «догматичного сну». Надалі під впливом І. Канта ряд богословів і релігійних мислителів (зокрема, свящ. П. Флоренський, прот. Сергій Булгаков, М. Бердяєв, В.М. Лоський, Б.В. Вишеславцев, прот. Іоанн Меєндорф, митр. Каліст (Уер), митр. Іоанн (Зізіулас), преп. Іустин (Попович), архім. Софроній (Сахаров), Дж. П. Мануссакіс, Х. Яннарас, Ж.-К. Ларше, В. Петров та ін.) висловлюють свої думки відносно терміну «антиномія» і використовують його у власних творах. Свящ. Павло Флоренський зауважує: «З Канта положення «антиномії» як терміну відразу настільки зміцніло і використання його настільки розповсюдилося, що обговорювати подальшу історію терміну було б надто клопітливо» [30, с. 584] (Переклад цитат українською мовою здійснено автором). Він вважає, що ідея «антиномій розуму – це найглибша і найбільш плідна з ідей Канта». Цит. за: [13, с. 496].

Богослови у своїх працях використовували як філософські терміни, так і з інших наук, зокрема, логіки, філології. Деякі з них теж пов'язані з осмисленням та виразом протиріч та суперечностей. Зазвичай термін «антиномія» вивчають перш за все у співвідношенні з іншими філософськими термінами. Особливості використання терміну «антиномія» у богословській та релігійно-філософській думці досліджували Казарян А., свящ. Горячев Д., Христокін Г. Але аналізу термінів, схожих за змістом, у релігійному контексті не було здійснено.

Метою статті є дати характеристику поняттю «антиномія» у богословському ключі і провести порівняльний аналіз поняття «антиномія» з іншими термінами, близькими за значенням.

На нашу думку, є важливим прояснити співвідношення терміну «антиномія» та інших термінів, схожих за змістом, як таких, які близькі за змістом до релігійної проблематики (апорія, парадокс, софізм), так і нерелігійних (нонсенс, оксиморон та ін.).

Виклад основного матеріалу. Сам термін «антиномія» – (від грец. *ἀντί* – проти, *νόμος* – закон) – «означає протиріччя закону іншому закону або самому собі. Антиномія – це внутрішнє само-протиріччя закону» [30, с. 447]. Дане визначення подає свящ. Павло Флоренський, посилаючись на новогрецьких лексикографів. Тим, що визначення поняття «антиномія» вказує саме на закон або закони, Флоренський показує, що термін своєю появою завдячує юридичній області. Далі мислитель пише, що існує два терміни, які антиномією не являються: *παράνομία* – просте порушення закону, *ἀνόμια* – відсутність закону.

На думку сучасного дослідника-богослова А.Т. Казаряна, у філософії та богослов'ї антиномія – це протиріччя між двома логічно обґрунтованими положеннями [13].

Ми розглядаємо поняття антиномії в богословському ключі. У богослов'ї антиномія розглядається з об'єктивного та суб'єктивного боку.

Антиномія пов'язана з об'єктивного боку з онтологією. Тобто із трансцендентним буттям Божества, яке одночасно є іманентним світу. На думку митр. Калліста (Уера), трансцендентно-іманентне буття Божества – основа антиномії [14], адже за допомогою протилежних за змістом понять та тверджень богослови описують Божественну реальність.

Суб'єктивний бік антиномій вивчає християнська гносеологія, яка досліджує можливості пізнання Бога. У богословських системах свящ. П. Флоренського, прот. С. Булгакова розум сам створює антиномії, тобто впадає в протиріччя із самим собою. Тому і пише архім. Кипріан (Керн), що «в богослов'ї антиномії є найбільшими ворогами розуму, який все раціоналізує» [15, с. 239].

Наявність антиномій у богослов'ї ж ставить перед людиною теоретичну і практичну вимогу. Теоретична полягає в тому, що існування антиномії не передбачає усунення її розумом, пристосуванню до можливостей розуму. Ця вимога є негативною. Практична вимога є позитивною, це заклик до зміни розуму, щоб споглядати те, що є над-раціональним, а не просто ірраціональним. Наявність антиномій є вказівкою, що однієї логіки для пізнання істини недостатньо, потрібне духовне зусилля. Не усунення антиномії вирішить антиномію, не нова термінологія, а зміна і обоження людського розуму.

Антиномія в богослов'ї частково виражає істину. Свящ. Павло Флоренський говорить більше: «Істина є антиномія» [30, с. 142]. Але ці слова стосуються не Бога як Істини, а істини, яка дарована людині – Божественного Одрокнення.

Отже, спробуємо сформулювати визначення антиномії, яке використовується у богослов'ї. **Антиномія – це формально-логічна суперечність між двома істинами, яку неможливо узгодити на рівні дискурсивного мислення, але для преображеного розуму, який споглядає цілісну істину, вона зникає. Форма антиномії: теза + антитеза. Синтез антиномічних тверджень відбувається у спогляданні Бога (єднанні з Богом [28, с. 79]).**

У богослов'ї антиномія має позитивний і негативний аспекти. Негативний полягає в тому, що антиномії з'являються в розумі внаслідок гріхопадіння. Позитивний аспект полягає в тому, що антиномії частково виражають істину і тому виправдані у богослов'ї.

Також, варто зауважити, що антиномія пов'язана не стільки зі словами «проти» або «протиріччя» (для розуму) або чимось протизаконним (дослівний переклад), а з префіксом «над-» або словом «вище», оскільки вона є дуже близькою до поняття тайна (те, що вище розуміння) і вказує на «над-раціональність» Божественної Істини.

Визначивши межі поняття «антиномія» у православному богослов'ї, перейдемо до аналізу схожих за змістом термінів. При цьому будемо враховувати, що для визначення поняття антиномії суттєвим є:

- 1) наявність тези і антитези (протиріччя);
- 2) можливість синтезу тези і антитези, або, найголовніше, існування рівноваги між тезами.

У XVI ст. у протестантському середовищі виникла так звана «антиномічна суперечка» [2] між М. Лютером, Ф. Меланктоном, Й. Агріколою. Онова суперечки – відношення Закону Мойсея до виправдання добрими справами. **Антиномізм**, інша назва антиноміанізм (др.-грец. *ἀντί*- «проти» + *νόμος* «закон») – не синонім поняттю «антиномія». Антиномізм за богословським змістом є нехтуванням Старозавітними законами [2, с. 839-840].

Апорія – «(грец. *ἀπορία* – безвихідне становище, непорозуміння) – форма вираження суперечності між спостереженням явищ та їх мисленевою рефлексією» [9, с. 34], що призводить до виникнення суперечливих або несумісних висновків.

Тобто, причиною виникнення таких апорій є невідповідність між даними досвіду і їх розумовим відтворенням. Тому те, що не відповідає раціональному принципу, веде до логічної апорії.

Прикладами є загальновідомі апорії Зенона:

1) «Стріла». Дана апорія стверджує логічну неможливість руху, адже в кожному окремий момент стрілу автор розглядає як нерухому в точках спокою.

2) «Ахіллес і черепаха». Суть апорії полягає в тому, що Ахіллес ніколи не зможе наздогнати черепаху, бо між ними завжди залишатиметься відстань, на яку відповзатиме черепаха. Хибним висновок є тому, що відстань ділиться на нескінченну кількість відрізків, не врахо-

вуючи дійсну швидкість і черепахи, і Ахіллеса. Логічно правильною була б ця апорія, якби і Ахіллес, і черепаха рухалися з однаковою швидкістю.

Автор апорій не зміг розкрити діалектичний зв'язок часу і простору, їхньої єдності і безперервності.

Асиндетон (грец. *ἀσύνδετον* – незв'язний) – «спосіб вираження, при якому речення або слова не пов'язані союзом (напр. сполучниками), але зрозумілі і без союзу» [3, с. 292]. Прикладом служать слова Цезаря: «*Veni, vidi, vici*» (прийшов, побачив, переміг).

Про асиндетон пише свящ. Павло Флоренський у контексті розгляду вчення про антиномію: «Часто антиномія укладена навіть у стилістичному розриві цілісності викладу, – у зовнішній асиндетон: розумово суперечливі і взаємовиключні твердження вістрями спрямовані одне проти одного» [30, с. 149]. Асиндетон надає особливої сили думці, адже самостійність кожного поняття виділяє його в свідомості. Тобто асиндетон може бути зовнішньою, словесною формою виразу антиномії.

Наведемо приклад асиндетону [16, с. 118] з Послання до Євреїв (11: 33-34, 38)

«...Не вистачить мені часу, щоб розповісти про Гедеона, про Варака, про Самсона та Ієффая, про Давида, Самуїла та (інших) пророків, які вірою перемогали царства, творили правду, одержували обітницю, закривали пащі левів, гасили силу вогню і уникали вістря меча, зміцнювались від немочі, були сильні на війні, проганяли полки чужинців... ті, котрих весь світ не був достойний, скиталися по пустелях і горах, по печерах та ущелинах землі».

Підкреслені слова – це приклад асиндетону, який виражає загальну антиномію, виражену у 38 вірші цього Послання, між внутрішнім достоїнством і величиною святих і їх життям, сповненням страждань.

Абсурд – «(від лат. *absurdus* – немилословний, недоречний, безглуздий, недоладний) – смисловий антипод понять логічної обґрунтованості, раціональної осмисленості або дії, сумірності зі змістом вихідних принципів (аксіом, постулатів тощо) певної теоретичної системи або певної історичної парадигми системи знань і вірувань в цілому» [5, с. 5].

У випадку абсурдного твердження не можна говорити ані про існування тез, ані про рівновагу між ними. Абсурд – це протиріччя у сенсі, але це правильно побудоване твердження, яке могло б мати сенс, але в ньому поєднані несумісні за змістом слова або факти.

Наприклад: «Сонце, як і завжди, встало на півдні». Це абсурд, адже або автор не знає реальності, або навмисно спотворив факт, щоб привернути увагу.

Але, наприклад, абсурдні слова поета Данила Хармса сенс відображають: «номер у мене простий – 32-08. Запам'ятовується легко: тридцять два зуба і вісім пальців!» [32] Якщо перша частина другого твердження відповідає реальності, то друга суперечить логіці, є алогізмом, але не для англійця. В англійській мові пальців (*fingers*) – 8, великі пальці рук називаються «*thumbs*», а пальці на ногах «*toes*». Тому те, що може здатися абсурдом, для англійця звичайне мнемонічне правило.

Психологічне завдання абсурдних тверджень – примусити зупинитися і задуматися. Це чітко прослідковується у загальновідомому виразі ранньохристиянського письменника Тертуліана: *Credo quia absurdum* – «Вірю, тому що абсурдно». Те, що являється логічним, не потребує віри, віра охоплює собою те, що не доступне раціональному пізнанню, а отже, для розуму є абсурдом. Але насправді християнські істини не можна назвати абсурдними: словосполучення «догмат Церкви» ніколи не буде тотожним виразу «абсурд Церкви», або догмати ніхто не називає абсурдними. У той же час богослови часто пишуть про антиномічність догматів.

Нонсенс – «(від лат. *non* – ні і *sensus* – смисл) – безглуздість, нісенітниця» [17, с. 135]. Заздалегідь передбачається відсутність сенсу. «Однак нонсенс не втрачає сенсу, навпаки, у парадоксальній ситуації суцільних випадковостей реалізує особисте сенсотворення» [17, с. 135], яке або приховане, або завуальоване.

Сам термін «нонсенс» близький за значенням до поняття «абсурд», але їх подібність є зовнішньою, а не сутнісною. Нонсенс є основою для стилістичних фігур, наприклад, оксиморона, і є складовим елементом софізмів і паралогізмів. Нонсенс порівнюють із кривим дзеркалом [20, с. 129-141]. Зазвичай основою нонсенсу є нереальні явища або речі, які пов'язані із реальністю. Тому нонсенс сприймається як патологія.

Прикладом нонсенсу може слугувати будь-яке речення із неіснуючих слів при збереженні граматики і синтаксису мови, що робить зрозумілим, де яка частина мови знаходиться, і це дає можливість побачити визначений сенс.

Інший приклад нонсенсу – перерахування будь-яких слів, яке не є висловлюванням і, відповідно, не містить в собі сенсу.

Антиномія із нонсенсом не має нічого спільного, і нонсенс не має жодної із двох вказаних нами складових антиномії.

Софізм – «(від грец. *σόφισμα* – судження, придумане розумно, хитро) – логічний феномен у вигляді послідовності логічно пов'язаних суджень, що має на меті створити видимість (ілюзію) логічного обґрунтування (доказу) наперед хибного твердження» [35, с. 594]. Чому і для чого існує софізм і хто ним користується? В.І. Шинкарук пояснює: «Софіст в одіозному розумінні – людина, що будує софізм, щоб переконати опонента в істинності деяких тверджень заради власної вигоди». Логічна помилка виникає випадково, а софізм навмисно порушує правила логіки.

Приклади софізмів. «Злодій не бажає придбати нічого поганого; придбання хорошого є справа хороша; отже, злодій бажає хорошого» [27]. «Ліки, які приймає хворий, є добро; чим більше робити добра, тим краще; значить, ліки треба приймати у великих дозах» [27]. «Той, що сидить, встав; хто встав, той стоїть; отже, той, що сидить, стоїть» [27].

Відмінність від антиномії є зрозумілою із пояснення терміну «софізм». Софізм навмисне порушує логіку, хоче затьмарити істину, в історії богослов'я так утворювались єретичні вчення. Якщо антиномія – це істина, яка зображена у вигляді логічної помилки, то софізм – це по-

милка під виглядом істини.

Паралогізм – «(від грец. – неправильне міркування) – логічна помилка, допущена в міркуванні, яка є (на відміну від софізму) результатом ненавмисного, несвідомого порушення законів і правил логіки» [34, с. 466].

Відповідно, паралогізм як помилка не має відношення до антиномії.

Подібним є поняття **контрадикція** – «(від лат. *contradictio* – суперечність, заперечення) – логічно суперечливе судження; суперечність у процесі міркування, яка порушує закони формальної логіки» [22]. **Контрадикторні судження** – «протилежні взаємовиключаючі судження, одне з яких є загальноствердне, друге – частковозаперечне; одне істинне, друге – хибне» [22].

В даному визначенні говориться про те, що одне судження, не має значення, чи теза чи антитеза, є хибним. Відповідно, контрадикторні судження не можуть бути тезами антиномії.

Розглянемо терміни **протилежність** і **протиріччя**. «Протилежність – поняття, що відображує такі відношення між сторонами взаємодії, при яких вони взаємозумовлюють і взаємовиключають одна одну» [24, с. 29]. Протиріччя є одним із видів протилежності, основним в понятті протиріччя є взаємовиключення.

Приклад протилежності: біле і чорне. Приклад протиріччя: чорне і не-чорне.

У наведеному нами визначенні антиномії мова йде не просто про дві тези, які є суперечливими твердженнями, а і про можливість синтезу. Тому антиномія не є лише наявністю двох протилежних або двох взаємовиключних тверджень.

Парадокс – «(від грец. *παράδοξος* – несподіваний, дивний) – міркування, що містить формальну суперечність, а під час його доведення можна одночасно підтвердити істинність і хибність судження» [19, с. 181].

У визначенні парадоксу є ознаки, які відрізняють його від антиномії. Так, існує можливість того, що твердження є хибним. Далі, парадокс можна розв'язати за допомогою логіки. В протигагу антиномія – це протиріччя, яке логічно неможливо вирішити. Схематично парадокс нагадує антиномію: стверджується наявність двох тез (із яких одна виступає як антитеза), але вибір полягає не між двома істинами (як це передбачає антиномія), а між істинною і брехнею.

Найвідомішим в богослов'ї прикладом парадоксу є наступні слова: «Якщо Бог всемогутній, то чи може Він створити камінь, який не зможе підняти?» Він іменується парадоксом Всемогутності. У даному випадку ми бачимо формальну суперечність. Істинним те, що Бог є Всемогутнім і є Творцем. Хибним є вважати, ніби Бог існує в просторі, в якому щось можна піднімати. Даний богословський парадокс вирішується і його вирішення описує єп. Сильвестр (Стойчев): «...всемогутність тут розуміється у відриві від ідеї блага, – Бог творить тільки блага. Просто щось робити без благої мети – це доля недосконалого» [25, с. 86].

Загальновідомим прикладом парадоксу є парадокс Евбуліда «брехун».

Центральна постать – брехун. Він завжди говорить тільки брехню. Якщо спробувати в'янути, чи він говорить правду (істину), чи ні (бреше), то дійдемо до протиріччя: 1) якщо бреше, то твердження «Я говорю брехню» – істинне, отже, він не збрехав; 2) якщо ж він говорить правду, то це означає, що він бреше, бо так говорить його твердження.

Вирішення парадоксу за допомогою логіки звучить наступним чином: брехун справді говорить брехню. Це класичний парадокс, який не можна назвати антиномією.

Антиномічний вигляд має ще один парадокс – «парадокс Протагора» [4]. Учень Протагора Еватл за договором повинен був заплатити за навчання, коли виграє першу судову справу. Він закінчує навчання, але від діяльності в суді відмовляється, і вважає, що він ніколи не заплатить за навчання Протагору. Вчитель вирішує викликати учня на суд, і таким чином це була б перша судова справа Еватла. Вирок суду в будь-якому випадку мав би бути позитивним для Протагора, адже: 1) якщо Еватл виграє суд – має заплатити вчителю за договором; 2) якщо Еватл програє – має заплатити за рішенням суду. Протилежні висновки робить Еватл: 1) якщо виграє, то суд не зобов'язує платити; 2) якщо програє, то не платить за договором (бо ще ніякої судової справи не виграв). Логічне спростування даного парадоксу спирається на те, що аргументація стосується майбутнього, яке ще не наступило.

Один із відомих варіантів вирішення парадоксу пропонує Г. Лейбніц. На його думку, «суд повинен відмовити Протагору у зв'язку із несвоечасністю подання позову, але залишити, однак, за ним право потреби виплати грошей від Еватла пізніше, а саме після першого процесу, якщо останній виграє його» [23, с. 356].

Зауважимо, що по-перше: поняття «апорія», «парадокс» дійсно використовуються авторами богословських праць як синоніми поняттю «антиномія». Прот. Георгій Флоровський пише про «парадокс Халкідонського оросу» [10, с. 30], прп. Іустин (Попович) зазначає: «Спасіння людського роду, звершене Господом Ісусом Христом, ґрунтується на небачених *парадоксах*. Йдеться про надзвичайні антиномії...» [12, с. 108].

Поняття «апорія» використовує прп. Максим Сповідник (154 апорії): наприклад, апорія 33 (закону і благодаті), апорія 96 (пізнання Бога і неможливість пізнати Бога) [21]. Цим словом він позначає складні для розуміння місця, зокрема Святого Письма, а також деяких святих отців (амбігви). Прп. Анастасій Синаїт пише: «Яким чином воплотився Безтілесний? Яким чином Творець став створеною людиною?... Але, звертаючись від цих *апорій*...» [1, с. 84]. Поняття «апорія» використовували вищевказані святі отці, надаючи йому зміст поняття «антиномії».

Винайдення і використання софізмів приписується філософам, а тих, хто видумував софізми, християнські письменники в епоху від святого Василя Великого до святого Григорія Палами могли назвати єретиком. Святой Василь пише, що багато хто займався «винайденням софізмів, для яких змістом служить неправда» [7, с. 668], його слова перефразовує святой Григорій Палама:

хто не приймає простоти духовного вчення, той «правдоподібною софізмів спотворює силу істини» [11, с. 45]. Також можна привести слова святого Григорія Палами, який писав Варлааму Калабрійському: «нас-то не лякають софізми твого суєтного мистецтва» [11, с. 322].

Таким чином, поняття софізму не розглядалось як синонім до поняття антиномії, навіть навпаки. Так, святой Василь Великий «найкращим софістом» називає диявола, який уловлюється своїми софізмами: «І поставивши сіть Господу, сам він уловлений нею, розп'ятий на тому хресті, на якому думав його розп'яти, помер тією смертю, якою сподівався умертвити Господа. Якщо ж і князь світу, перший, найбільший і невидимий майстер в мирській мудрості, уловлюється власними хитрощами, впадаючи в крайню нерозумність, то тим більше учні та ревнителі його, хоч і у тисячу раз примудрилися, називаючи себе мудрими, збожеволіли (Рим. 1:22)» [8, с. 708].

Також цікавим є термін «оксиморон».

Оксиморон – «(грец. οξύμωρον, букв. дотепно-безглузде) – троп, особливістю якого є поєднання контрастних, протилежних за значенням слів (антонімів), внаслідок чого утворюється парадоксальна семантична сполука» [18, с. 149].

Це літературний прийом, який зазвичай виглядає як комбінація прикметника та іменника. Наприклад: «холодне полум'я», «складна простота», «логічна алогічність».

У церковній поезії часто використовується оксиморон для художнього виразу трансцендентності Бога: «Це не просто стилістичний прийом, а спроба висловити трансцендентність природи Бога, парадоксальність тайни християнства, "невимовність" того союзу душі з Богом... тобто спроба "висловити невимовне"» [26, с. 34].

Шестакова Е. Г. таким чином характеризує даний художній прийом: «1. Основою оксиморону є не ірраціональність, а взаємодія опозиційних понять. 2. Вказати на протиріччя – це не ціль оксиморону. Сенса оксиморону – це рівноправність складових понять та зняття протиріччя, а не залежність від нього. 3. Цінністю оксиморону є анормативний сенс і принципова алогічність. 4. Оксиморон завжди аксіоматичний» [33, с. 174-177].

Специфіка оксиморону близька антиномії, адже його «робота» полягає в тому, щоб суперечливу єдність зробити живою і актуальною [33, с. 191]. Оксиморон використовують представники апофатичного богослов'я, такі як свт. Климент Олександрійський («могутній Отрок»), автор *Согрус Ареопagiticum* («Слово неслухання»), прп. Симеон Новий Богослов («животворна мертвість», «початок безначального») [6, с. 65-66].

Слова пророка Ісаї: «Ось Діва в утробі зачне, і Сина народить...» (Іс. 7:14) мають антиномічний характер. Оксиморон виглядає наступним чином: «Вмістила невимісного». Наведемо приклади використання даного оксиморону.

У каноні Цвітної Тріоди на Свято Вознесіння Господнього (Богородичний тропар сьомої пісні канону): «О чудес преславних! Вмістила Бога невимісного Богородованна» [29, с. 193].

«У феотокіоні канону на Вознесіння Іосифа Солунського (в складі Тріоди XII ст.): "О чудес преславних! Вмістила Бога невимісно Боговмістима..."» [31, с. 17].

У першому прикладі використано термін «Богорадовання», у другому «Боговмістима». Це може бути наслідком паронімії двох епітетів, які використовуються відносно Пресвятої Богородиці: Θεοχώρητος – «Богорадовання» і Θεοχαρίτωτος – «Боговмістима».

Використання складного слова («Боговмістима») є результатом «зняття» оксиморону і «зображення» антиномії. Це виглядає так: «вмістила» – теза, «невмістимо» – антитеза, «Боговмістима» – синтез.

Оксиморон у Святому Письмі, християнській та богословській літературі виконує текстоутворюючу функцію, і його завдання полягає в тому, щоб «антиномії легко сприймалися на слух» [31, с. 17].

Висновки. Поняття «апорія», «нонсенс», «паралогізм», «абсурд», «контрадикція», «софізм» та «парадокс» не є синонімічними до поняття «антиномія». Із даних понять «апорія» використовується деякими православними богословами як синонім поняттю «антиномія», а поняття «софізм» зазнає критики з їх боку, інші ж поняття, як правило, не використовуються в богословському контексті.

Щодо співвідношення антиномії і оксиморону, не можна просто сказати, що антиномія є богословським поняттям, а оксиморон літературним засобом виразності. Оксиморон – риторичний засіб, образний засіб, який поєднує протилежні за значенням слова, для живого виразу того, що виразити неможливо. Тому антиномія може лежати в основі оксиморону і бути виражена через оксиморон, але не кожен оксиморон може постати як антиномія. Отже, «будь-яка антиномія потенційно – оксиморон» [31, с. 15].

Варто відмітити, що термін «антиномія» в богослов'ї набуває широкого використання. Можна виділити дві його основні функції, які не властиві іншим розглянутим в даній статті термінам: по-перше, антиномією, або антиномічною мовою (тобто протилежними поняттями) виражається словами Божественна реальність, яка відкрита вірі; по-друге, у богослов'ї така характеристика Божественної істини як антиномічність, це вказівка на над-раціональність цієї істини.

Отже, термін «антиномія», порівняно з іншими термінами, не тільки широко використовується у богослов'ї, але і необхідний для нього, тоді як інші терміни такої актуальності не мають.

Література

1. Анастасий Синаит, прп. Три слова об устроении человека по образу и по подобию Божию // Избранные творения. Москва: Паломникъ, Сибирская благовонница, 2003. С. 25-118.
2. Антиномизм // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. IА (2). Санкт-Петербург : Семеновская Типо-Литография, 1890. С. 829–840.
3. Асиндетон // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. II (3). Санкт-Петербург : Семеновская Типо-Литография, 1890. С. 292.

4. Ахвледiani А.Н. Гносеологический анализ возможных решений древнегреческого парадокса «Тяжбы Протагора с Эватлом» // СХОЛН. Т. 4. № 2. Новосибирск : Редакционно-издательский центр НГУ, 2010. С. 291-297.

5. Бичков І. Абсурд // Філософський енциклопедичний словник. Київ : Абрикос, 2002. С. 5.

6. Братухин А.Ю. Оксюморон в раннехристианских и византийских текстах // Евразийский гуманитарный журнал. № 4. Пермь : Пермский государственный национальный исследовательский университет, 2019. С. 62-67.

7. Василий Великий, свт. Беседа 12 На начало Книги Притчей (Притч. 1:1-5) // Творения. Т. 1 : Догматико-полемикальные творения ; Экзегетические сочинения ; Беседы. Москва : Сибирская благовонница, 2008. С. 664-676.

8. Василий Великий, свт. Беседа 20 О смирению-дрии // Творения. Т. 1 : Догматико-полемикальные творения ; Экзегетические сочинения ; Беседы. Москва : Сибирская благовонница, 2008. С. 707-711.

9. Гвоздик О. Апорія // Філософський енциклопедичний словник. Київ : Абрикос, 2002. С. 34.

10. Георгий Флоровский, прот. Византийские отцы V – VIII вв. Минск : Изд. Белорусского Экзазхата, 2006. 303 с.

11. Григорий Палама, свт. Триады в защиту священо-безмолвствующих. Москва : Канон, 1995. 384 с.

12. Иустин (Попович), прп. Догматика Православной Церкви // Собрание творений. Т. III : Сотериология ; Екклесиология. Москва : Паломник, 2006. 608 с.

13. Казарян А.Т. Антиномия // Православная энциклопедия. Т. 2 : Алексей, человек Божий – Анфим Анхильский. Москва : Православная энциклопедия, 2000. С. 494–498.

14. Каллист (Уэр), митр. Бог сокрытый и явленный [Электронный ресурс] // Pravmir.ru [сайт]. URL: <https://www.pravmir.ru/bog-sokryityiy-i-yavlennyiy/> (дата звернення: 07.05.22).

15. Киприан (Керн), архим. Евхаристия. Москва : Храм свв. Космы и Дамиана на Маросейке, 2006. 335 с.

16. Кириллов В. Анализ риторической критики на примере 11 главы Послания к Евреям // Богословские размышления. № 15. Одесса : ЕААА, 2014. С. 110-126.

17. Ковалів Ю.І. Нонсенс // Літературознавча енциклопедія. Т. 2. Київ : ВЦ «Академія», 2007. С.135.

18. Ковалів Ю.І. Оксиморон, або Оксюморон // Літературознавча енциклопедія. Т.2. Київ : ВЦ «Академія», 2007. С. 149.

19. Ковалів Ю.І. Парадокс // Літературознавча енциклопедія. Т. 2. Київ : ВЦ «Академія», 2007. С. 181.

20. Лапатин В.А. Бессмыслица, абсурд и нонсенс в современной культуре // STUDIA CULTURAE. № 13. Санкт-Петербург : Санкт-Петербургское философское общество, 2011. С. 129-141.

21. Максим Исповедник, прп. О различных трудных местах (апориях) [Электронный ресурс] // Азбука веры [портал]. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Maksim_Ispovednik/o-razlichnyh-trudnyh-mestah-aporijah/ (дата звернення: 14.12.2021).

22. Мельничук О. Контрадикція [Электронный ресурс] // Словник іншомовних слів [сайт]. URL: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl> (дата звернення 26.11.2021).

23. Невельская-Гордеева Е.П. Логические ошибки в дедуктивных умозаключениях // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского Т. 24 (65). № 4. Симферополь : ТНУ, 2012. С. 354-362.

24. Павлов В.І., Лебедев В.О. Протилежність // Словник найбільш уживаних термінів з філософії, логіки, етики, естетики та релігієзнавства. Харків : УкрДУЗТ, 2019. С. 29.

25. Сильвестр (Стойчев), єп. Догматичне богослов'я: навчальний посібник для духовних семінарій. Київ : Видавничий відділ Української Православної Церкви, 2019. 248 с.

26. Симеон Новый Богослов, прп. «Прииди, Свет Истинный». Избранные гимны / Стих. пер. с греч. архиеп. Иларион (Алфеева). Санкт-Петербург : Издательство Олега Абышко, 2010. 224 с.

27. Софізми. Поняття, приклади [Електронний ресурс] // Електронна бібліотека освітньої літератури [сайт]. URL: <http://lua.pp.ua/3/232895.html> (дата звернення 25.11.2021).

28. Софроний (Сахаров), архим. Переписка с протоиереем Георгием Флоровским. Свято-Иоанно-Предтеченский монастырь : Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 2008. 176 с.

29. Триодъ Цветная, Киев : Митрополия УПЦ, 2003. 336 с.

30. Флоренский П., свящ. Столп и утверждение истины: опыт православной теодицеи. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2003. 640 с.

31. Чевела О.В. Антиномичность как типологическая особенность древнехристианской литургической поэзии // Вестник РУДН № 1. Казань : Российский университет дружбы народов, 2009. С. 11-18.

32. Человек устроен из трёх частей... [Електронний ресурс] // LIVEJOURNAL [сайт]. URL: <https://gomazkov.livejournal.com/103710.html>. (дата звернення 25.11.2021).

33. Шестакова Э.Г. Оксюморон как категория поэтики (на материале русской поэзии XIX – первой трети XX веков). Донецк : НОРД-ПРЕСС, 2009. С. 174-177.

34. Шинкарук В.І. та ін. Паралогізм // Філософський енциклопедичний словник. Київ : Абрикос, 2002. С. 466.

35. Шинкарук В.І. та ін. Софізм // Філософський енциклопедичний словник. Київ : Абрикос, 2002. С. 594.

Анотація

Антонюк М. Я., свящ. Термін «антиномія» та близькі за змістом терміни у релігійному контексті. – Стаття.

У статті дано загальну характеристику поняттю «антиномія» у богословському контексті, хоча поняття використовується не тільки у богослов'ї. Стаття містить роз'яснення як поняття «антиномія» існує в богослов'ї і чим це виправдано. Описано онтологічний та гносеологічний, позитивний і негативний аспекти поняття «антиномія». Вказано, що існування антиномій в богослов'ї має практичні (для християнського життя) та теоретичні (для християнського віровчення) наслідки. Стверджується, що поняття «антиномія» вказує на «над-раціональність» змісту християнських істин, які формальна логіка пробує раціоналізувати, часто нада-

ючи цим істинам ірраціонального характеру.

У статті здійснено огляд деяких визначень поняття «антиномія». На основі проаналізованого матеріалу запропоновано визначення поняття «антиномія», яке ґрунтується на доробку богословів ХХ ст. (В. М. Лосько-го, митр. Калліста (Уера), прп. Іустина (Поповича), архім. Кипріяна (Керна), прот. Георгія Флоровського, прот. Іоанна Мейендорфа, свящ. Павла Флоренського, архім. Софронія (Сахарова)). Вказано логічну форму антиномії, що дало можливість здійснити компаративний аналіз щодо інших термінів, схожих за змістом, а саме: «апорія», «асиндетон», «абсурд», «нонсенс», «софізм», «паралогізм», «контрадикція», «парадокс», «оксиморон». У статті дано визначення кожного терміну та приведено ряд прикладів.

Вказано, що термін «софізм» у богослов'ї використовується виключно у негативному значенні, а деякі терміни не використовуються богословами взагалі. Для розкриття змісту терміну «антиномія» вказано відмінність між протиріччям та протилежністю. Термін «антиномізм» є однокореневим до терміну «антиномія», вказано на різницю їх змісту.

Особлива увага приділяється таким близьким за змістом поняттям, як «асиндетон» і «оксиморон». Вказано, що асиндетон слугує зовнішньою словесною формою вираження антиномії (наведено приклад із Святого Письма), а також показано, що оксиморон використовується у церковній поезії як художній засіб для образного виразу антиномій (наведено приклади з богослужбових текстів).

Ключові слова: антиномія, богослов'я, гносеологія, синонім, оксиморон, асиндетон, апорія, парадокс.

Summary

Antonyuk M. Ya., priest. The term Antinomy and other terms close to it in meaning in the religious context. – Article.

The article gives an overall description of the concept of antinomy in a theological context, although the concept is not only used in theology. The article explains how the concept of "antinomy" exists in theology and how it is justified. The ontological and epistemological as well as positive and negative aspects of antinomy are also described. It is shown that antynomy in theology has practical effects on Christian way of living and theoretical consequences for Christian doctrine. It is affirmed that the concept of antynomy signifies the suprarational content of Christian creeds, which formal logic tries to rationalize, often giving these truths an irrational character.

There is also an overview of some definitions of the notion of antynomy. Based on the materials studied, the definition of the term antinomy is suggested which is building upon the works of theologians of the XX century (V. M. Lossky, archbishop Kallist (Uer), ven. Justin (Popovich), archim. Cyprian (Kern), prot. George Florovsky, prot. John Meiendorf, priest Pavel Florensky, archim. Sophronius (Sakharov)). A logical form of antynomy is defined, which made possible the completion of a comparative analysis of other terms close to it in meaning, namely: aporia, asyndeton, absurd, nonsense, sophistry, paralogism (fallacy), contradiction, paradox and oxymoron. Every term is attached a definition along with examples of use.

It is shown that in theology the term sophistry is used exclusively in its negative sense while some terms are never used by theologians. To reveal the meaning of the term antinomy, a difference between contradiction and opposition is pointed at. The term antynomism is a cognate word to antynomy so a distinction of the two terms is described.

Special attention is given to notions of asydenton and oxymoron as being very close in their meanings. It is

noted that while asydenton serves as an external verbal form to articulate antynomies (an example from the Holy Scripture is given), oxymoron is used in religious poetry as an artistic means for the figurative expression of antinomies illustrated with examples taken from liturgical texts.

Key words: antinomy, theology, epistemology, synonym, oxymoron, asydenton, aporia, paradox.

УДК 008:312.421

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i36.1103>

А. Ю. Ареф'єва

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4619-9281>

кандидат філософських наук,

докторант кафедри етики та естетики

Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

ПОЛІСТИЛИСТИКА ФРАНЦУЗЬКОГО МУЗИЧНОГО ІМПРЕСІОНІЗМУ

Постановка проблеми. Два французьких композитори брали участь у сезонах С. Дягілева. Клод Дебюссі і Моріс Равель здійснили небагато робіт у Дягілева, адже їх внесок має особливе метахудожнє та метакультурне значення – в музичний простір сцени прийшла полістилістика. «Післяполуденний відпочинок Фавна» на музику Прелюдії К. Дебюссі, за творами С. Мелларме, художник Леон Баст вражає несподіваною пластикою В. Ніжинського та музичним потоком імпресіоністичних рефлексів. «Дафніс і Хлоя» – хореографічна симфонія з трьох актів. Хореографія М. Фокіна за мотивами пасторалів Лонга, художник Л. Бакст на музику М. Равеля переносить глядача у золотий вік міфу. «Ігри» – танцювальна поема К. Дебюссі, хореографія В. Ніжинського, художник Леон Бакст впроваджує хореографічний кубізм Ніжинського. «Іспанія» – балет та музику М. Равеля для Іспанської рапсодії, хореографія Л. Мясіна, художник Н. Гоначрова, не був здійсненим. Ми бачимо лише один проект з цікавою роботою над сценічними костюмами Н. Гончарової, але не кількість вирішувє справу, а та роль майстра в ситуації діалогу культур, який здійснювався стараннями С. Дягілева. Можна сказати, що власне два французьких композитора додали свій особливий шарм, свою особливу композиційну структуру у вистави, які визначають як імпресіоністичні.

Аналіз досліджень і публікацій. Філософські та мистецтвознавчі аспекти музичного синтезу мистецтв піднімалися в дослідженнях С. Савенко, І. Вершиніної, Є. Ареф'євої та ін. [6; 2; 1]. Проблема синестезії піднімалася в працях Б. Галєєва, Ю. Легенького, Н. Маньковської та ін. [3; 4; 5]. Однак, філософські засади формування синтетичного музичного образу ще мало вивчені.

Мета дослідження – визначити філософські засади формування синтетичного музичного образу французьких імпресіоністів в сезонах С. Дягілева.

Виклад основного матеріалу. І. Стравінський відмічав в своєму щоденнику, який вийшов у вигляді «Хроніки»: «О смерті Дебюссі я дізнався в Швейцарії. Коли я бачив його останній раз, він вже сильно ослаб, я зрозумів, що дні його закінчуються. Однак, останні побачення і стан його здоров'я були швидше утішними, і тому звістка про його смерть була для мене неочікуваною. Я опла-

кував не тільки втрату дорогої мені людини, яка дружньо ставилася з незмінною доброзичливістю як до мене, так і до моєї творчості, я скорбів про художника, чий музичний геній протягом всієї його діяльності ніколи не слабшав, і який, будучи в літах, якого мучила безжальна недуга, зумів в повній мірі зберегти свої творчі сили» [7, с. 70]. Дебюссі був художником старшого віку, до якого Стравінський ставився з благоговінням, який надихав його на створення власної моделі полістилістики, власної політональності, про які говорять як про певну поліфонію І. Стравінського.

Можна провести паралель між сумними нотами спогадів відносно смерті Дягілева. «Смерть Дягілева, – відмічав Стравінський, – не була для мене повною несподіванкою. Я знав, що в нього діабет, але тої стадії, яка не є небезпечною для життя, тим більше, що він був не такий вже старий, його міцний організм був ще дужий довго боротися з хворобою. Тому його фізичний стан сам по собі не вселяв в мене занадто серйозних побоювань. А коли останнім часом я споглядав за ним в його повсякденній діяльності, в мене склалось враження, що духовні сили цієї людини виснажуються, і мене стала переслідувати думка, що життя його закінчується. От чому, хоча тоді відчував гострий біль від того, що ніколи його не побачу, його смерть сама по собі мене не здивувала» [7, с. 117].

Можна сказати, що ці дві смерті, смерть французького композитора і смерть Дягілева були очікувані для смерті імпресіонізму в цілому. Волюнтаристичне розкидування талантами, пестування і створення в одній колбі сценічного простору хореографів, композиторів – в театральних, а по суті оперних екзерсисах Дягілева – це був фінал, який в 30-ті роки свідчив про своє завершення. Те, що творчий занепад співпадає з реальними смертями, свідчить про те, що доба музично-сценічного імпресіонізму закінчується. Можна сказати, що французька доля тут визначалася як своєрідний внутрішній сценізм, який кожен з авторів намагався внести в свою творчість. Цей сценізм був допитливим до сценізму Дягілева, його сезонів.

Якщо говорити про імпресіонізм як сталий термін відносно цих двох авторів, то можна не з меншим успіхом говорити, що під впливом хореографії В. Ніжинського ці майстри власне в ті роки засвоїли

і іншу формотворчу інтенцію, яку можна назвати кубізмом. П. Пікасо і Ж. Брак вивели кубізм на рівень метахудожньої парадигми. Протокубізм можна побачити вже в творчості П. Сезанна. Ще раніше його можна побачити в творчості майстрів стилю модерн, зокрема М. Врубеля. В хореографії кубізм вийшов на поверхню як гострий імпульсивний прийом зіткнення силуетів. Кубізм акцентує тяжіння до контрапункту, який в певній мірі резонує контрпост Мікеланджело, його вміння динамізувати пластичні антитези тіла людини, визначити їх як єдиний генеруючий механізм формотворення.

К. Дебюссі як вихованець французької школи рано пориває з традицією, в 70–80-ті роки XIX століття він вже був орієнтований на символізм, на нові реалії єдності з поезією, з “*poesis*” в широкому розумінні. Цікаво, що вже в консерваторії Дебюссі познайомився з російською меценаткою Н. Фон Мекк, яка, як відомо, опікувалася творчістю П. Чайковського. Так, протягом багатьох років Дебюссі був пов’язаний з Росією. Він приїжджав в якості піаніста, брав участь в домашніх концертах Фон Мекк, а також цікавився творчістю російських композиторів. Це привело його в коло Дягілева, композитор здійснив частину свого сценічного дару.

«Післяполуденний відпочинок Фавна» – це одна із тих імпресіоністичних поетик, що, з одного боку, зробить В. Ніжинського харизматичним хореографом, балетмейстром, а з іншого – виведе поетику *impresio* на поверхню хореографії, яка є суто монтажною, суто рефлексивною, пов’язана з широкою традицією рефлексу в живописі Франції, починаючи від Е. Делакруа. Тобто, імпресіонізм як рефлексивний простір несе в собі рефлексу музики французьких класицистів (Ф. Куперен), дотичної до опери і романсу (Ж. Массне), а також вплив М. Мусоргського і М. Римського-Корсакова. Символізм і поезія стають тим шляхом для музики, яку назвали імпресіоністичною. Адже, це вже в більшості авангардна поетика, хоча вона і не має нічого спільного з авангардом А. Шенберга. Втім, імпресіоністична музична техніка несе в собі широкий монтажний вимір, який раптом приходить в простір сценізму С. Дягілева. Імпровізаційний сценізм був властивий Дебюссі і Равелю як внутрішня спонuka самовідкриття особистості як на сцені кожного унікального «Я», так і на сцені, де здійснюється хореографічний театральний екзерсис.

Маніфестом музичного імпресіонізму вважають оркестровку Прелюдії Дебюссі до «Післяполуденного відпочинку Фавна». Власне тут можна побачити важливі ознаки музики Дебюссі, які презентують хиткість настрою, вишуканість, а також своєрідну мелодику, яку пов’язують з імпресіоністичним колоритом, особливою гармонією, яка вже є рефлексивною. Відтак, рефлексія стає

головним принципом світлодії, де музичні кольори створюють ту палітру, з якої виходить імпресіоністична, монтажно-символічна дія, якщо використовувати поняття монтажу С. Ейзенштейна. Це доводить синестезію, як внутрішню полімодальну тканину музичного образу до рівня пластичного, візуального зливання музики з подією, що свідчить про символічну, поетичну, інтертекстуальну єдність музичної та танцювальної матерії. Ті алюзії, рефлексії, які можна побачити в опусах І. Стравінського, С. Прокоф’єва, визначають єдиний контекст, який формувався як внутрішній сценізм в рамках рефлексивної синестезії образу, зазначеної як імпресіонізм. Формувався в рамках монтажу видовищ, хореографічних екзерсисів танцювального кубізму.

Отже, К. Дебюссі збагатив оркестровку і музичну палітру тим, що довів її до певної вишуканості, створив ту імпресіоністичну балетність, яка несе в собі гнучкість, нюанси, переходи, і в той же час, стає певною монтажною димкою, нескінченною версією варіацій, трансформацій мелодії, яка перетворюється в протилежну імпресіонізму реальність, характеризується вже як неокласицизм. Балет «Ігри», поставлений на сцені Дягілева, несе риси неокласицизму, презентує подальші пошуки Дебюссі в створенні музичної фактури, тембрової колористики, зіставлення піаністичного стилю етюд, прелюдії з пластикою людського тіла, а власне, з тим сценізмом, який можна зазначити як імпресіоністичний. Цей внутрішній сценізм музиканта, комунікативна сцена його «Я» був надзвичайно поліфонічним, відкритим простором сфер музичної гармонії. Сценізм, який сформувався як динамічний виток трансформації, динаміки, зміни хореографічних моделей і загострення модерністських інтенцій, формувалися саме в рамках сценічної діяльності С. Дягілева.

К. Дебюссі отримав багатовимірний простір для своєї діяльності. Він був домашнім вчителем музики, виходець неможливої буржуазної сім’ї, він з допомогою Фон Мекк був вчителем музики її дітей, разом з Фон Мекк мав подорож Європою, зустрівся в Росії з композиторами «Могутньої купки» і в певній мірі був заангажованим досвідом спілкування зі слов’янським світом.

Антитрадиціоналізм, пошуки нетрадиційних форм, починаються з першої роботи «Блудний син». Ця кантата стала його дипломною роботою, після неї композитор вийшов в європейський простір, де легко поєднував вагнерівські інтуїції з символізмом. Дебюссі був орієнтований на ту конфігурацію символічної творчості, яка починається від С. Меларме, була феноменалогічно визначена як динаміка зіткнень. Це спонукає говорити про монтажність, динаміку рефлексів, тобто алюзії відображення, чутливості до іншого світу, до інших фарб, до інших реалій.

Вважається, що Клод Моне вплинув на композитора як той, хто створив імпресіонізм як панхудожній принцип рефлектування над світом. Адже, імпресіонізм в його крайньому вимірі – постімпресіонізм художника Ван Гога був ближчим до Дебюссі, ніж імпресіонізм Клода Моне. Швидше – це постімпресіоністичні музичні екзерсиси, які надзвичайно рефлексивні, символічні, більше того, сакрально означені як пошук ідеального світу. Цей етичний, естетичний ідеал визначився в строгій формі Прелюдії до «Післяполуденного відпочинку Фавна».

Музичний імпресіонізм, кубізм, символізм, синтетизм були засновані на тому почутті, яке характеризують як синкретизм і внутрішню полімодальну цілісність образу, що пов'язують із синестезією. Поліфонія повертає до діонісійського розкріпаченого свята, а також дає можливість підняти образи над світом. Ці образи гостро заангажовані і яскраво визначені в «Іспанії» – балеті за музикою М. Равеля. «Іспанська рапсодія», хореографія Л.Мясіна, художник – Н. Гончарова могла б стати надзвичайно цікавою синтетичною виставою, але балет не був здійсненим.

В роботах французьких імпресіоністів визначається спомин про античність, про галантні століття доби Відродження. Образи перетинаються з певними жанровими аранжуваннями, які віртуозно виконуються як своєрідні п'єси і маленькі драми. Тобто, ті відкриття, які здійснив Дебюссі в сфері фортепіанної школи, аранжування «Великих пасторалей» Ф. Шопена, вже тяжіли до полістилізму. І. Стравінський був вражений цим полістилізмом і був зобов'язаний таким широким звуковим баченням та інтерпретацією. Це ясно визначається в оркестровому інструментальному складі. Соната для віолончелі, фортепіано, флейти, альту і арфи, скрипки, фортепіано і всі ін. вводять в простір музики своєрідний формалізм, який спирається на традиції французької музичної школи XVII–XVIII століття. Можна говорити, що це вже неокласицистська система.

Моріс Равель створює своєрідний жанр, який можна назвати імпровізаційним, а семантично означити як постімпресіонізм. Тобто – це філософський імпресіонізм, який позбавляється зайвої чутливості і структурований на достатньо жорстких формотворчих стильових прийомах, несе в собі певну естетику і поетику. Равель якраз і був тим майстром, який надзвичайно гостро поєднував реалії різних стилістичних систем. В його творчості можна прослідкувати діалог французько-іспанської і східної музики. У Равеля сформувалася внутрішній сценізм постімпресіоністичного характеру, який був суто рефлексивним, екзистенційно означеним. Роботи майстра орієнтовані на відкритий синтез, який, однак, був недоведеним. І Дебюссі, і Равель, так сталося, не поставили останньої крапки в своїй творчості.

До речі, це вдалося зробити Ігорю Стравінському. І. Стравінський прожив надзвичайно плідне життя, а його останній екзерсис «Симфонія псалмів» та пізні роботи стають панстилістичними. Тобто, універсалізм стилю вже не можна описати як полістилістику. Утворюється один могутній стиль Стравінського, який тяжіє до внутрішньої поліфонії. Втім, М. Равель і К.Дебюссі в своїх стильових реаліях залишилися в неокласицистській традиції, яка походить у Равеля від античного мемуару і згодом вже стає завершеною симфонією з трьох актів.

Фактично, ці твори є своєрідною спробою інструментального жанру сонатного циклу вийти в простір більш поліфонічний, більш відкритий. Тут рефлектуються сонати Моцарта, твори Скарлатті, а також визначаються своєрідні запозичення прийомів старовинних французьких майстрів. Равель свої твори називає сонатинами, але не через легкість викладу і компактності форми, а саме тому, що це певна, якщо не редукована, то сконцентрована соната. Сонатини надзвичайно гостро свідчать про те, що внутрішній сценізм (а соната – це певне рондо, завершений твір) у Равеля формується як елітарний, рафінований, орієнтований на локальні музичні інтонації, обтяжені тонкощами мистецтва і естетичної позиції, яка у нього набуває самодостатнього благоговіння перед класикою.

Цикл «Благородні сентиментальні вальси» був згодом оркестрований і використаний для балету. Але однією з важливих і рушійних тем, будемо говорити, образної конфігурації, стала сюїта, що свідчить про те, що виникає завершений неокласицизм як певна межа в стилізованні. Тема, що походить від античних мотивів у Куперена, досягає варіативних конфігурацій, які перетворюються на дрібний хиткий малюнок, де художник задіює французький, ще ширше – латинський музичний простір раціоналізму, тектонічності, архітектоніку традиційного класичного мистецтва, а також відкриває екзистенційний простір музики. Цей простір можна назвати символічним. Втім, цей простір так чи інакше наслідуваний від Дебюссі, хоча лінія наслідування Дебюссі у Равеля не має однозначного тлумачення.

Можна казати, що сюїта «Гробниця Куперена» свідчить про те, що звернення композитора до старовинних традицій французьких класиків є не суто стилізаторським напрямом, не є полістилістикою постмодерного типу, а є власне тим постімпресіонізмом, де «пост» існує як філософський надлишково-естетичний простір гармонізації моральних, естетичних, поетичних максимумів музики в цілому. Адже, творчість Равеля пов'язана з тим, що він переважно формував піанізм, в його творчості домінував фортепіанний вимір. Фортепіанна творчість Равеля мала свою сцену та свої тенденції розвитку, які потім набували аранжування, виходили в той широкий полісценізм, який зго-

дом набув інших аранжувальників, сформувався в різних жанрових рішеннях. Адже, фортепіанна музика, фортепіанне письмо, особливо в неокласицистській манері, виходять на різні сучасні реалії, зокрема джазовий піанізм стає однією зі складових синтез. Равеля зараховують до тих колористів, які легко поєднували музичні алюзії, рефлексії і створювали легку і надлишково динамічну колористику.

Слово «колорит» як єднання загальною рефлексією всіх інших, відоме у більш ранньому розумінні, ніж імпресіоністичні течії, належить Леонардо да Вінчі. Цікаво, що у Леонардо да Вінчі ми не побачимо рефлексій в тінях, але відтінки так згармоновані, що всі просякнуті загальним кольором. Загальна рефлексія створює моністичний світ, який є постімпресіоністичним.

Динамізація музичної матерії по горизонталі набуває одну вертикальну вісь. Музичний постімпресіонізм, звичайно, корелює з добою Відродження. Так, неокласицистські імплікації імпресіоністів (Дебюссі і Равеля) свідчать про монізм *compositio*, а не зібрання твору з різних рефлексій. Музичний твір є не купою дзеркал, які знайшов Вячеслав Іванов на дні своєї душі у сутінках блукань та пошуків. Це одне дзеркало – не побите, чисте, прозоре як струмок, як вода, як природний виток всього сутнього, з якого розтікаються багато інших, більш штучних, більш структурних утворень, які нібито кінетично, кінематографічно, монтажно формують цілий світ.

Такий вертикальний стрижень в музиці пов'язується з романтизмом як наскрізною метастилювою парадигмою. Якщо в музиці бароко романтизм стає пафосно універсальним, то романтизм постімпресіонізму має своєрідні образні доміанти, які дають можливість уявити музичний образ, музичні синтези як ретроархаїзуючу форму, як повернення назад, щоб іти вперед. Лінія такого пунктирно наміченого ретроархаїзуючого проєктивізму або романтизму визначається в синестезійних модальностях музичного образу, які навіть відчуються у назві: п'єса для двох фортепіано «Пейзаж, який можна почути». Можна говорити, що ці твори так і залишилися проєктами, вони не були опубліковані за життя Равеля, але їх тематичний проєктивізм був використаний в більш пізніх творах, а власне музичний простір дзвонів розгортається у п'єсі «Долина дзвонів» з циклу «Відображення». Тема, означена як рапсодія, проєкт, який так і не був здійснений в сезонах Дягілева.

Твір «Гра води» – це надзвичайно потужний, новітній, справді імпресіоністичний, який, у більшості орієнтований на романтизм. Так, зокрема тут, відмічається своєрідний діалог з Листом. Фактура, драматургія є імпресіоністськими або постімпресіоністськими. Равель як романтик, постімпресіоніст, поєднував у собі дві риси, харак-

терні для вертикального, якщо не монтажу дій (краще сказати тотальної рефлексії, що походить від Леонардо да Вінчі), який спонукає до проєктивності творчості, то до пошуку певних зон спокою, тиші, рекреацій. Якщо Леонардо да Вінчі написав декілька проєктних книг-задумів, які позначено як «Книга № 91», «Книга № 92», то не варто думати, що він їх написав. Це лише проєкт. Якщо Леонардо да Вінчі зробив проєкти механізмів, які зараз цілком втілили в життя, і всі вони виявилися діючими, то проєкт, який здійснив Равель, – це проєкт власне той, який походить від вертикалізму і тотальної рефлексії Леонардо да Вінчі.

Висновки. Кольори, рефлексії по горизонталі анулюються, вводиться одна рефлексивна вертикаль, ця вертикаль стає моністично зазначеною, драматично аранжованою світлодією. Музичний люмінізм, визначений як поетична символічна реальність та ренесансний підхід свідчать про дистанційну відкритість середовища, оточуючого музичні сцени простору, що утворював Равель як сцену свого буття. Отже, можна стверджувати, що постімпресіонізм як філософське осмислення музичної рефлексії, алюзій, які є доавангардними за власною формою, є своєрідною сценічною метакультурною реальністю. Ця реальність як тоталогія сцени душі (сцени камерної, сцени великої, сцени всесвітньої, сцени, яка орієнтується на діалог культур) пробуджує наскрізні інтуїції, інтонації, спонуки, інтенції творчості, що є парадигмічними для всіх діячів тієї доби. Але у французькому варіанті їх можна чітко зазначити як рефлектований або рефлексивний романтизм, який знаходить свої конфігурації в постімпресіоністській колористичі.

Отже, Равель і Дебюссі привнесли у музичний простір Дягілевських сезонів новітню поетику (новизна полягала в тому, що була символічно заангажованою), символічну гармонію, яку можна було донести через неокласицистські інтерпретації. Втім, неокласицизм доходив до певних індивідуально визначених конструкцій мелодії, мелодичного малюнку. Це свідчить про те, що і «Гра води», і цикл «Відображення» Равеля, фактично були рефлексією одного великого океану – акватичного рефлексивного виміру музики, який можна зазначити як одну сцену, де грають всі разом: всі художники, всі поети і хореографи.

Література

1. Ареф'єва Є.Ю. Поетика як хорея та аретей: синкретизм музики І.Стравінського. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку* : збірник наукових праць. Вип. 27. Рівне : РДГУ, 2018. С. 106–111.
2. Вершинина І.Я. Ранние балеты Стравинского. Москва : Наука, 1967. 222 с.
3. Галеев Б. М. Человек, искусство, техника. Казань : Изд-во казан. ун-та, 1987. 364 с.

4. Легенький Ю.Г. Эстетика (опыт апофатической дескрипции). Киев : КНУКиМ, 2007. 600 с.

5. Маньковская Н. Б. Глобализация а la russe: художественно-эстетический ракурс. *Эстетика: Вчера. Сегодня. Всегда*. Вип. 3. Москва : ИФ РАН, 2008. С. 25–57.

6. Савенко С. Мир Стравинского. Москва : Издательский дом «Композитор», 2001. 328 с.

7. Стравинский И. Хроника. Поэтика. Москва; Санкт-Петербург : Центр гуманитарных инициатив, 2012. 368 с.

Анотація

Ареф'єва А. Ю. Полістилістика французького музичного імпресіонізму. – Стаття.

Стаття присвячена визначенню творчості французьких імпресіоністів в музиці, які працювали у Дягілевських сезонах. М. Равель і К. Дебюссі не лише брали участь у сезонах, а й дружили з І. Стравінським. Зокрема, «Весна священна» має вплив музики Дебюссі. Синтез мистецтв у просторі сезонів здійснювався як синтетичний музичний образ, де діалог культур ставав шляхом розвитку європейської музики. Равель був майстром, який надзвичайно гостро поєднував реалії різних стилістичних систем, зокрема його оркестровка «Картин з виставки» Мусоргського стає одним з перших досвідів французько-російського діалогу. М. Равель, на відміну від К. Дебюссі, був екзистенційно відкритим у внутрішній простір сцени. Сценізм його творів перетворювався на певний пансценізм. Роботи композитора стають своєрідними емблемами музичного олімпу, які апелюють до золотого віку музики, дають можливість почути синтетичні інтенції музики початку ХХ століття. Імпресіонізм – не настільки поширений термін, щоб його вживати у музичному просторі. Він більше пов'язується з тотальністю рефлексії, тої системи письма, яка виводить художника на плінер, робить світло і колір найголовнішими актантами події творчості. Наскільки можна вважати універсалії світла та кольору музичними? Тут немає однозначних тлумачень, можна лише сказати, що синестезія, яка розуміється не лише в психологічному значенні, а в художньому, культурному, властива цим майстрам. Синестезія як полімодальне сприйняття, сприйняття «проміжками» модальностей почуття, слухової, зорової і тактильної рецепції грала величезну роль, відбувалася на рівні різних видів мистецтв. Музична синестезія стає засадою синкретизму та синтезу видів мистецтв, де полімодальний

образ формувався у сценічному просторі. Отже, важливо описати музичний образ полістилістики французького імпресіонізму мовою живопису, хореографії.

Ключові слова: музичний образ, сценічний простір, музичний імпресіонізм, хореографія, композиція.

Summary

Arefieva A. Yu. Polystylistics of French musical impressionism. – Article.

The article is devoted to defining the work of French Impressionists in music, who worked in the Diaghilev's seasons. M. Ravel and C. Debussy not only took part in the seasons, but also were close friends with I. Stravinsky. In particular, «Sacred Spring» was influenced by Debussy's music. The synthesis of the arts in the space of the seasons was carried out as a synthetic musical image, where the dialogue of cultures became the path of development of European music. Ravel was a master who extremely sharply combined the realities of different stylistic systems, in particular his orchestration of Mussorgsky's «Paintings from the Exhibition» became one of the first experiences of French-Russian dialogue. M. Ravel, in contrast to C. Debussy, was existentially open to the inner space of the stage. The scenicism of his works turned into a certain panscenicism. The composer's works become a kind of emblem of the musical Olympus, which appeal to the golden age of music, give the opportunity to hear the synthetic intentions of music of the early twentieth century. Impressionism is not so common term to use in the musical space. It is more associated with the totality of the reflection, the system of writing that brings the artist to the open air, makes light and color the most important actants of the creative event. To what extent can the universals of light and color be considered musical? There are no unambiguous interpretations and we can only say that the synthesis, which is understood not only in psychological terms, but in artistic, cultural, is inherent in these masters. Synthesis as a polymodal perception, the perception of «intervals» of sensory modalities, intervals of audience, visual and tactile reception played a huge role, took place at the level of various arts. Musical synesthesia becomes the basis of syncretism and synthesis of arts, where the polymodal image was formed in the stage space. Thus, it is important to describe the musical image of the polystylistics of French Impressionism in the language of painting.

Key words: musical image, stage space, musical impressionism, choreography, composition.

УДК 304.4

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i36.1104>**Т. О. Гайналь**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2748-5901>

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри філософії, соціології та релігієзнавства

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

І. В. КучераORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3680-6893>

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри філософії, соціології та релігієзнавства

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

С. І. БілоусORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3681-2540>

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри філософії, соціології та релігієзнавства

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ЕПОХА ПОСТПРАВДИ: ФАКТОРИ ВИНИКНЕННЯ І ВИЖИВАННЯ

Постановка проблеми. Особливістю сучасної соціальної реальності, а не лише інформаційного простору, є існування її в умовах постправди. Перші її дослідження стосувалися самого поняття «постправда», її сутнісних характеристик та критеріїв виділення з-поміж того, що їй передувало. Тому що суспільство за всю свою історію розвитку знайоме з засобами впливу на людину – обманом, маніпуляцією, пропагандою, передчуттями, «інтуїцією» та ін. Аналіз постправди дав можливість науковцям розширити її розуміння від поняття до глобального явища, що охопило всі сфери функціонування суспільства. В соціальному просторі постправда вийшла за межі використання для політичної боротьби та утримання політичної влади. Її продуцентами перестали бути політики, вона – результат діяльності будь-кого охочого (чи групи людей) з доступом до засобів комунікації, головним чином електронних. Суб'єкти social media створюють нові віртуальні спільноти зі своїми соціальними зв'язками. Тепер індивіди не лише зазнають зовнішнього впливу, а самі здатні виступати автономними інфлюенсерами, бути в оперативній інтеракції, а також, за необхідності чи бажання, діяти анонімно. Можна також самостійно формувати свої критерії оцінки інформації (чи перебувати в ілюзії щодо такої можливості). Таким чином, поява нових суб'єктів та об'єктів постправди, зміст наративів та альтернативної реальності, а також трансформація всіх сфер сучасного суспільства вимагає комплексного мультидисциплінарного дослідження. В центрі уваги нашої публікації будуть поняття «постправда» та «істина (правда)», фактори епохи постправди як феномену (теоретико-філософські, соціальні, тех-

ніко-технологічні та особистісні), а також особливості сучасного інформаційно-комунікативного та соціального простору, що існує в умовах пропаганди та фейків. Це дасть можливість кращого орієнтування в нових умовах та сприятиме ефективнішій адаптації до них.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідження масової комунікації, посправди, пропаганди, фейків, критичного мислення охоплюють багато аспектів. Так, зокрема, ряд дослідників вивчають процеси, які відбуваються у соціальних комунікаціях, зокрема масово-емоційні (Белецька А.В., Плющ В. А., Штефан І.П.) та специфіку мережевої комунікації (в social media) і поведінку її агентів (Дідик Л.А.). Особливостями сучасного постінформаційного суспільства займаються Серр М., Томас Н. [9]; питаннями інформаційної безпеки, інформаційної гігієни Мороз О. [5], Проданюк Р.І. Способи ведення інформаційної війни та її вплив на масову свідомість досліджують Карпчук Н. [2], Мороз О. [5], Петренко О.С., Почепцов Г.Г. [6], [7]; маніпулювання масовою свідомістю та впливу на суспільно-політичну систему Калюжна Ю., Кастельс М. [3], Пригорницька О. [8]; епоху та сам феномен постправди – Висоцький О.Ю. [1], Макінтайр Лі [4]; технології експериментальних процесів та механізмів створення і поширення фейків Миколаєнко А.Ю., Черниш Р.Ф. Слід звернути увагу на те, що є потреба говорити про фактори епохи постправди на різних рівнях: теоретичному, технологічному, особистісному та ін. А також вивчати засоби, які використовуються в соціальному та інформаційно-комунікаційному просторі – пропаганда та фейки. Це і становитиме проблему дослідження нашої статті.

Метою статті є виявлення та систематизація факторів, що забезпечили становлення та існування епохи постправди, а також основних її засобів – фейків та пропаганди.

Виклад основного матеріалу. Протягом останніх кількох років поняття «постправда» є одним із найуживаніших в гуманітаристиці та соціальних науках, оскільки стосується не лише фундаментальних філософських досліджень, а й вивчення трансформаційних процесів сучасного суспільства. По-перше, йдеться вже не лише про гносеологічні, епістемологічні та методологічні дискусії щодо понять істини (правди) та постправди – комфортної, альтернативної версії реальності, для якої емоційний вплив має більшу цінність, заради якої можна знехтувати точністю фактів. По-друге, постправда впливає як на суспільство, так і людину, яка реалізує себе як об'єкта інформаційного впливу, та як суб'єкта комунікаційного процесу. Постправда творить новий соціальний простір, через що «на нинішній політичній арені факти і правда опинилися під загрозою» [4, с. 15]. Сучасна людина живе в ситуації, в якій немає ані повної правди, ані повної брехні, що, безумовно, викликає розгубленість та роздратування в неї, як реципієнта інформації. З іншого боку, індивід активно включається в процес творення постправди та використовує її для власної вигоди.

Зупинимось на кількох важливих моментах, що стосуються трансформації поняття постправди, процесів, що супроводжують епоху постправди, а також проблеми розуміння відмінностей між поняттями «постправда», «істина» та «правда».

Як зауважує Лі Макінтайр [4, с. 22] дефініція постправди «Оксфордському словнику» вказує на те, що префікс «пост-», що зазвичай нами розуміється як «щось, що слідує після чогось» (йдеться про часовий вимір), насправді має інший зміст. Ми не живемо в епоху «післяправди», ми живемо в час, коли правда існує, але втратила свою цінність. Першопочатково поняття постправди використовували для аналізу політичного життя суспільства, бо з'явилося в науковому обігу саме після аналізу ряду знакових подій в житті сучасного глобалізованого світу (вибори президента в США в 2016 році та Brexit у Великобританії в 2016–2020 рр.). Однак, думаємо, що є підстави розширити обсяг поняття на позаполітичне життя. Справа в тому, що ми розглядали основним автором та транслятором постправди суб'єктів політичного життя, бо вигоди для них є очевидними: створити певний наратив, який емоційно заряджений (в основному з негативними конотаціями), спрямувати на цільову аудиторію (головним чином через ТБ та social media), сформувати громадську думку та отримати бажану соціальну реакцію та дію, а, як наслідок, отримати доступ до влади чи утримати її. Проте такий механізм

виявив свою дієвість і в інших сферах суспільного життя: медицини, освіти, науки, релігії та ін. Згадаймо «дискусії» та акції антиваксерів під час пандемії COVID-19 2020–2022 років. Такі дискусії не є чимось новим, тому що питання вакцинування є одним з найбільш обговорюваних та таким, навколо якого розгортаються маніпуляції та спекуляції протягом кількох останніх десятиліть. Не меншого резонансу мають обговорення та реакції на стан сучасної освіти та трансформацій, яких вона знає. Під сумнів ставляться наука та її досягнення. І все це розгортається на фоні твердження про «смерть фаховості» [9] та підйому впливовості людей (принаймні в інформаційному просторі), які мають ілюзію щодо своєї компетентності. Вона породжена доступом до джерел знань завдяки інформатизації. Проте ми маємо розуміти, що доступ до інформації не робить нас спеціалістом в певній галузі, що вміти шукати інформацію пошуковику – не означає провести наукове дослідження, що вказати комусь в некомпетентності – це не вияв неповаги чи завдання образи, що можливість вільно говорити – це не лише свобода слова, а й відповідальність за свої слова, а обмеження що-небудь висловлювати – не наступ на демократію, а, наприклад, питання суспільної безпеки.

Мусимо визнати той факт, що живучи в епоху постправди, сучасна людина активно її творить. Вона вийшла зі статусу виключно реципієнта інформації, об'єкта впливу. Технологічні можливості та доступ до інтернету дають можливість кожному стати «виробником» інформації та поширювати її на велику аудиторію. До речі, подібний процес, коли місце традиційних ЗМІ, що мовило на «масового слухача/глядача/читача» займають колишні слухачі/глядачі/читачі, дає підстави говорити про часткову «демасовізацію» комунікації в постінформаційному суспільстві. Про повну демасовізацію не йдеться, оскільки ми залишаємося в зоні дії ЗМІ, які продовжують формувати масову свідомість, задають інформаційні тренди, продукують тригери, на які емоційно реагує аудиторія. В свою чергу, аудиторія творить свої «новини», які через social media стають вірусними. В таких умовах «медіапотопу» [4, с. 70] «Правда важить менше, ніж почуття» [4, с. 112].

Що відбувається з поняттям істини та правди в умовах постправди? Слід зауважити, що в українському філософському лексиконі розділяють ці поняття. Під істиною розуміють певний пізнавальний ідеал, щось, що тяжіє до об'єктивності, універсальності. Натомість поняття правди вказує на знання, що заслуговує на довіру [1], пройшло верифікацію/фальсифікацію власним життєвим досвідом людини. Але в даному випадку, слідуючи традиції західноєвропейської філософії, де оперують лише поняттям «правда», можна використовувати їх як синоніми. Зрештою, тлумачен-

ня істини в прагматизмі є близьким до розуміння правди. Разом з істиною (правдою) маємо також справу з хибністю (брехнею).

Сучасників вражає, як легко люди відмовляються від істини (правди) в будь-якій своїй діяльності (пізнавальній, соціальній). Пошуки причин такого процесу приводять нас до виділення теоретико-філософських, соціальних, техніко-технологічних та особистісних факторів. Серед перших – *теоретичних* – Лі Макінтайр називає постмодернізм у філософії з його тезами про те, що об'єктивна істина (правда) не існує, що проголошення істини (правди) – це відображення політичної ідеології особи, яка її озвучує, ствердження влади та тактика залякування, яку використовують по відношенню до слабких людей з наміром їх контролювати [див. 4, с. 121].

В філософському просторі виникли дискусії з приводу причетності постмодернізму до появи постправди. Безумовно, є ті, хто скептично ставляться до прямого зв'язку між ними, тому що явище постправди багатокомпонентне, зачіпає різні сфери життя. Є міркування, що можуть здаватися надто радикальними, проте цінними для інтелектуальної дискусії. Так, Конор Лінч звертає увагу на те, що роль інтелектуалів (в першу чергу філософів) в цьому процесі значна і слід розуміти свою відповідальність: «Весело й дотепно нападати на правду в академічних дискусіях, але що станеться, якщо тактика вислизне за стіни академії і потрапить до рук підозрілих політиків, які наполягають, що їхні інстинкти кращі за будь-які докази» [11]. Мусимо визнати, що врешті-решт так сталося.

Сучасний американський філософ Деніел Деннетт прямо говорить про провину постмодернізму за епоху постправди: «У вирішенні цього [питання факту і правди] філософія не здобула собі лаврів. Може, тепер люди усвідомлять, що насправді філософи не такі вже й безневинні. Іноді погляди мають страшні наслідки, які справді можуть стати реальністю. Думаю, те, що зробили філософи, – справжнє зло. Вони відповідальні за інтелектуальну моду, яка робила прийнятним скепсис щодо правди і фактів» [цитовано за 4, с. 137-138].

Слід зауважити, що ці та інші рефлексії були реакцією інтелектуального товариства на світові події останніх років на політичній мапі. Проте свого піку епоха постправди у всіх ознаках досягнула в гібридній війні Росії проти України, в розгортанні пропаганди, яка передувала окупації Кримської АР та частини Луганської та Донецької областей в 2014 році, а, згодом, і повномасштабному вторгненню в Україну в 2022 році. Є підстави говорити про те, що ми маємо справу з війною, яка вийшла за межі України, оскільки російські наративи інтенсивно циркулюють завдяки агентам пропаганди в інформаційному просторі та мають глобальні наслідки для світової політики.

Можемо до певної міри погодитися, що філософія виступила теоретичним чинником розгортання світогляду епохи постправди. Проте залишається дискусійним питання відповідальності інтелектуалів за те, ким, в який спосіб, якими механізмами тези постмодернізму були реалізовані.

Соціальні фактори, які супроводжують ці та інші процеси, перебувають в полі зору соціологів, соціальних філософів, спеціалістів з теорії комунікації. Френсіс Фукуяма звертає увагу на один з них – зростання впливу популістського націоналізму в багатьох регіонах у XXI століття, що мало відомі наслідки в США та Великій Британії. Це стало можливим завдяки страху та образи в певних соціальних спільнотах і в середнього класу, що їх не помічають, їх голоси не чують: «Очевидно, однією з головних рушійних сил нового американського націоналізму, який привів Дональда Трампа в Білий дім (а Велику Британію вивів з Євросоюзу), було відчуття невидимості» [11]. Перемога Д. Трампа стала наче особистою перемогою виборців, сільських мешканців, які врешті отримали сатисфакцію через відчуття значущості їхнього рішення для американського суспільства та світового співтовариства були поміченими, як люди з гідністю. На подібному механізмі вибудована російська пропаганда та війна проти України: люмпенізоване суспільство, яке не має можливості реалізувати себе через соціальні ліфти, розглядає свою участь у війні як боротьбу зі світовим злом, як рятівника людства від нацизму, зрештою, це спосіб покращити свій соціальний статус. Російська пропаганда говорить про русофобію та дегуманізацію росіян. Проте ми розуміємо, що дегуманізацію росіян здійснює сама держава Росія, де в створеній квазіреальності відбувається підміна поняття гідності, бо життя росіянина не має жодної цінності в життєвих обставинах, що ми спостерігаємо: цензури, пропаганди, утискання прав і свобод, побутової необлаштованості та ін.

Ми теж не можемо оминати *особистісні фактори* для появи та підтримання ситуації постправди. В сучасному світі, де кожен – сам собі автор, авторитет та критерій істини/правди, що обирає зі всього масиву інформації ту, яка відповідає його уявленням та емоційним переживанням, виштовхуючи на периферію альтернативні думки, складно/не можливо знайти спосіб зупинити поширення викривленої інформації. З одного боку, сучасна людина – ктор, суб'єкт в інформаційному та соціальному просторі, вона відчуває себе співпричетною до прийняття важливих рішень та їх реалізації. Для неї важливо «руйнувати» істину (правду), факти. Хоча подібні процеси несуть для сучасника видимі переваги: реалізація суб'єктності, особистої значущості та гідності, помітності поміж іншими людьми, групами, спільнотами, розвиток творчого потенціалу.

З іншого боку, в цьому є і загроза. Принципи критичного мислення трансформовані пропагандою в готові схеми руйнування істини (правди), «патерни, які домінують в інформаційному полі» [5, с. 252]. Наприклад, потреба піддавати отриману інформацію фактчекінгу приводить до доведення цієї процедури до повного безглуздя, коли документальні свідчення, наукові твердження, фото- та відео фіксації не стають аргументом для людини, яка поставить питання «чи був ти очевидцем події?» опоненту, стверджує, що «в кожного своя правда» та «не все так однозначно». Оволодівши кількома такими прийомами, які стають мислинневими навичками, патернами можна зруйнувати будь-яку доказовість та аргументацію. Лі Макінтайр пропонує використовувати принципи науки для розуміння нами фактичних питань: «постійно перевіряти свої переконання, зіставляючи їх з емпіричними доказами і змінюючи ті з них, яким факти суперечать» [4, с. 151]. Проте кінцеві його прогнози доволі песимістичні. Людині зручно перебувати в «теплій ванні» своїх переконань, керуватися когнітивними упередженнями, обирати для себе чи творити свою інформаційну «бульбашку», ехо-камеру. І все це на фоні падіння фаховості, безпідставної зверхності, культури «самозакоханості» [див.: 9], моди на невігластво.

Ну, і безперечно для епохи постправди базовими є також *техніко-технологічні* фактори. В процесі масової комунікації важливими були не лише мовець та реципієнт, а й технічні засоби, які роблять її можливою для великої аудиторії. Наявність електронного гаджета та широкий доступ користувачів до інтернету забезпечують кожному охочому не лише доступ до інформації, а й платформу для створення та розповсюдження власного контенту.

Епоха постправди породила супутнє явище – фейк та створила всі умови для творення та застосування пропаганди, будування альтернативної версії історії та реальності. Поняття «фейк» протягом останніх кілька років є одним із найбільш вживаних не лише в соціальних дослідженнях, а в побутовому мовленні. Фейк – «шахрайство, повністю або частково вигадана інформація про суспільні події, справжніх людей або про речі, явища, що подається в мас-медіа під виглядом справжніх журналістських матеріалів; спеціально спотворена новина, подія чи журналістський матеріал, який містить неправдиву або перекручену інформацію, що дискримінує певну людину або групу осіб в очах аудиторії» [2, с. 45]. Основні завдання фейку – дезінформувати, посіяти сумнів щодо правдивості будь-якої інформації, залякати її споживача, маніпулювати його свідомістю, дезорієнтувати та спровокувати на емоційну реакцію (головним чином негативну: гнів, агресію, обурення, злість), що може стати спонукою до

активних дій в соціально-політичному просторі (протести, конфлікти, відкриті протистояння).

Ситуація, яка стосується фейків складна тим, що їх основним джерелом є не лише ЗМІ. Тепер ним може виступати будь-хто: спільнота в соцмережі, політики, блогери, «армія ботів», сам користувач соціальних мереж. Як зазначає Лі Макінтайр: «є ті, хто брешуть і є ті, кому брешуть. Обидві категорії – загроза для правди» [4, с. 106]. Вкрай різноманітними є форми та способи поширення фейків: відео-, фото- та аудіоконтент, псевдожурналістика, чутки, сенсаційні дописи та ін. А, зважаючи на те, що фейки запускаються «під подію», яка буде мати резонанс в суспільстві та, безумовно, викличе бурхливу емоційну реакцію, годі й очікувати, що її реципієнт в той момент думатиме про перевірку інформації на правдивість. Сучасний український дослідник Г.Почепцов говорить про те, що «Сьогоднішня мала брехня – це фейки. Вони відображають не стільки реальність, скільки її бачення ображеними людьми» [див.: 6], бо люди завжди надають перевагу негативній інформації у ситуації вибору між позитивною та негативною. Варто зауважити, що створення фейків становить для його авторів ще й економічний інтерес, оскільки вони починалися з клікбейту заради бажання отримати фінансову вигоду, але врешті стали засобом маніпуляції (в першу чергу політичної).

І саме ці обставини, коли відбувається перехід від шахраювання на інформації до маніпуляції, зумовлює необхідність розгляду пропаганди (явища для людства не нового). Чи кожен фейк є пропагандою? Очевидно, що ні. Бо фейк – це механізм введення в оману аудиторії, він передусе пропаганді, дискредитує правду, підриває довіру до будь-яких джерел інформації. Чи може існувати пропаганда без фейку? Напевно, що ні. Тому що це інструмент реалізації свого задуму отримати та утримати владу, керувати. «Мета пропаганди – не переконати когось, що правда за тобою, а продемонструвати, що в тебе є влада над самою правдою. Якщо політичний лідер справді могутній, то він або вона готові кинути виклик реальності» [4, с. 110].

Г. Лассвелл вивчав особливості сучасних йому політичних реалій та діяльності політичних еліт, а також ефекти використання пропаганди в мас-медіа. Він дійшов висновків, що за певних сприятливих умов вони переходять від трансляції насильства та погроз до маніпуляції значущими символами (наприклад, традиційними демократичними цінностями), які орієнтовані на тих, кому адресовані. Сучасна пропаганда охоплює маніпуляції різного змісту – ідеєю нації, історією та культурою. Крім того, вона відрізняється масштабами її продукування, поширення, залученням великої кількості людей до цього процесу.

Часто, коли ми говоримо про медіа, маємо на увазі сучасну інформаційну політику та її складову – медіаполітику, метою якої є забезпечити доступ до мас-медіа соціальних та політичних акторів, які беруть участь у формуванні стратегії завоювання влади, розробляють імідж політику, створюють ефективні повідомлення, які відповідають політичній стратегії для аудиторії [3, с. 225]. Політичні еліти в боротьбі за владу утримують мас-медіа (національні телеканали та радіостанції перебувають у власності олігархів, які, водночас, фінансують і політиків та цілі політичні партії задля лобізму своїх інтересів в органах влади). Крім того, в умовах сучасного постінформаційного суспільства політики змушені розширювати сферу діяльності на social media, утримувати «ботоферми», які продукують необхідні наративи та фейки, сприяють виникненню мережевих спільнот.

Мусимо констатувати, що суб'єктом пропаганди тепер може виступати не лише людина, яка володіє (чи прагне володіти) владою. Ним може бути не лише політичний суб'єкт. Тому що пропаганда може стосуватися різних соціальних сфер. Зокрема, під пропагандою також можемо розуміти форму комунікації, яка «спрямована на поширення в суспільстві світогляду, теорії, твердження, фактів, аргументів, чуток та ін. для впливу на суспільну думку на користь певної справи чи громадської позиції» [8, с. 189]. Будь-яка пропаганда в сучасному суспільстві використовує арсенал засобів: медійний продукт (політичні шоу, псевдоекспертні оцінки), агітацію, фейки. Так, за руйнування фактів та правди беруться політики, спираючись на свою інтуїцію, передчуття чи інші ірраціональні механізми, та транслюють свою думку всіма можливими каналами інформації. Для аудиторії це дуже цінно, бо дає відчуття себе поміченим і «Кому потрібна якась перевірка фактів, якщо люди можуть безпосередньо почути думку президента Сполучених Штатів?» [4, с. 90]

В умовах суспільства постправди також важливо розуміти те, що факти в інформаційному просторі співіснують з думкою користувача, а часом і поступаються їй. Соціальні мережі не є інформаційними агентствами, це засіб «горизонтальної» комунікації, де кожен – сам автор «новини». Пропаганда активно використовує фейки, які є «шахрайством, повністю або частково вигаданою інформацією про суспільні події, справжніх людей або про речі, явища, що подаються в мас-медіа під виглядом справжніх журналістських матеріалів» [2, с. 45].

Епоха постправди породила «дискурс заперечення» (Лі Макінтайр), в якому факти втратили цінність, бо має місце невинуватена довіра до маргінальних суджень. Така ситуація стала можливою через ряд факторів, які пов'язані з усіма учасниками комунікаційного процесу: по-перше,

людям властива особливість шукати та приймати ту інформацію, яка відповідає їхній системі цінностей та переконань, бо вони є «когнітивними скнарами» та не хочуть докладати зусиль, щоб перевірити інформацію на істинність (правдивість). По-друге, справа не лише в тому, що нас дезінформують, не в омані, а що ми готові до самообману через велику любов до себе, бо це менш травмуюче, ніж визнати, що ми помиляємося [4, с. 62]. По-третє, ми за своєю природою є носіями когнітивних упереджень, що «часто нагадує процес мислення. Проте всі експериментальні дані свідчать, що особливо в тих ситуаціях, коли у нас є емоційне ставлення до якоїсь теми, наша здатність логічно мислити страждає» [4, с. 62-63]. По-четверте, концепція мотивованого судження вказує нам на те, що віра людини в щось впливає на сприйняття того, як воно є насправді. Крім того, ми спостерігаємо зниження рівня освіченості, фаховості в усіх сферах. Йдеться не лише про аудиторію, а й про спеціалістів (політиків, науковців, журналістів та ін.), які працюють на аудиторію. Їм часто властивий різновид когнітивних упереджень, що має назву ефекту Даннінга-Крюгера: занадто низька кваліфікація людей не дає їм можливість усвідомити свою некомпетентність. Все це підсилюється «ефектом віддачі», при якому вказування людині на помилковість її переконань чи суджень через наведення фактів чи спробу спростування, лише посилює бажання триматися саме за хибність та докладати максимум зусиль, щоб її відстояти.

Висновки. За таких обставин питання про те, як жити в епоху постправди, якими критеріями вияву пропаганди та фейків керуватися, як мінімізувати їх вплив на власні переконання та судження потребує окремого дослідження, що й буде завданням для подальших діагностик та рефлексій. Проте можна висловити певний скепсис щодо наявних на даний час алгоритмів запобігання постправди та зведення правил критичного мислення. Бо певні прийоми критичного мислення стали поведінковими патернами і використані для розгортання пропаганди та підтримку постправди в сучасному суспільстві.

Література

1. Висоцький О. Ю. Постправда: концептуальні та праксеологічні виміри. *Грані*. 2018. № 10. Том 21. С. 128-133.
2. Карпчук Наталія. Медіа як невоєнний метод впливу в гібридній війні. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2018. № 2(4). С. 41-49.
3. Кастельс, М. Власть коммуникации. М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2016. 564, [4] с.
4. Макінтайр Лі. Постправда / пер. з англ. Р. Свято. Київ : ArtHuss, 2021. 208 с.

5. Мороз Оксана. Нація овочів? Як інформація змінює мислення і поведінку українців. Київ : Yakaboo Publishing, 2021. 288 с. : іл.

6. Почепцов Георгій. Виртуальні війни. Фейки. Харків : Видавництво «Фоліо», 2019. 512 с.

7. Почепцов Г.Г. Токсичний інфопростір. Як зберегти ясність мислення і свободу дії. Харків : Віват, 2022. 384 с.

8. Пригорницька Оксана. ЗМІ як інструмент маніпуляції громадською думкою: виявлення, оцінка, протидія. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2019. Вип. 53. С. 185-199.

9. Томас Н. Диванні експерти. Як необмежений доступ до інформації робить нас тупішими / пер. з англ. Євгенія Кузнецова. Київ : Наш формат, 2019. 240 с.

10. Фукуяма Ф. Людина-невидимка. *Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості* / пер. з англ. Тетяна Сахно. Київ : Наш формат, 2020. 192 с. URL: <https://voxukraine.org/urivok-z-knigi-frensisafukuyami-identichnist/> (дата звернення: 10.06.2022)

11. Lynch Conor. Trump's war on environment and science are rooted in his post-truth politics – and maybe in postmodern philosophy. *Salon*. 2017. URL: <https://www.salon.com/2017/04/01/trumps-war-on-environment-and-science-are-rooted-in-his-post-truth-politics-and-maybe-in-postmodern-philosophy/> (дата звернення: 10.06.2022).

Анотація

Гайналь Т. О., Кучера І. В., Білоус С. І. Епоха постправди: фактори виникнення та виживання. – Стаття.

У статті постправда розглядається як поняття та як феномен сучасного суспільства. Виявляються особливості розуміння поняття «постправда», «істина (правда)» в новітньому філософському лексиконі. Аналізуються основні особливості глобальної «епохи постправди» та їх прояви в різних сферах суспільного життя: політичній, інформаційно-комунікаційній, особистісній та ін.

Проаналізовано комунікаційні трансформації в сучасному суспільстві, зокрема, часткову її демасовізацію. Тепер комунікація здійснюється як у форматі «масової» – медіа звертаються до великої аудиторії, так і в умовах, коли реципієнт інформації може стати комунікатором за бажання та технологічних можливостей.

Розглянуто теоретичний фактор постправди. В наукових дискусіях серед умов для розвитку постправди називають філософію постмодерну. Проте потребує додаткового дослідження проблема відповідальності філософів за практичне втілення в соціальному просторі їх теоретичних положень.

Виділено сукупність соціальних факторів епохи постправди та їхніх наслідків: активна політична боротьба, яка відбувається в інформаційному просторі не лише зусиллями ЗМІ, а й social media та окремими користувачами чи їх спільнотами; бажання політиків сподобатися виборцю та, таким чином, утримати владу; вихід постправди за межі політики в інші сфери життя суспільства.

Окреслено техніко-технологічні фактори постправди: діджиталізація, масова комунікація всіх охочих

щось повідомити чи почути за умови наявності електронного гаджета та доступу до інтернету.

Описано особистісні фактори постправди, які полягають в формуванні в особистості відчуття причетності до впливу на суспільні процеси, виявленні її суб'єктності, автономності, здатності самому творити «правду» та критерії роботи з фактами.

Проаналізовано засоби прояву постправди в інформаційному та соціальному просторі – пропаганду та фейки. Окреслено основні рекомендації мінімізувати їх вплив на роботу з інформацією, громадянську позицію та соціальну діяльність.

Ключові слова: постправда, епоха постправди, інформаційний простір, масова комунікація, соціальні медіа, дезінформація, фейк, пропаганда.

Summary

Hainal T. O., Kuchera I. V., Bilous S. I. The Post-Truth Era: the Factors of Appearance and Survival. – Article.

The post-truth as a concept and phenomenon of modern society is examined. The peculiarities of understanding the concepts «post-truth» and «truth» in the vocabulary of modern philosophy are detected. The authors analyze the main features of the global «post-truth era» and the way it manifests itself in different spheres of social life (political, personal, information and communication).

The communication transformations of modern society, and especially its partial demassification, have analyzed. From now, communication is implemented both in a «mass» format (the media address to large audience), and in the presence of such circumstance where the recipient of information can become a communicator by choice and technical ability.

The theoretical factor of post-truth has examined. The scientists identify Postmodern philosophy as one of the conditions for the development of post-truth. However, the problem of the philosopher's responsibility for the practical implementation of theories in the social space requires further study.

A set of social factors of the post-truth era and their consequences have been identified. Among them are the active political struggle in information space maintained both by the efforts of mass media and social media (including users or their communities); the transfer of post-truth from the policy to other spheres of social life.

The technical and technological factors of post-truth have highlighted: digitalization, mass communication of every participant who want to report or hear something and uses electronic gadget and access to the internet.

The personal factors of post-truth have described. These are the formation of the sense of belonging (the person feels that can influence social processes), the detection of his or her subjectivity, autonomy, personal ability to create «truth» and the criteria for the fact-checking.

Propaganda and fakes have been identified as tools of post-truth in the information and social space. The main recommendations for minimizing their impact on fact-checking, civic position, and social activity have described.

Key words: post-truth, post-truth era, information space, mass communication, social media, misinformation, fake, propaganda.

УДК 342.731:327:13(091)

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i36.1105>**О. В. Голубовська**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2842-9955>

магістр філософії,

асистент кафедри філософії та педагогіки

Львівського національного університету ветеринарної медицини
та біотехнологій імені С.З. Гжицького**СВОБОДА ЯК ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА**

Постановка проблеми. Проблема свободи – одна з найважливіших проблем філософської антропології. Від неї залежить не тільки самореалізація і особиста доля кожної людини, але і доля всієї історії людства. Можливість і вміння правильно робити вибір є вагомою підставою для гармонійного, повноцінного існування людини.

Актуальність дослідження визначається тим, що і в сучасних реаліях людство продовжує вважати свободу однією з найважливіших і найнеобхідніших цінностей, без якої неможливе повноцінне самореалізоване існування.

Аналіз досліджень і публікацій. Свобода як філософсько-антропологічна проблема й досі досліджена недостатньо. Спроби досліджень переважно здійснені такими західноєвропейськими мислителями, зокрема Вільгельмом Віндельбаном, Карлосом Вальверде, Пітером ван Інвагеном.

Метою цієї статті є виявлення специфіки дослідження проблеми свободи в філософській антропології, що сприятиме вихованню самостійної гармонійної особистості, здатної здійснювати відповідальний моральний життєвий вибір.

Виклад основного матеріалу. Види визначення свободи впливають із сукупності модальних категорій – особливої їх групи, яка виражає відношення людини до світу. Головних таких відношень два: залежність і свобода; перше негативне, друге позитивне. Всі зусилля людей спрямовані на подолання залежності і підвладності, на досягнення свободи. Роль останньої настільки велика, що вся історія постає, за висловом Гегеля, як прогрес в усвідомленні свободи; додамо: і в її реалізації. Модальні категорії в цьому процесі утворюють поле, в якому відбуваються основні визначення свободи. Таких категорій три: випадковість, необхідність, можливість [1, с. 71].

Переважно свобода розглядалася як проблема онтологічна – внаслідок того, що корелювалася з необхідністю («свобода і необхідність»), а остання є визначеність скоріше не людини, а її оточення: в природі це – закони, розкриті та шукані природознавством, в бутті людей – матеріальні чинники. До того ж кореляція поставала як асиметрична: визначальною стороною була необхідність, а не свобода. Внаслідок цього часто несві-

домо, але постійно, свобода є такою властивістю в релігії (наприклад, в християнстві), а необхідність є відношенням людини до надлюдських умов і сил життя: фатум, Бог, природа. Тому попередньо можна зазначити, що «свобода – необхідність» – це фундаментальний зв'язок співвідношення: «людина – світ». Воно суттєве для неї, бо світ без людини може існувати, але не навпаки.

Безпосереднім оточенням людини є інші люди, суспільство. Суспільство, в якому постійно відбувається боротьба за свободу (життя і духу) і є основою, котра породжує проблему свободи. Соціальна свобода чи несвобода трансформується в релігійну та філософську її форми. При цьому вона набуває узагальнення, бо в релігії і філософії свобода розглядається вже не лише стосовно інших людей, а й світу як цілого – чи в матеріальному аспекті, чи в його уособленні в Бозі, дияволі і т.п. Тут вона і стає власне філософсько-антропологічною проблемою [1, с. 442-443].

Філософська антропологія ставить питання про те, чи наділена людина психофізичною свободою або ж, навпаки, її дії внутрішньо зумовлені.

Основна помилка всіх детерміністів полягає в наданні визначальної значущості тому, що має лише обумовлюючу значимість. Ми хочемо сказати: очевидно, що фізичні, біологічні, інстинктивні прояви, несвідомі чи підсвідомі глибини особистості, економічні та соціальні феномени, мова, культура, виховання тощо, зумовлюють чи обмежують здійснення свободи, а в деяких випадках можуть її взагалі унеможливити. Але в той же час вірно, що, як правило, всі ці обставини не визначають особистості фізично або психологічно до того, щоб вона діяла таким чином і не діяла інакше. Незважаючи на зазначену обумовленість, особистість все одно зберігає в нормі свободу вибору з кількох різних можливостей. Тому в багатьох випадках не можна з упевненістю передбачити, як саме поведеться конкретний людський суб'єкт у певних обставинах. Так само не можна передбачити ходу історії: часто в ній відбувається дещо несподіване – на відміну від природних суціль, чий усталені закони ми знаємо і можемо передбачити їх наслідки. Історія – це непередбачувана пригода людської свободи [2, с. 259-260].

Людина, перед якою вперше постало питання, чи вільна я і в якій мірі, напевно відповість на нього спочатку так: бути вільним – значить вільно діяти, безперешкодно здійснювати свої бажання; я вільний тоді, коли мені ніщо не заважає робити так, як хочу. А на думку Вільгельма Віндельбанда: «Макрокосмічне або метафізичне поняття свободи набуває значно більш тверду позицію в тому випадку, коли воно відноситься не до окремого хотіння, а до тривалої сутності, яка сама проявляє волю особистості і претендує на початкову реальність останньої, на реальність, яка проявляє своє значення у всіх формах її діяльності, у швидкоплинних хотіннях так само, як і в постійних. Згідно з цим поняттям особистість потрібно розглядати як початкову складову частину дійсності, одну з субстанцій, самовизначеною сутністю якої зумовлений весь не маючий ні початку ні кінця хід світового буття» [4, с. 143].

Вільгельм Віндельбанд стверджує, що питання про свободу волі – це питання не школи, а життя: воно укорінене в наших самих безпосередніх переживаннях. Це питання, яке в тій чи іншій формі постає як особиста проблема перед кожною серйозно мислячою людиною [4, с. 2].

Воно є самим заплутаним з усіх питань, які представляє історія людського мислення. Свобода волі споконвіку була предметом не тільки теорії, але і постулату. При філософському розгляді її практичні мотиви мислення заявляють свої права так само енергійно, і здебільшого навіть енергійніше, ніж теоретичні. Навряд чи існує інше таке питання, при вирішенні якого теорії і постулати були б так нероздільно вплетені одна в одну, як в даному випадку [4, с. 5-6].

Існування свободи як здатності до самовизначення – здатності, яка проявляється у багатьох обставинах, – є настільки загальноприйнятим переконанням, що ніхто не наважився би його заперечувати. Без свободи у людському житті неможливо пояснити нічого: ні почуття відповідальності та моральності, які є глибоко укорінені в людині, ні безконечних і непередбачуваних поворотів історії, ні зусиль, ні надій людей. Якщо ми не свободні – значить ми є маріонетками в руках долі, її таємничих і невблаганних сил. Але якщо бути щирими, то ми визнаємо, що це не так, і поводимо себе в житті як вільні та відповідальні істоти [2, с. 257].

З того моменту, як людська особистість досягає достатнього рівня пізнавального розвитку, вона усвідомлює необхідність реалізувати себе серед безлічі реальностей і разом з ними. Ми виявляємо себе існуючими як даність, і існуючими у світі, який ми не обирали, в обставинах, які не залежать від нас. В них і серед них ми змушені обирати і обираємо, здійснюючи акт воління. Воля – це здатність, завдяки якій ми покликані вирішувати

та вирішуємо, керуючись розумінням і розумом, чим ми хочемо бути і якими бути у житті. Це здатність надавати смислу і значення власній діяльності, через неї – самому існуванню. Тут ми вже окреслюємо найбільш характерний та невід'ємний вимір людської волі – вимір свободи [2, с. 248].

Людське пізнання досягає повноти змісту в здійсненні вільної дії. В той час, коли тварина самореалізується за рахунок біологічних потенцій, людина повинна розвивати свої здібності та здійснювати проєкт власного життя шляхом самостійних рішень, приймати які може тільки вона. Якщо пізнання має своїм об'єктом все суще, якщо людська воля може прагнути до всього благого, то останнє рішення людини перед обличчям буття і блага залежить від її вільного вибору. Воно ніде не зазначено заздалегідь і не зумовлено. Саме в такому самовизначенні особистість реалізує смисл свого життя [2, с. 254-255].

Ми знаємо, що правильний вибір часто залежить від того, наскільки добре ми знаємося на тих чи інших речах, і ніхто не може похвалитися тим, що він досить добре знається, орієнтується в усіх справах, серед яких доведеться робити вибір. У нас є свобода, але ми воліємо не користатися нею, коли йдеться про речі, яких ми не знаємо [5, с. 103].

Свобода – це не тільки вибір поміж уже наявних можливостей, а й творчість, створення зовсім нових речей, передбачити які неможливо [5, с. 96].

Свобода – це наш елементарний досвід, досвід, притаманний кожній людині; цей досвід настільки елементарний, що його не можна розкласти на окремі частини, кожна з яких можна було б проаналізувати, зокрема тому свобода може здаватися дійсністю, яку не можна довести. Однак немає жодного приводу не довіряти нашому досвіду, дарма, що він елементарний. Справді, ми самі даємо поштовх нашим діям. Неправда, що ми є зряддям різних сил, які взаємно зіштовхнулися у світі, хоча, звичайно, ми залежимо від законів природи. Ми теж ставимо перед собою цілі – хороші чи погані, яких хочемо досягти. Зовнішні обставини або інші люди можуть звести всі наші старання нанівець, наприклад, ми можемо бути настільки скутими фізично, що не можемо здійснити жодного ефективного вибору, але це ще не позбавляє нас самої здатності вибирати, хоча й обмежує її. Таким чином така свобода дана людям разом з їхньою людською природою, вона є основою того, що людське. Свобода створює людину, виокремлюючи її з самого буття [5, с. 97-98].

Августин, здійснюючи аналіз власної особистості, в якості найпотемнішого внутрішнього ядра знаходив волю [3, с. 236].

При цьому, на думку Августина та Канта, ми вільні тільки тоді, коли вибираємо добро, а не зло, тобто нашу свободу визначає зміст вибору, а не сама здатність вибирати.

Об'єктом свободної волі завжди є благо. Ми не здатні обирати зло як таке. Коли ми вибираємо найгірше, яке повсякденною мовою ми називаємо злом і справді може бути моральним злом, наприклад: крадіжка, неправда, недотримання взятого на себе зобов'язання, – ми вибираємо *sub ratione boni* (з міркувань блага): заради того блага, яке це нам принесе, хоча і усвідомлюємо, що це меншою мірою є благо, а більшою – моральне зло. Така необхідна, але недостатня умова людської свободи.

Отже, людина тим вільніша, чим краще вона обирає, і вибирає тим краще, чим більше благо вона обирає. Інакше кажучи, свобода полягає не у свавільній рішучості робити те, що заманеться, як часто вважають, а у належному звільненні від поганих та антилюдських потягів. Таке звільнення дозволить нам вибирати те, що є найкращим і приведе нас до цілей, мети, які визначаються людською реальністю. Свобода рівнозначна не до забанки, а до звільнення від забанки. Єдеякі істини і деяка ієрархія об'єктивних цінностей, які показують, яке рішення буде найбільш особистісним. Саме його ми повинні прийняти для того, щоби стати особистістю або повніше реалізувати своє особисте буття, для того, щоби вчинити добре у моральному відношенні. Далі впливає наше самовизначення, за яке суб'єкт несе відповідальність.

Вирішальним аргументом у підтвердженні існування нашої свободи є вірогідний та універсальний досвід, який не піддається сумніву. Його можна заперечувати тільки з позиції ідеології, яка не приймає до уваги реалій людського життя, або з позиції дослідження, яке здійснюється за допомогою непридатного методу. Ми постійно опиняємося в ситуації альтернативи, коли нам потрібно робити вибір і приймати рішення. Іноді це передбачає попередній розгляд, обговорення з іншими, щоби не помилитися у виборі. Ми усвідомлюємо, що несемо відповідальність за власне рішення. Це може турбувати і навіть обтяжувати нас, тому що, роблячи вибір, ми вибираємо самих себе. В деяких випадках ми воліли б, щоби за нас прийняли б рішення інші, але готовність прийняти відповідальність за власне рішення є ознакою людської зрілості. Кожен відповідає за вибір, який здійснює. А спроби уникнути цієї відповідальності марні: адже так чи інакше ми завжди вибираємо, навіть якщо обрали можливість не вибирати [2, с. 260-261].

Комусь дано мати міцнішу волю, комусь ні. Шлях зла завжди легший. Творення добра вимагає значно більших вольових зусиль [6, с. 121].

Вільне за вибором рішення моральної людини діє з глибини її внутрішньої природи, тому що постійними і пануючими мотивами в ній є мотиви етичні. Між свободою вибору і моральною свободою немає ні необхідної згоди, ні необхідного протиріччя. Чим далі вони розходяться, тим нижче

стоїть етична цінність індивідуума; чим вище розвинута остання, тим більше вони наближуються до свого єднання. На думку Вільгельма Віндельбанда, до тих пір, поки людина приймає те, що її робить морально вільною, за обмеження своєї природної свободи вибору, до тих пір її індивідуальна сутність ще далека від етичного, розумного ідеалу людства [4, с. 99].

Заперечення свободи волі спричиняє заперечення моральної відповідальності. І це не дивує: адже навряд чи хтось припускає, що ми можемо бути морально відповідальними за те, щодо чого ми не мали вибору. Але, якщо реальність моральної відповідальності спричиняє існування свободи волі, то на думку Пітера ван Інвагена, ми маємо прекрасну, фактично неперевершено гарну підставу визнати існування свободи волі [8, с. 313].

Джон Стюарт Міл вважає, що єдиною сферою поведінки людини, за яку вона несе відповідальність перед суспільством, є те, що стосується інших. У сфері ж, що стосується лише неї самої, її незалежність, справді, є абсолютною. Індивід має повне право вільно розпоряджатися собою, своїм власним тілом і розумом.

Але існує сфера дій, де суспільство, на відміну від індивіда, має лише непрямий інтерес, якщо має його взагалі. Ця сфера охоплює ту частину життя чи поведінки людини, що стосується лише її самої, або, якщо це стосується ще й інших, то їхня згода і участь в цій сфері є вільною, добровільною і не основана на ошуканстві. Коли ця сфера стосується лише самої людини, то мається на увазі лише безпосереднє відношення і лише перший із зазначених випадків, бо все, що якимось впливає на людину, може вплинути через неї і на інших. Отже, це є невід'ємною зоною людської свободи. Вона включає в себе, по-перше, внутрішні володіння свідомості, що вимагають свободи совісті в найвичерпнішому розумінні, свободи думки й почуттів, абсолютної свободи міркувань та ставлення щодо будь-яких предметів – практичних чи теоретичних, наукових, моральних чи теологічних. Може здатися, що свобода слова й публікації думок підпадає під інший принцип, оскільки вона належить до тієї сфери поведінки індивіда, яка стосується інших людей. Але маючи майже таке ж важливе значення, як і свобода самої думки, і значною мірою базуючись на тих самих підвалинах, вона практично від неї невід'ємна. По-друге, цей принцип вимагає свободи смаків і занять, свободи оформлювати план нашого життя, що відповідає нашому характеру, свободи робити те, що ми хочемо, і приймати можливі наслідки – без жодних перешкод із боку собі подібних, доки те, що ми робимо, не шкодить їм, навіть якщо наша поведінка здається їм дурною, збоченою чи хибною. По-третє, з цієї свободи кожного індивіда випливає свобода (в тих самих межах) будь-якої

сукупності індивідів, – свобода об'єднуватися з будь-якою метою, що не несе шкоди для інших. При цьому маємо на увазі, що особи, які утворюють спілку, є повнолітніми й не зазнають примусу чи ошукування.

Жодне суспільство, де немає цих свобод, загалом, не є вільним, хоч би якою була його форма правління; і не є повністю вільним жодне суспільство, де вони не існують в абсолютній і безумовній формі. Свобода заслуговує свого імені лише тоді, коли досягнення нашого блага відбувається нашими власними способами – доки ми не намагаємося позбавити інших людей їхніх благ або перешкодити їхнім зусиллям тих благ досягти. Кожен здатний сам добре охороняти власне здоров'я, чи то тілесне, чи психічне і духовне. Людству більше йде на користь, коли кожен дозволяє іншим жити так, як їм здається добре, ніж коли кожного змушують жити так, як здається добре іншим [7, с. 21-22].

Еволюція суспільних відносин, формування демократичних установ породили новий тип тлумачення свободи – як вибору, онтологічну базу якого становить наявність багатьох можливостей, серед яких можна вибирати і визначати через це мету діяльності і життя. Свобода як вибір траплялася у світоглядних побудовах і раніше. А згодом, особливо в XX ст., свобода як феномен можливостей і вибору, стала домінуючим визначенням, принаймні для цього були підстави в демократично розвинутих країнах [1, с. 71].

Приймаючи за основу положення про свободу як сутнісну ознаку буття людини, можна стверджувати, що свої конкретні форми вияву вона набуває саме під впливом соціально-культурних чинників. Відтак, їх вплив на свободу особистості заперечує, з одного боку, сваволю, тобто відсутність будь-яких моральних перешкод у її самодії, а з іншого – суворий детермінізм, виявляючи саму свободу як умову існування людини взагалі. Відповідно, феномен утвердження індивідуальної свободи в процесі самореалізації ґрунтується на самій сутності особистості, котра розкривається лише при її одночасній взаємодії із соціальним середовищем. Останнє ж містить сформовані зв'язки та взаємовідносини елементів, культурних цінностей, норм і правил, які відіграють важливу організуючу роль для здійснення цього процесу. Свобода самореалізації особистості відображає конфлікт між соціальними умовами, які намагаються обмежити будь-яку діяльність (також і самодію) рамками законів наявного буття, та індивідом, котрий намагається розширити сфери саморозвитку і покращити їх, подолавши встановлені в суспільстві форми несвободи.

Оволодіння свободою є складним структурованим процесом, кінцевою метою якого передбачається вироблення індивідуальної здатності здійснення відповідального вибору [9, с. 48-49].

Індивідуальна свобода є якісно новою ознакою сформованої особистості, котра реалізує сутнісні сили на основі самообмеження та самодетермінації, що вже вирізняє свободу від сваволі. Обов'язковою умовою для процесу самореалізації, основна спрямованість якого полягає у виявленні індивідуальності (як екзистенційної характеристики особистості), виступає внутрішня свобода індивіда [9, с. 50].

Індивід приречений завжди здійснювати вибір у межах власної окремоті, чому сприяє його здатність прислухатися до своєї екзистенції. Таким чином, його діяльність містить у собі нескінченну множинність способів самореалізації.

Індивідуальна свобода (самостійність) має два виміри, перший з яких визначає таку об'єктивну ситуацію у життєвому просторі індивіда, коли він не зазнає впливу від зовнішнього примусу («свобода від»), має можливість самостійно приймати відповідальні рішення, здатний до самоконтролю. Другий вимір належить до сфери суб'єктивної реальності й характеризує індивідуальне буття людини як здатність на основі раціональних (логічних операцій думки) та ірраціональних (інтуїція, надчуттєве) критеріїв користуватись правом вибору у різних життєвих моментах. Це передусім моменти, коли метою ставляться особистісні саморозвиток та самореалізація, за умови вироблення таких якостей як цілеспрямованість, воля, послідовність тощо. У самому понятті «особистість» вміщується зовнішній, поверхневий соціальний образ, котрий приймається індивідуальністю у конкретних життєвих ситуаціях, виконуючи відповідні до кожної з них ролі. Але у процесі самореалізації та саморозвитку лише особистість, котра володіє індивідуальною свободою, здатна контролювати не лише зовнішні обставини, але й власні, часто несвідомі, пориви, прагнення [9, с. 52-53].

Соціальне буття особистості окреслене не тільки об'єктивно діючими на цей момент соціальними відносинами, але й сформованими соціокультурними ідентичностями, які не завжди відповідають існуючим актуальним соціальним відносинам. Саме соціальність характеризує людину як істоту, яка реалізує свою справжню родову сутність лише як суб'єкт певних соціальних процесів, у яких вона здатна задовольняти свої вітальні, духовні та інші потреби, зокрема і потребу в самореалізації, здатна змінювати соціальне середовище та соціальні умови, знаходити своє місце у суспільстві, формуватись і розвиватись під впливом соціальних детермінант, знімати негативний детермінізм за допомогою уміння володіти й розпоряджатись свободою. Обов'язковими характерними рисами особистості є її автономність та свобода. Важливою детермінантою соціального буття індивіда виступає у першу чергу його суб'єктивна сфера [9, с. 55].

Отже, не може бути людини як особистості поза процесом самореалізації, без прояву та втілення у соціальному бутті її індивідуальності за допомогою свободи волі.

Висновки та перспективи подальших досліджень. На мою думку, абсолютної свободи в реальному світі, де взаємодіють багато дуже різних людей, не існує. Перш за все, свобода необхідна людині для того, щоб самостійно прийняти відповідні рішення, які допоможуть їй прожити своє життя таким чином, щоб якнайкраще пізнати себе і виконати свою життєву задачу. При цьому ні в якому разі не можна порушувати свободу самовираження інших людей. За кожне із прийнятих рішень людина несе особисту моральну відповідальність. Тому ніхто не повинен нав'язувати нікому свої погляди. Лише вільні люди, а не особи з рабською психологією, здатні зробити висновки з своїх помилок, творити щось нове, вдосконалювати світ і робити його кращим.

Проблема свободи не може втратити своєї актуальності допоки в світі існують люди, які прагнуть до самореалізації, готові приймати життєві виклики, робити правильний вибір і брати на себе відповідальність.

Література

1. Булатов М. О. Філософський словник. К.: Стило, 2009. 575 с.
2. Вальверде, Карлос. Філософська антропологія. Москва: «Християнська Росія», 2000. 412 с.
3. Виндельбанд, Вільгельм. Історія філософії: Пер. с нем. К.: Ника-Центр, 1997. 560 с.
4. Виндельбанд В. О свободі волі. Минск: Харвест; Минск: АСТ, 2000. 208 с.
5. Колаковський, Лешек. Міні-лекції на максіми / Пер. з пол. Р. Харчук. К.: Основи, 1999. 133 с.
6. Метельова Т.О. Світоглядно-антропологічні основи західноєвропейської філософії: від архаїки до модерну. К.: Українська книга, 2002. 280 с.
7. Міл, Джон Стюарт. Про свободу: Есе / Пер. з англ. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 463 с.
8. Пітер ван Інваген. Нарис про свободу волі. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 344 с.
9. Слюсар В. М. Феномен свободи в культурній самореалізації особистості: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. 256 с.

Анотація

Голубовська О. В. Свобода як філософсько-антропологічна проблема. – Стаття.

У статті розглядається питання свободи як філософсько-антропологічної проблеми, яка постає в сучасних реаліях як особиста проблема перед кожною серйозно мислячою людиною. Свобода була, є і надалі буде залишатися однією з найважливіших і найнеобхідніших цінностей, без якої неможливе повноцінне самореалізоване існування.

Усвідомлення існування свободи як здатності до самовизначення, її констатація є у нерозривному зв'язку із моральною відповідальністю. Без свободи у людському житті неможливо пояснити ні почуття відповідальності та моральності, ні зусиль, ні надій людей, ні безконечних і непередбачуваних поворотів історії. Саме через здійснення вільної дії людське пізнання здатне досягати повноти змісту. Завдяки волі ми маємо вирішувати і вирішуємо, керуючись розумом і розумінням, якими ми хочемо бути та якими маємо бути у житті. Ми здатні надавати смислу і значення нашій власній діяльності, а через неї – самому існуванню. При цьому ми окреслюємо найбільш характерний та невід'ємний вимір людської волі – вимір свободи.

Свобода як феномен можливостей і вибору стає домінуючим визначенням у демократично розвинутих країнах. Свобода як сутнісна ознака буття людини набуває своїх конкретних форм прояву саме під впливом соціально-культурних чинників. Людина як соціальна істота, задовольняючи потребу в самореалізації, здатна змінювати соціальне середовище та соціальні умови, знаходити своє місце у суспільстві, розвиватися та формуватися під впливом соціальних детермінант, знімаючи при цьому негативний детермінізм за допомогою вміння володіти й розпоряджатися свободою.

Прагнення людської волі до блага залежить від можливості вільного вибору людини. Нашу свободу визначає зміст вибору, а не сама здатність обирати. Тому людина тим вільніша, чим краще вона обирає, і вибирає тим краще, чим більше блага вона обирає.

Завдяки існуванню свободи особистість реалізує смисл свого життя. Але у процесі самореалізації та саморозвитку лише особистість, котра володіє індивідуальною свободою, здатна контролювати не лише зовнішні обставини, але й свої власні прагнення. Саме свобода робить людину творчою особистістю, яка здатна привносити у світ нове.

Ключові слова: свобода, воля, свобода волі, людина, розум, вибір, моральна відповідальність, благо.

Summary

Holubovska O. V. Freedom as a philosophical and anthropological problem. – Article.

The article considers the issue of freedom as a philosophical and anthropological problem that arises in modern realities as a personal problem for every seriously thinking person. Freedom was, is and will continue to be one of the most important and necessary values, without which a full-fledged self-fulfilling existence is impossible.

Awareness of the existence of freedom as a capacity for self-determination, its statement is inextricable connection with moral responsibility. Without freedom in human life, it is impossible to explain either the sense of responsibility and morality, nor the efforts, nor the hopes of people, nor the endless and unpredictable turns of history. It is through the exercise of free action that human cognition is able to achieve completeness of content. Through will, we must decide and decide, guided by reason and understanding of what we want to be and what we should be in life. We are able to give meaning and meaning to our own activities, and through it to existence itself. At the same time, we outline the most characteristic and inalienable dimension of human will – the dimension of freedom.

Freedom as a phenomenon of opportunity and choice becomes the dominant definition in democratically developed countries. Freedom as an essential feature of human existence acquires its own specific forms of manifestation under the influence of socio-cultural factors. Man as a social being, satisfying the need for self-realization, is able to change the social environment and social conditions, find his place in society, develop and form under the influence of social determinants, while removing negative determinism through the ability to own and dispose of freedom.

The desire of the human will for good depends on the possibility of free choice of man. Our freedom is

determined by the content of choice, not by the ability to choose. Therefore, a person is freer the better he chooses, and the better he chooses, the more good he chooses.

Thanks to the existence of freedom, the individual realizes the meaning of his life. But in the process of self-realization and self-development, only a person who has individual freedom is able to control not only external circumstances, but also his own aspirations. It is freedom that makes a person a creative person who is able to bring new things into the world.

Key words: freedom, will, free will, man, mind, choice, moral responsibility, good.

УДК 122/129 +130.1

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i36.1106>**О. О. Гончарова**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6810-6942>кандидат філософських наук,
докторантНаціонального педагогічного університету імені М. П. Драгоманова,
старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова**ТЕМПОРАЛЬНІ СТРАТЕГІЇ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС І ПІСЛЯ ВІЙНИ НА ПРИКЛАДАХ З РОМАНІВ
Е. ГЕМІНГВЕЯ «ПРОЩАВАЙ, ЗБРОЄ!» ТА Е. М. РЕМАРКА «ТРИ ТОВАРИШІ»**

Постановка проблеми. Питання сприйняття людиною часу, в якому вона живе і в якому реалізує індивідуальні сенси, постає одним із наріжних каменів її екзистенційної свободи. Протягом століть досліджень феномену часу визначні філософи і мислителі (наприклад, Августин Блаженний, І. Ньютон, А. Бергсон, частково Арістотель та ін. [1; 2; 3; 4; 6]) так чи інакше, за допомогою різної аргументації, але доходили висновку, що час виступає скоріше не як субстанція, а як атрибут, тобто його визначення і відлік напряду залежать від спостерігаючого суб'єкта, визначаються ним, не є незалежними і нейтральними до нього. Це, своєю чергою, означає, що час, в якому ми переживаємо своє земне буття, напряду залежить від нашої інтерпретації. Темпоральність являє собою зв'язаність моментів часу – часових модусів минулого, теперішнього та майбутнього, а як саме вони можуть бути зв'язаними, в якій закономірності і з якими акцентами стосовно один одного – залежить безпосередньо від особистості, яка переживає цю темпоральність, фактично творчо продукує її [2; 3; 4]. Війна як соціальна, гуманітарна, духовна трагедія розриває звичні темпоральні стратегії людини, часто відкидає людське існування у суто тваринницькі сенси виживання, чим провокує глибокі екзистенційні кризи і злами. На жаль, війни супроводжували людство протягом усіх етапів його історії, а з часом вони стають усе більш масштабнішими та руйнівними. Отже, щоразу, коли на порозі виникає війна як не просто загроза нашому фізичному виживанню, але і загроза нашій духовній цілісності та психологічних гараздів, ми знову і знову маємо проходити урок збереження темпоральної цілісності свого буття – вчитися зберігати свій індивідуальний час нерозривним. Не завжди ці уроки даються легко, ціна помилки дуже велика – почуття покинутості, самотності, безглуздості життя і його загального абсурду. На прикладах романів культових письменників так званого «загубленого покоління» – роману Е. Гемінгвея «Прощавай, зброе!» та Е. М. Ремарка «Три товариші» – ми можемо прослідкувати різноманітні темпоральні стратегії

людей, які призвели їх до глибокої екзистенційної кризи. Ці приклади є напрочуд актуальними і доречними для нас, виступають свого роду застереженням з урахуванням того факту, що внаслідок війни з росією сучасні українці також ризикують перетворитися на «загублене покоління», екзистенційну свободу і психологічне здоров'я якого треба буде філософськи «лікувати».

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У статті використовується авторська інтерпретація романів письменників Е. Гемінгвея «Прощавай, зброе!» та Е. М. Ремарка «Три товариші» з точки зору описаних автором моделей темпоральності.

Мета статті полягає в аналізі темпоральних стратегій героїв романів письменників «загубленого покоління» – Е. Гемінгвея «Прощавай, зброе!» та Е. М. Ремарка «Три товариші», які пережили війну, з тим, щоб визначити, які з цих стратегій і чому послугували виникненню глибоких екзистенційних криз. Автор також ставить за мету визначити, як можна було б модифікувати ці темпоральні стратегії для того, щоб зберегти екзистенційну, духовну цілісність внутрішнього світу героїв, а отже, як у реальному житті в умовах війни можна змінити своє ставлення до часу, який ми переживаємо, для того, щоб зберегти своє духовне здоров'я.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання часу у його найзагальнішому сенсі завжди становило для людини не більше, не менше, ніж таємницю. Час намагалися приборкати, його намагалися опанувати, йому намагалися слідувати і навіть змиритися з ним, його намагалися осмислити і пояснити, виявити певні закономірності його невідворотного перебігу. Цей незгасаючий інтерес, постійна актуальність питання дослідження часу і його нового переосмислення пов'язана передусім з тим, що люди, як свідомі істоти, знають про свою смертність, про кінець свого принаймні фізичного існування, а тому не можуть бути абсолютно байдужими до нього. Намагання встигнути втілити певні вічні, нетлінні сенси у кінцевому, невічному фізичному середовищі або відмова від такого втілення і зосередження саме на факті

своїї кінцевості – це дві базові темпоральні стратегії людини, які вона втілює у своєму житті для того, щоб на різний кшталт «приборкати» час або «вимкнути» годинник, тобто, іншими словами, не думати про смерть. Між цими двома, умовно кажучи, «полюсами» темпоральних стратегій є ще велика кількість їхніх «градієнтів» – темпоральних стратегій, які зосереджені на нерозривності часових модусів минулого, теперішнього та майбутнього, тому на нерозривності і тривалості саме фізичного існування, уявлення про нього як про певний часовий континуум.

У сприятливих умовах, в яких ніщо не загрожує нашому фізичному існуванню (або, принаймні, ми вважаємо так), ми схильні конструювати свій індивідуальний час, з огляду на цю континуальність. Іншими словами, ми спостерігаємо певну послідовність між своїм минулим, теперішнім та майбутнім, робимо висновки із попередніх подій, на основі них здійснюємо дії в поточному моменті часу, на основі своїх ретроспектив та перспектив створюємо плани, які прагнемо втілити у своє реальне життя. Наприклад, на сьогодні нам достеменно відомо з досліджень видатного українського психолога Я. Васильєва, що час виступає своєрідною координатою здійснення нами певних пролонгованих сенсів. Так, Я. Васильєв вводить у науковий обіг термін «футурреальність» [5], що означає нашу здатність планувати життя і здійснювати у ньому певні сенси, відчувати психологічний комфорт та екзистенційну цілісність, враховуючи наше розуміння того, на яке майбутнє ми чекаємо і можемо претендувати, на свої образи такого майбутнього. Усвідомлення нашого минулого також відіграє велику роль у конструванні нашого поточного життя як цілісного континууму, визначає наші пріоритети та орієнтири у побудові дня сьогоднішнього (хоча, звичайно, минуле є пластичним і залежить напряду від нашого до нього індивідуального ставлення [6]). Таким чином, сьогоднішній день в умовах стійкого часового континууму, що забезпечується відносно стабільним фізичним існуванням, видається нам своєрідним творчим простором, у рамках якого людина на основі попередньо вироблених орієнтирів та висновків у минулому знаходиться у екзистенційному моменті переживання «тут і зараз», втілює або не втілює ці висновки з минулого на власний розсуд і на основі своїх перспективних бачень з цієї точки формує свій завтрашній день. Простежується чітка послідовність умовного «перетікання» часових модусів минулого, теперішнього та майбутнього один в один, а з ними – закономірність втілення або невтілення тих чи інших життєвих орієнтирів та сенсів.

Війна як чинник деградації людського буття з його планованістю, послідовністю, логічністю та гармонійністю часто миттєво і трагічно відки-

дає його до лав тваринності, головний сенс якої полягає у намаганні вижити будь-якою ціною. Темпоральний континуум, послідовність перетікання часових модусів з минулого через теперішнє у майбутнє, карколомно ламається, натомість прослідковується так звана «темпоральна прірва», яка виражається словами «до та після війни». Війна постає як подія, яка знищує темпоральний континуум, вириває людину з її звичних уявлень про її час і наближає до неї чітке усвідомлення власної смерті. Цей стан є напрочуд травматичним для будь-якої психіки, адже смерть, яку ми не можемо достеменно передбачити, але яка потенційно «чекає» нас на кожному кроці, виступає своєрідною «точкою обнуління» нас, наших сподівань, надій, прагнень, мрій, почуттів – усього, що нам було дорогим. Це стосується смерті у найбільш широкому її розумінні – не тільки як припинення суто фізичного існування, але і як припинення існування певних сегментів буття – руйнування міст, руйнування кар'єри, руйнування перспектив, руйнування людських відносин тощо...

Для того щоб витримати це постійне психологічне навантаження, наявні різні темпоральні стратегії, тобто різні моделі сприйняття часового континууму або виходу з нього, які особистість може провадити для того, щоб не думати про смерть або про насуючу безперспективність. Однак далеко не завжди стратегія «не думай про смерть» насправді є продуктивною і сприяє збереженню духовного здоров'я та екзистенційної свободи. На прикладі героїв романів письменників «загубленого покоління» – романів Е. Гемінґвея «Прощай, зброе!» та Е.М. Ремарка «Три товариші» – ми можемо простежити різноманіття таких темпоральних стратегій, які постають як спроби відповіді на головне питання: «Як думати про час під час і після війни для того, щоб не втратити себе?».

Почнемо наш аналіз з того, що головні герої вказаних нами літературних творів – Фредерік Генрі та Роберт Локамп – воювали по різні боки фронту, однак переживають практично однакові почуття під час війни. Обидва вони, переживаючи бойові дії з усією їхньою непередбачуваністю, спостерігаючи раптові смерті товаришів та тяжкі поранення, під час війни зосереджуються на ситуативних моментах виживання. Ця темпоральна орієнтація видається нам своєрідним «вимиканням годинника», за якої часовий континуум припиняє свою дію, важливе тільки те, що відбувається тут і зараз, у поточному моменті, без ретроспектив та перспектив. Ця темпоральна стратегія видається нам типовою для людей, які глибоко переживають імовірність своєї фізичної смерті, відчувають постійний ризик, а отже, намагаються за нагоди «надолужити» у смерті все, «урвати» насолоду життя по максимуму в ті рідкісні моменти, коли можна відносно спокійно існу-

вати, втім, прекрасно знаючи, що цей спокій примарний. Так, головний герой роману Е. Гемінгвея «Прощавай, зброе!» Фредерік Генрі, вибираючи місце своєї відпустки під час відносного затишшя на фронті, вибирає проводити час у барах з дівчинами сумнівної репутації і відхиляє альтернативний варіант відпочинку, який йому пропонує приятель-священник – відправитися в гості до батьків, займатися полюванням і спогляданням природи. Фредерік хоче «взяти від життя все», поки йому дається така можливість [9, с. 170]. Головний герой роману Е.М. Ремарка «Три товариші» Роберт Локамп, хоча і пережив війну, однак є глибоко нею травмованим: він не пам'ятає чітко свого минулого, з його пам'яті випадають цілі роки [7, с. 17–19], він не уявляє свого майбутнього («Йой, майбутнє! Хто сьогодні говорить про майбутнє! Нащо ламати голову над цим!» [7, с. 172], натомість зосереджується на тому, що проводить час з друзями у барах, де часто пиячить [7, с. 31] і задовольняється нетривалими і невизначеними стосунками з дівчатами до зустрічі з головною героїнею [7, с. 170].

Однак зосередження тільки на ситуативному моменті буття, глибинна установка ні до чого не прив'язуватися і не ставитися серйозно, породжують собою глибоке відчуття індивідуальної самотності. Воно – своєрідна сплачена ціна за «вимкнений годинник». Від цього глибоко прихованого відчуття солдати намагаються забути у пошуку романтичних стосунків. Деякі з них зосереджуються тільки на ерзацах близькості, проводячи час із дівчинами сумнівної репутації. При цьому життєвий «годинник» усе так же стоїть на паузі. Деякі ж вдаються до більш довготривалих відносин (які закономірно означають і певний часовий континуум, а отже, «запущення годинника»), втім залишаючи за собою право ні на що не сподіватися і не будувати довгострокових планів. Таким виглядає початок відносин Фредеріка Генрі та Кетрін Барклі, Роберта Локампа та Патрісії Хольман – скоріше як спроба, експеримент, а не як свідоме рішення, що буде мати за собою певні усвідомлювані наслідки. Бажання не прив'язуватися, але все ж таки переживання спільного буття з іншою людиною – це спроба «обдурити час», яка кожному з головних героїв двох романів, які ми розглядаємо, далася дуже дорого. Наявним є специфічна екзистенційна омана стосовно самого себе: жити у темпоральному континуумі, вдаючи, ніби його немає.

Загалом вищеописану темпоральну стратегію ми можемо умовно назвати застряганням у теперішньому, або застряганням у поточному моменті, без врахування ретроспектив та перспектив, беручи до уваги тільки те, що можна взяти від сьогоднішнього дня. «Деякі речі збереглися у мене випадково». – «Не випадково. І справа не в речах.

Справа в тому, що стоїть за ними. Упевненість та благополуччя. Цього тобі не зрозуміти. Це розуміє тільки той, хто вже позбавлений всього». – Вона подивилася на мене. – «І ти міг би мати це, якби дійсно захотів». – Я взяв її за руку. – «Але я не хочу, Пат, ось в чому справа. Я вважав би тоді себе авантюристом. Нашому брату краще за все жити на повне виснаження. До цього звикаєш. Такий час» (Роббі Локамп «Три товариші») [7, с. 148].

Цікаво, що і другі половинки Генрі та Локампа – Кетрін Барклі та Патрісія Хольман – повністю розділяють темпоральні стратегії своїх чоловіків, але у кожній з них на те є своя причина. Пат Хольман є приречено хворою, знає про це і тому загалом екзистенційно є схожою на Роббі Локампа, який пережив відчуття приреченості на війні. Її застрягання у ситуативному моменті виражається в тому, що вона більше не вірить у своє майбутнє, відмовляється що-небудь робити для нього і зосереджується тільки на моментах прекрасного, які ще приносить їй життя: «А ось я безперечно поверхнева... Я не дуже розбираюся у визначних питаннях життя. Мені подобається тільки прекрасне. Ось ти приніс бузок – і я вже щаслива... Мені давно слід було змінити квартиру, мати професію, заробляти гроші. Але я все щось відкладала це. Хотілося пожити якийсь час так, як подобається. Розумно це чи ні – все одно. Так я і вчинила» [7, с. 149–150]. Кетрін Барклі відчуває провину і тугу за своїм нареченим, який трагічно загинув на війні і з яким вона не допускала близькості (наявною була темпоральна стратегія «застрягання у майбутньому» – близькість, відкладена на майбутнє, якого вже не було). «Ви довго були заручені?» – «Вісім років. Ми вирости разом». – Чому ж ви не вийшли за нього заміж?» – «Сама не знаю, – сказала вона. – Дуже безглуздо. Це я, у будь-якому випадку, могла для нього зробити. Але я думала, що так йому буде гірше» [9, с. 174]. Як контр-темпоральну стратегію вона вибирає орієнтування на ситуативний момент, в якому є Фредерік Генрі і близькість з ним, яку вона більше не відкладає, не думаючи більше про наслідки такої близькості для самої себе. «...Для чого нам одружуватися зараз? Ми і так одружені. Вже більше одруженими бути неможливо». – «Я хочу цього тільки через тебе». – «Ніякої «мене» немає. Я – це ти. Будь ласка, не вигадуй ніякої окремої «мене». – «Я думав, дівчата завжди хочуть заміж». – «Так і є. Але, любий, я заміжня... Я заміжня за тобою. Невже я погана жінка?» – «Ти прекрасна жінка». – «Розумієш, милий, я вже одного разу намагалася дочекатися одруження» [9, с. 233]. Цікавим у цьому фрагменті для нас, як для дослідників екзистенційності, є намагання Кетрін Барклі втратити свою суб'єктність у стосунках з Генрі. Вона більше не хоче бути собою, вона хоче розчинитися в іншій людині і її бажаннях. «...Я завжди буду го-

ворити все, що ти забажаєш, і я буду робити все, що ти забажаєш, і ти ніколи не захочеш інших жінок, правда? – Вона подивилася на мене радісно. – Я буду робити те, що тобі хочеться, і говорити те, що тобі хочеться, і тоді все буде прекрасно, правда?» [9, с. 228]. Проводячи паралель з усіма іншими прихильниками темпоральної стратегії застрягання у ситуативному моменті, ми можемо зробити висновок, що це бажання втрати суб'єктності, тобто втрати бажання самостійно і цілком усвідомлено будувати своє життя, є властивим кожному з них тією чи іншою мірою. Покладання суто на ситуативний момент часу та його можливості своєрідно дає людині «індульгенцію» від своєї відповідальності: тепер вона керується тільки тим, що приносить їй час, і не приймає індивідуальні рішення. Ця примарна «свобода від себе» може бути інтерпретована як і «відчай від самого себе», глибоке внутрішнє розчарування від самого себе і свої здатності впливати на своє життя, бути деякою мірою творцем у ньому.

Темпоральна стратегія занурення у поточний, плинний момент є притаманною і іншим героям роману. Так, персонаж роману «Прощай, зброе!» Рінальді, друг головного героя, повністю занурений у плинність і випадковість війни – у ту ситуативність, яку вона запроваджує. Він займається тим, що кожного дня оперує тяжкопоранених (він першокласний хірург), а у вільний від роботи час, на якій він щодня спостерігає глупу смерть, він пиячить і вештається по публічних будинках та шинках [9, с. 267–269]. Така сама орієнтація на ситуативність і швидкоплинність, яка не передбачає ні минулого, ні майбутнього, притаманна і світогляду деяких героїв роману «Три товариші». Так, сусідка головного героя по пансіону Ерна Беніг «не будувала для себе ніяких ілюзій і знала, що треба міцніше триматися за життя, щоб урвати хоча б небагато від так званого щастя. Вона знала також, що за нього потрібно сплачувати подвійною та потрібною ціною. Щастя – найбільш невизначена та дорого варта річ на землі» [7, с. 105].

Крім темпоральної стратегії занурення у поточний момент часу у романах, які ми розглядаємо, наявні й інші варіанти темпоральних стратегій. Так, є темпоральна стратегія занурення у минуле, коли людина, свідомо чи несвідомо, переживає образи минулого як реальні, внаслідок чого це минуле фактично транслюється у дійсність, хоча більше їй не відповідає. Такою є темпоральна стратегія Фердинанда Грау (роман «Три товариші»), який у принципі непогано пристосувався до нестабільності і навіть знайшов стабільний спосіб заробітку через свій талант художника, проте він «...сидів, обтяжений і неповороткий, ніби несподівано занурився у себе, у своє сп'яніння, такий собі самотній пагорб несповідної туги. Його життя було розбите, і він знав, що нічого більше не пола-

годити... Він жив у своїй великій студії, і його економка стала його співмешканкою... Йому минуло сорок два роки» [7, с. 77]. Темпоральну стратегію занурення в образи минулого вибрав і Валентин Гаузер (роман «Три товариші»), який кожного дня у мирному житті проводив у барі, згадуючи війну і святкуючи кожен новий день, тому що він вижив у нелюдських умовах і бачив, як помирають його побратими. Святкуючи своє життя за чаркою алкоголю кожного дня, він тим самим пропивав це життя в усі реальні можливості і перспективи, які у ньому були наявними. «Невдовзі після війни Валентин отримав спадщину. З тих пір він її пропивав... Він стверджував, що зобов'язаний урочисто святкувати своє щастя – те, що він вцілів на війні. І його не бентежило, що з тих пір минуло вже декілька років. Він заявляв, що таке щастя неможливо переоцінити: скільки не святкуй, все мало. Він був одним з тих, хто надзвичайно гостро пам'ятав війну. Всі ми вже багато чого забули, а він пам'ятав кожний день і кожну годину» [7, с. 47–48]. Також у романі «Три товариші» ми бачимо персонажа фрау Залевські, у пансіоні якої проживає головний герой. Однією з її особливостей було постійне цитування висловів покійного чоловіка, який для неї уособлював собою минулі часи відносної стабільності та прогнозованості життя «Пане Локампе! – велично промовила пані Залевські. – Не заходьте надто далеко! Помірність у всьому, як говорив мій покійний Залевські. Слід було б вам засвоїти це». Я знав, що покійний Залевські, незважаючи на це гасло, одного разу напився так, що помер. Його жінка сама часто розповідала мені про його смерть. Але справа була не в цьому. Вона користувалася своїм чоловіком на кшталт того, як інші користуються Біблією, – для цитування. І чим довше він лежав у труні, тим частіше вона згадувала його вислови» [7, с. 104]. Тут ми бачимо неусвідомлену орієнтацію на образи більше неактуального минулого.

Наявною є і аналогічний темпоральний акцент на образах майбутнього, які стають домінуючими у свідомості особистості. Ми вже частково згадували цю стратегію, коли говорили про персонаж роману «Прощай, зброе!» Кетрін Барклі, яка на початку війни мала образи майбутнього зі своїм нареченим, яким внаслідок війни вже не судилося здійснитися. Аналогічний темпоральний акцент ми бачимо у діях деяких героїв роману «Три товариші». Так, наприклад, Георг Блок не міг покинути свою заповітну мрію – стати студентом; для цього він вчив і вчив матеріал, готувався до екзаменів, хоча поточна матеріальна ситуація не дозволяла йому вже розкіш стати тим, ким він хотів... [7, с. 35]. Герой того ж роману Хассе постійно жив в образах свого майбутнього вірогідного звільнення та зубожіння, яке втім так і не настало, натомість він у своїй реальності втратив дру-

жину, яка настільки перейнялася також цими образами, що пішла до іншого. «Подумайте тільки, знову у нас звільнили двох. Наступний на черзі я, ось побачите!» – В такому страху він жив постійно від першого числа одного місяця до першого числа другого» [7, с. 33].

Визначальним є те, що, незважаючи на всю несхожість вищеописаних нами темпоральних стратегій персонажів двох романів, у кожній з них ми можемо побачити спільну рису – герої немовби відмовилися від реальності, яку вони не в змозі були контролювати, і на противагу їй вибрали альтернативну реальність своїх уявлень. Таким чином вони забезпечили собі певний душевний комфорт на деякий час, проте реальність вибила їх з цього комфорту, змусивши стикнутися з реальними подіями і їхніми наслідками, до яких вони цілковито не були готовими. Так, Фердинанд Грау та Валентин Гаузер розтринькують своє реальне життя та реальні можливості у ньому через перебування в образах минулого, якого більше не існує; Хасе та Георг Блок боялися образів майбутнього і боролися з ними, як могли, нехтуючи при цьому реальними загрозами та небезпеками; Рінальді настільки заглибився в ілюзію плінного моменту без причин та наслідків, що для нього цілковито несподіванкою стало небезпечне захворювання на сифіліс з можливим літальним фіналом, хоча з його способом життя це можна було б легко передбачити. Однак найцікавіша деталь, яку ми змогли помітити, – це фактично діаметрально протилежні завершення романів з точки зору аналізу темпоральності для їхніх головних героїв, попри схожу, на перший погляд, їхню долю. Так, і в романі Е. Гемінґвея «Прощавай, зброе!», і в романі Е.М. Ремарка «Три товариші» доля двох пар закоханих складається трагічно: Кетрін Барклі та Патрісія Хольман помирають за, на перший погляд, абсурдних обставин, тоді як їхні чоловіки, що пройшли війну й усі її жахіття, попри більш високу вірогідність загинути, залишаються живими та здоровими. Однак з точки зору розбору темпоральних стратегій тут ми бачимо різницю. Фредерік Генрі та Кетрін Барклі, зробивши свідомий вибір бути разом і вийти з поля війни, а отже, тваринної ситуативності, вступають у поле темпорального транзиту між минулим, теперішнім та майбутнім: у них є спільна історія – їхнє минуле, у них є спільне теперішнє – життя у нейтральній Швейцарії, і у них є спільне майбутнє – дитина, яка має народитися. Отже, вони свідомо виходять з поля темпорального розриву, включають війну у наратив своєї спільної історії, але виходять за неї і починають свідомо будувати своє життя. Однак смерть від пологів і матері, і дитини несподіваним абсурдом вривається у цей наратив, у цю темпоральну єдність, і знову, як війна, торощить її на «до» та «після». Трагедія видається нам ціл-

ковитою безглуздістю, враховуючи всі ті ризики і небезпеки, на які наражалися головні герої під час розгортання їхнього усвідомленого наративу. Проте всі ті небезпеки не реалізувалися, а реалізувався варіант трагедії, який практично неможливо було передбачити. Отже, час «обіграв» головних героїв, зігравши з ними у непрогнозовану ситуативність.

Натомість у разі детального аналізу долі головних героїв «Три товариші» – Роббі Локампа та Пат Хольман – ми бачимо антагоністичний варіант розгортання подій. Вони обидва сповідували ідею про те, що головне – це ні до чого не прив'язуватися і жити плінним моментом часу, відчуючи тільки красу, радість і щастя, якщо вже життя складається так, що нічого достеменно не можна планувати і ні у що не можна вірити. Однак ця стратегія призводить до фатальної помилки: Пат Хольман у відпустці надмірно захопилася плаванням у морі, що спровокувало у неї нове розгортання туберкульозу і швидкий трагічний, абсурдний фінал. Можливо, якщо б вона не забувала про свою хворобу та її можливі наслідки, вона могла б прожити довше або вилікувалась би взагалі... Однак вона вибирала темпоральну стратегію жити «тут і зараз» і не думати про майбутнє... Отже, час знову «обіграв» головних героїв, показавши їм, що цілковите нехтування минулим і майбутнім може коштувати тим, що більше не існуватиме ні першого, ні другого, ні самої людини...

Цікавим є те, що у разі уважного читання роману «Три товариші» складається враження, що час є одним з головних героїв. Автор неодноразово пише про те, як поводить час: він «зупиняється і перетворюється на море» [7, с. 30], він «помирає» [7, с. 126], він може транслявати у нових інтерпретаціях попередні події і ніби закарбовувати їх навечно [7, с. 254], але при тому ж він і невідворотно тече в одному напрямку. Люди трагічно відчують цю незворотність і намагаються сховатися від неї у своїх ілюзіях – сховатися у певному часовому модусі минулого, теперішнього чи майбутнього – і надати йому статус екзистенційної вічності для свого комфорту. Однак час невідворотно вириває їх з цієї ілюзії, залежно від того, в якому часовому модусі вони вирішили свідомо чи несвідомо сховатися. Герої неодноразово висловлюються з приводу часу і того, що вони думають про його хід, але найвизначнішими з цього приводу здаються нам слова Фердинанда Грау: «Час. Мить, яку ми переживаємо і якою все ж таки ніколи не володіємо». – Він дістав з кишені годинник та підніс його до очей Ленца. – «Ось вона, мій паперовий романтик! Пекельна машинка! Тінькає, невідворотно тінькає, спрямовуючись назустріч небуттю! Ти можеш зупинити лавину, гірський зсув, але ось цю штуку ти не зупинеш... Для людини це нестерпно... Людина просто не може витримати

це. І ось чому вона вигадала собі мрію. Давню, зворушливу, безнадійну мрію про вічність» [7, с. 163]. Примітно, що наприкінці роману Роберт Локамп розбиває годинник [7, с. 429], і цей жест видається нам символічним, однак головний герой – час – попри те, що несе смерть і небуття людям, сам залишається незнищеним...

Романи авторів «загубленого покоління», на нашу думку, являють собою таку своєрідну сагу відчаю саме через описане ставлення до часу. Як ми побачили, жодна з представлених темпоральних стратегій героїв не дає відповідь на цей парадокс і абсурд: як людина, усвідомлюючи свою раптову смертність, може жити, творити і бути щасливою, може не втратити саму себе? Проте у романах є і певні підказки. По-перше, нам видається, що головна екзистенційна проблема вищеописаних нами героїв полягає в тому, що всі вони робили акцент на тих результатах і образах свого життя, яке їм хотілося прожити. Потужно і лаконічно цю позицію висловив Хассе: «Я собі по-інакшому уявляв життя» [7, с. 64]. Це можна вважати пасивною, споглядацькою позицією. Той же варіант екзистенційної установки, але в активній інтерпретації ми бачимо у Роберта Локампа, коли він говорить, що треба боротися з життєвими обставинами, які руйнують наші омріяні ідеали: «Коритися? Нащо ж коритися? Користі від цього немає ніякої. У житті ми сплачуємо за все подвійною або потрійною ціною. Нащо ж ще покірність?» [7, с. 232]. Отже, омріяні образи життя виступають для героїв пріоритетними, хоча хтось з них вибирає пасивно їх уявляти, а хтось бореться за них. Однак і перші, і другі не приймають насправді життя таким, яким воно є, і за своїми образами такого життя поринають у часові модуси минулого, ситуативного теперішнього або майбутнього, надаючи цим модусам специфічний ерзац вічності. В цих ерзацах вічності вони своєрідно прагнуть побудувати ідеальні моделі свого життя, хоча б і у власній уяві – те, як «мало б бути». Час, своєю чергою, у своїй невідоротності ламає ці ілюзії, залишаючи ці образи ніколи повноцінно нездійсненими. Отже, своєрідна латентна, неусвідомлена вперта гордість – головне джерело екзистенційної кризи героїв романів письменників «загубленого покоління» і, ймовірно, реальних людей, які так чи інакше дотримуються окреслених нами темпоральних стратегій. Як ми побачили на прикладах героїв романів, пережити війну з таким ставленням до часу, повноцінно зберігши своє психічне та духовне здоров'я, не видається можливим.

По-друге, пригадаємо, чи існують хоча б натяки на інше ставлення до часу у героїв описаних нами романів, ставлення, яке передбачає не боротьбу, не пасивний відчай та розчарування, а примирення з часом і, відповідно, з тими образами життя, які відбиваються в реальності. По-пер-

ше, ми можемо згадати персонаж фройляйн Мюллер з роману «Три товариші», господині дому, де залишалися на відпустку Роббі Локамп та Пат Хольман. Вона веде розмірений і спокійний спосіб життя, залишається манірною, але доброю старою дівою і вважає, що «треба коритися долі» [7, с. 232]. Попри пасивність, яка вбачається тут нам на перший погляд, цю ж позицію можна трактувати, як і своєрідну мужність. По-друге, згадується персонаж лікаря Жаффе з того ж роману. Колись лікар був одружений, але його двадцятип'ятирічна дружина померла, оскільки захворіла на грип. Лікар пам'ятає про цю втрату і тому він невпинно продовжує лікувати хворих, хоча прекрасно знає, що не все знаходиться у його професійних руках: «Нічого не можна знати наперед. Смертельно хвора людина може пережити здорову. Життя – дуже дивна штука» [7, с. 271]. По-третє, згадуються і персонажі священників, які присутні у двох романах. Священники зосереджують свою увагу на вічній любові до Творця і на вічній довірі до Нього, до Його промыслу. Час, якого так бояться основні герої романів, для священників вже не видається страшним та авторитетним, бо є Вища Інстанція – вічний, незмінний Бог, якому підвладний плинний та оманливий час. «Не треба дякувати. Все в руках Божих... Головне – вірте. Батько Небесний допомагає. Він допомагає завжди, навіть якщо деякий раз ми і не розуміємо цього» [7, с. 296]. І також: «Ви розумієте, але ви не любите Бога». – «Ні». – «Зовсім не любите?» – «Інколи вночі я боюсь Його». – «Краще б ви любили Його...» [9, с. 208]. У кожній з цих екзистенційних позицій присутній феномен смиренності тією чи іншою мірою та інтерпретації. Він полягає у тому, що людина свідомо відмовляється від претензії оволодіти плинністю часу і помістити його у певні ілюзорні ерзаци вічності, своєрідно «законсервувати» його у минулому, теперішньому чи майбутньому у своїй свідомості. Натомість вона виважено приймає вибір плисти за потоком часу, гідно і вдячно приймаючи все, що він принесе, при тому керуючись своїми свідомо вибраними принципами, в яких проявляється їхня екзистенційна свобода.

Чи варто розбивати годинник і чого вартує екзистенційна позиція героїв, яких ми описали наприкінці, як виробити у собі такі темпоральні стратегії, що дозволяють продуктивно пережити війну? Це питання залишається відкритим як для читачів романів письменників «загубленого покоління», які будуть намагатися аналізувати ці твори самостійно, так і для наших наступних філософських розвідок.

Висновки та перспективи подальших пошуків. Отже, на прикладах героїв романів письменників «загубленого покоління» Е. Гемінґвея «Прощай, зброе!» та Е. М. Ремарка «Три товариші»

нами були проаналізовані темпоральні стратегії людини, яка переживає ситуацію війни або її трагічні наслідки. Ми встановили, що у цих скрутних обставинах люди часто схильні переживати темпоральний розрив – незв'язаність фрагментів часу свого життя між собою. Хтось може занурюватися у швидкоплинний та непередбачуваний момент свого теперішнього, абсолютно нехтуючи при тому своїм минулим та майбутнім; хтось, навпаки, занурюється в образи омріяного чи ризикованого минулого чи аналогічного майбутнього і практично цілковито втрачає зв'язок з реальністю. У кожному з цих випадків ми можемо діагностувати свідоме чи несвідоме бажання зупинити, «законсервувати» час і образи життя, яке внаслідок війни стало поламаним, розділилося на «до» та «після». Однак жодна з цих темпоральних стратегій не приносить бажаного результату: час повністю «законсервувати» не вдається, і з його фактичним плином і подіями у ньому трагічно руйнуються омріяні образи, які ніколи не вдається повноцінно реалізувати. Звідси глибокі екзистенційні кризи та відчуття абсурду життя, безпорадності і приреченості перед ним. Однак, на противагу темпоральним стратегіям «зависання» у певному темпоральному модусі – минулого, теперішнього чи майбутнього, – в розглянутих нами романах присутній натяк і на альтернативний варіант тлумачення темпоральності: не боротьбу з часом, не приреченість і тихий, проте безсилий бунт стосовно нього, а смиренність перед ним. Ця темпоральна стратегія означає прийняття потоку часу як даності, а з ним – прийняття і тих подій, які в ньому відбуваються, прийняття наративу війни та цілковитої непередбачуваності у свою персональну історію з тим, щоб у цьому потоці виробляти власне, індивідуальне та унікальне ставлення до нього, власну суб'єктну позицію.

Література

1. Августин Блаженный. Исповедь. Москва : Издательство «Ренессанс», СП ИВО – Сид, 1991. 488 с.
2. Аксенов Г.П. Причина времени. Москва : Эдиториал УРСС, 2000. 243 с.
3. Бергсон А. Длительность и одновременность. / Пер. с фр. Петербург : Academia, 1923. 154 с.
4. Бергсон А. Опыт о непосредственных данных сознания: в 4 т. Москва : «Московский клуб», 1992. Т. 1. С. 50–155.
5. Васильев Я.В. Футурреальная психология личности : монография. Николаев : Иллион, 2007. 518 с.
6. Ньютон И. Математические начала натуральной философии. / Пер. с лат. и примеч. А.Н. Крылова. Москва : Наука, 1989. 688 с.
7. Ремарк Э.М. Три товарища. 1938. 430 с.
8. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва : Прогресс, 1990. 366 с.
9. Хемингуэй Э. Прощай, оружие! Избранное. Кишинев : Издательство «Карта Молдовеняскэ», 1973. С. 164–368.

Анотація

Гончарова О. О. Темпоральні стратегії людини під час і після війни на прикладах з романів Е. Гемінґвея «Прощавай, зброе!» та Е. М. Ремарка «Три товариші». – Стаття.

У статті розглядається питання темпоральних стратегій, які людина приймає для себе під час та після переживання нею трагедії війни і які можуть спричинити глибокі екзистенційні кризи. Проаналізовано темпоральні стратегії героїв романів письменників «загубленого покоління» Е. Гемінґвея «Прощавай, зброе!» та Е.М. Ремарка «Три товариші» та визначено, що для людини, яка переживає війну та її наслідки, характерним є своєрідне занурення в один із часових модусів і певний темпоральний розрив, тобто суб'єктивна втрата зв'язаності фрагментів часу життя між собою. Так, людина може занурюватися у плинний момент теперішнього, абсолютно не звертаючи увагу ні на причини такого теперішнього, ні на його ймовірні наслідки. Вона може поринати у ностальгію за образами втраченого примарного минулого, при цьому нехтуючи своїм теперішнім і тими реальними можливостями, які у ньому відкриваються. Вона може повністю віддаватися образам примарного майбутнього, якого вона палко жадає або нестерпно боїться, і також втрачати зв'язок зі своїм актуальним становищем. У кожній з цих трьох темпоральних стратегій наявне своєрідне надання певному часовому модусу ерзацу вічності, в якому особистість свідомо чи несвідомо прагне «законсервувати» образи свого життя. Втім з плином часу ці образи невідворотно руйнуються реальністю, чим зумовлюється глибока екзистенційна криза та почуття загального розчарування. Герої романів почуваються обдуреними часом, який вони не можуть приборкати та підкорити собі. Як альтернатива в романах робиться натяк на темпоральні стратегії іншого типу: коли особистість не бореться з часом і не засуджує його, а смиренно сприймає його плин і усвідомлено діє у ньому, зберігаючи своє психічне та духовне здоров'я. Проведений нами аналіз темпоральних стратегій героїв вищевказаних романів може бути корисним та актуальним для реальних людей, які переживають війну та її трагічні наслідки, зокрема для сучасних українців. Він дозволяє побачити, що не «вимикання» годинника і поринання у світ своїх ілюзій, не намагання так чи інакше сховатися від війни у певному темпоральному модусі справді допомагає пережити її, а скоріше включення наративу війни у свою персональну історію і свідомі дії у цьому наративі, виходячи з координат особистісних принципів.

Ключові слова: темпоральність, час, наратив, війна, загублене покоління, минуле, теперішнє, майбутнє.

Summary

Honcharova O. O. Temporal human strategies during and after war in examples from the novels by E. Hemingway “Farewell to Arms!” and E. M. Remarque “Three Comrades”. – Article.

The article examines the issue of temporal strategies that a person adopts for himself/herself during and after experiencing the tragedy of war and which can cause deep existential crises. The temporal strategies of the heroes of the novels of writers of the “lost generation” – E. Hemingway “Farewell to Arms!” and E.M. Remarque’s

“Three Comrades” – are analyzed. And it is determined that a person who experiences war and its consequences is characterized by a kind of immersion in one of the time modes and a certain temporal gap, i.e., a subjective loss of connection between fragments of life time. A person can immerse himself/herself in the current moment of the present, completely not paying attention to the causes of such a present, nor to its likely consequences. He/she can plunge into nostalgia for images of a lost ghostly past, while neglecting his/her present and the real possibilities that open up in it. He/she can indulge in images of a ghostly future that he/she longs for or dreads, and also lose touch with his/her current situation. In each of these three temporal strategies, there is a kind of giving to a certain temporal mode of ersatz eternity, in which the individual consciously or unconsciously seeks to “conserve” the images of his/her ideal life. However, over time, these images are inevitably destroyed by reality, and it leads to a deep existential crisis and a feeling of

general disappointment. The heroes of the novels feel cheated by time, which they cannot tame and conquer. Alternatively, the novels hint at a different type of temporal strategies – when the individual does not fight time and does not condemn it, but humbly accepts its flow and consciously acts in it, preserving his/her mental and spiritual health. Our analysis of the temporal strategies of the heroes of the above-mentioned novels can be useful and relevant for real people who are experiencing the war and its tragic consequences, in particular, for modern Ukrainians. It allows us to see that not “turning off” the clock and plunging into the world of illusions, not trying to somehow hide from the war in a certain temporal mode really helps to survive it, but rather the inclusion of the narrative of the war in one’s personal history and conscious actions in this narrative, based on the coordinates of personal principles.

Key words: temporality, time, narrative, war, lost generation, past, present, future.

УДК 165:63

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i36.1108>**Р. І. Данканіч**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4968-678x>

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри філософії

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

КРИЗА РАЦІОНАЛЬНОГО МИСЛЕННЯ В ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ

Постановка проблеми. Трагічні події сьогодення в Україні, сучасні реалії життя вказують нам на проблему людської безпорадності в умовах всезагальної кризи і навертають нас до пошуку таких засобів осягнення дійсності, які б сприяли утвердженню європейських стандартів життя, бекґраундом яких є раціональне мислення. Актуальним для України питання раціонального мислення стало ще й тому, що в першій половині 2022 року українці в прямому сенсі опинилися в центрі Європи в результаті агресивної війни Росії проти України. Масовий виїзд українців за кордон породив зворотну рефлексію про те, що собою являє європейський спосіб буття і його характер мислення. Багатьох українців шокували жорсткі правила існування у сучасному європейському суспільстві і система покарань і штрафів за їх порушення. Аналізуючи особливості європейського мислення, можна дійти висновку про те, що характер мислення європейської людини строго раціональний, тобто вирізняється ясністю, чіткістю, однозначністю вимог і виключає будь-яку варіативність. Судячи з реакції наших співвітчизників, можна з упевненістю стверджувати, що дотепер в Україні превалує інший спосіб мислення, який обумовлюється такими мовленнєвими зв'язками, як: «можливо», «будь як», «навмання», «або/або» тощо. Ця даність відновлює колишню полеміку раціонального (класичного) і ірраціонального (некласичного) способів мислення. Потребує спеціального дослідження природа даного дискурсу, оскільки ніхто не зможе заперечити те, що в основі будь-якого мислення лежить «ratio», тобто «розум». Однак, криза раціональності є визначальним елементом сучасності. Отже, спробуємо осмислити причини кризи раціонального мислення, що призвели до скептичного відношення щодо традиції класичного раціоналізму. Починаючи з філософії Нового часу, відкривається новий філософський горизонт раціонального способу освоєння дійсності, що утверджується в новітній теорії пізнання і філософії науки. І вже епоха Просвітництва декларує твердження І. Канта «Май мужність користуватися власним розумом». Отже, раціоналізм актуалізує проблему розуму в його співвідношенні з такими концептами, як : розум – віра; розум – воля; розум – почуття;

розум – свобода і відповідальність; розум – моральний вибір і обов'язок; розум – як єдина умова для адекватного відображення об'єктивної дійсності у свідомості людини тощо.

У даному контексті важливо повернутися до філософського спадку Р. Декарта, засновника раціоналізму Нового часу, що визначав «розум» не тільки, як інструмент пізнання навколишнього світу, але і як засіб керування власним мисленням. Тобто Р. Декарт сформував радикально новий тип критичного мислення, що визначається абсолютною автономністю людини як мислячої істоти, здатної до осмислення будь-якої ситуації, проблеми, кризи. Ця автономність людини, за Р. Декартом, може бути реалізованою завдяки його методу, що називається «інтелектуальною інтуїцією». Цей метод містить такі складові, як: «*cogito ergo sum*», принцип універсального сумніву, правило абсолютної аподиктичності тощо.

Послідовником Р. Декарта став Е. Гуссерль, який високо оцінив відкриття французького мислителя, назвавши картезіанський принцип абсолютної несумнівної головним принципом побудови достовірної науки (*das Cartesianische Prinzip der absoluten Zweifellosigkeit*) [11, с. 56]. Е. Гуссерль вважає безумовною заслугою Р. Декарта відкриття трансцендентального еґо як основи для будь-якого об'єктивного знання (*der Cartesianischen Entdeckung des transzendentalen ego auch eine neue Idee von Erkenntnisbegründung*) [11, с. 66].

Аналіз останніх досліджень. Дослідження раціоналізму і раціонального мислення, як відомо стояло у центрі уваги усього раціоналістичного напрямку філософії Нового часу. Окрім батька раціоналізму Р. Декарта його розвивали Б. Спіноза, Г. Ляйбніц, Н. Мальбранш, Б. Паскаль, Х. Вольф; представники Німецької класичної філософії – І. Кант, Й. Фіхте, Г.Г. Гегель, Й. Шеллінґ. Сучасна західноєвропейська філософія, знайшла прихильників раціоналізму в особах Ф. Бретано, Е. Гуссерля; критичний підхід до раціонального мислення міститься у фундаментальній онтології М.Гайдеггера. Постнекласична філософія представлена неораціоналізмом Г. Башляра, Г. Андерсона, Дж. Дері; аксіологічним раціоналізмом К. Хюбнера, Дж. Роуза; неомарксистом Т. Адорно і представниками логічного позитивізму К. Поппером і

Р. Карнапом, постмодерністами – П. Феєрабендом та Р.Порті. Відомим критиком раціоналізму є німецький мислитель і фундатор філософської герменевтики – Г. Гадамер. Цікавий підхід тлумачення раціоналізму зустрічається у теоретиків комунікативної філософії К. Апеля та Ю. Габермаса.

На пострадянських теренах сфера наукової раціональності була у центрі уваги таких дослідників, як: П. Гайдено, А.Ракітов, І. Красавін, Б. Пружинін та ін.

Українські сучасні дослідження проблем раціонального мислення представлені у працях О. Хоми, С. Ягодзінського, І. Чорноморденко та І. Загрійчука, Т. Суходуб, І. Добронравовій, В. Пронякіна, В. Огорокова, В. Панфілова, А. Малівського, С. Секунданта та ін.

Сьогодні філософська спільнота потребує кардинального переосмислення глобальної кризи сучасності, викликаной технократичною революцією в контексті еволюції раціоналізму. Проблема полягає в тому, що наукові досягнення у технічній сфері ставлять людство перед новими антропогенними викликами, що ведуть до самознищення цивілізації.

Професорка Т. Суходуб розглядає всезагальну кризу людського існування в контексті кризи раціонального мислення. А причиною кризи раціонального мислення філософія називає так звану «невкоріненість» в нашу культуру раціонального мислення, зокрема його комунікативності, як невід'ємної складової буття сучасної людини, що значно ускладнює вирішення багатьох антропологічних, соціальних, правових, релігійних, цивілізаційних та інших проблем [4, с. 520]. Окрім того, Т.Суходуб ставить питання про необхідність відновлення раціональності в нашому культурному просторі через її практичне застосування [4, с. 520].

Сучасний український дослідник С.Ягодзінський у статті «Наукова раціональність і раціоналізм в освіті» стверджує, що однією з причин кризи раціональності може бути існування суперечностей між її різними видами, крім того, автор ставить питання про співвідношення раціональності і раціоналізму, говорячи про те, що раціональність – це те, що відповідає за зміст, а раціоналізм – те, що визначає форму [7, с. 3].

Іншу точку зору озвучили сучасні українські науковці – І. Чорноморденко і І. Загрійчук. Вони дослідили, що значна частина сучасної української інтелектуальної еліти, яку вони називають «інтелектуальною частиною суспільства» розглядає наукову раціональність як інструмент продукування значних глобальних ризиків, що створюють велику загрозу для усієї сучасної цивілізації, посилюючись на трагедію Чорнобиля, Фукусіми тощо [6, с. 210]. На думку І. Чорноморденко і І. Загрійчука, антиподом наукової раціональності, можуть стати соціальні типи раціональності,

запит на які подає інформаційне суспільство або «суспільство знань». Виходячи з даної логіки, наукова раціональність не може бути реалізованою інформаційним суспільством або «суспільством знань», що, м'яко кажучи, носить лише декларативний характер.

Отже, ця «когорта інтелектуалів», як бачимо, протиставляє науку і суспільство. Саме з цієї причини, на думку І. Чорноморденко і І. Загрійчука, наукова раціональність багатьма сучасними українськими дослідниками розглядається як одна із головних причин кризових станів усього людства. Більш того, на думку вказаних дослідників, існує точка зору серед сучасних філософів, що визначає раціональну культуру як сторонню відносно буття людини. Аргументуючи все ж таки право раціональності на життя, І. Чорноморденко і І. Загрійчук стверджують, що людству необхідне критичне мислення, а із втратою раціональності ми втрачаємо і його [6, с. 211]. Окрім того, заперечення раціональності може призвести до руйнування підвалин логічно організованої і упорядкованої системи співіснування людства, що відбувається виключно за допомогою розуму. Раціональність, на думку філософів, виступає особливою формою філософської рефлексії, яка призначена до формування в людині світоглядних основ її існування, таких як світорозуміння і світобачення [6, с. 211].

Отже, **метою статті** є прояснення основних причин, що спричинили кризу раціонального мислення в західноєвропейській філософії.

Виклад основного матеріалу. Сучасні та історико-філософські підвалини буття суспільства у контексті антропологічного виміру глобалізму спонукають до аналізу докорінних перетворень у бутті. Сучасний світ несе в собі відбиток всезагальної кризи людського існування. Суспільство втрачає цілісність світобачення в поглядах на минуле, теперішнє і майбутнє. Теперішні виклики ставлять людину перед питанням: «Чи правильно я розумію світ? Що насправді є дійсністю, як відрізнити її від ілюзії? Що є справжнє і несправжнє? Тобто світ знаходиться в очікуванні відповідей на нагальні питання людства. Дане есхатологічне напруження може бути зняте, за словам Е. Гуссерля, лише за допомогою філософії, що покликана надавати будь якій події наукової ясності.

Е. Гуссерль, вказуючи на кризу в філософії сьогодення, у контексті її неспроможності «схоплювати» всезагальні проблеми людства, попереджає про те, що філософія, в жодному разі не може спиратися на очікуване, згадане, уявне, сфантазоване, ідентифіковане, взяте на віру, припущення, оціночне, все те, що не є недостовірним. Коли філософія допускає використання ненаукової методології, вона перетворюється на псевдофілософію і замість – наукової ясності вводить людство в оману, спотворюючи історію, дійсність, укорінюючи

хібність мислення [2]. За словами М. Гайдеггера, філософія є джерелом думки. Саме від неї людство очікує антикризової стратегії в умовах глобальних перетворень. Втрачаючи таку здатність, філософія, ймовірно, може втратити своє призначення, перетворюючись на ремесло, тобто ідеологію суспільства споживання. Наукова філософія покликана створити науковий метод пізнання, який би унеможливував хибний шлях людства, шлях до самознищення [3, с. 19].

Глобальні проблеми сучасності в контексті світоглядної кризи, пов'язують із раціоналізмом, боїмось причина такого становища міститься в раціоналістичній методології. Отже, дуже важливо надати альтернативне пояснення глобальної кризи сучасності, переосмисливши усі засади критики раціоналізму як такого, що продукує системні ризики буття людини.

У даному контексті важливо звернутися до дослідження китайського вченого Ч. Жанга, що намагається прояснити справжню причину кризи модерну, з точки зору культурного контексту сукупності факторів, що викликають технологічні проблеми. Китайський філософ говорить про те, що критика раціоналізму в контексті сучасних проблем є застарілим поясненням світової кризи, оскільки раціональність має різні типи. По-перше, вона бере свій початок в Стародавній Греції і є прогресивною методологією для подальшого розвитку європейського суспільства. Раціональність в епоху просвітництва – це джерело і рушійна сила сучасності. Вона являє собою єдине ціле і як універсальна система може бути затребувана в різних галузях і сферах буття. Дуже доречним є зауваження Ч. Жанга про те, що абсолютно чистої раціональності не існує. У реальності існує лише соціально-історична раціональність, поміщена в даний контекст [14, с. 183]. Ч. Жанг розрізняє наступні типи раціональності: Раціональність просвітництва; раціональність науки; раціональність технології. Тож необхідно встановити, яка саме раціональність лежить в основі планетарної кризи. На думку китайського філософа, треба розуміти раціональність як джерело і рушійну силу розвитку людства. Раціональність Нового часу і Просвітництва є цілісною методологією освоєння дійсності, яка може бути застосована в різних галузях знання і в різних сферах прийняття.

Отже, на думку Ч. Жанга, ні раціональність Просвітництва, ні наукова раціональність не несуть собі ніяких загроз для майбутнього цивілізації. Справжньою загрозою, на думку філософа, може бути технологічна раціональність, бо розвиток сучасних технологій не є ізольованою дією, ідеологічний і культурний контекст якого несе важливий невидимий зміст. виявляється, що існує і багато інших, прихованих речей, що є визначальними в напрямках і цілях технологіч-

ної раціональності. А суспільство сучасні технології розглядає як основу прогресу раціоналізму та людей, які вірять, що він може привести до морального вдосконалення. Цивілізація і прогрес виявляють себе в накопиченні знань і технічному прогресі, а сучасність (модерність) означає, що потенціали розумності пізнання теоретичних знань трансформуються в розумність економічної та адміністративних систем» [14, с. 182]. Сучасні технології впилися у всі сфери суспільного життя, будуючи ілюзорні цілі для громадян, з метою захоплення соціального простору і панування в суспільній думці і масовій культурі. Отже, експансія технологічної раціональності без строгої перевірки на предмет її достовірності та моральності є прямою загрозою для існування людства. Таким чином, раціональність Просвітництва не є ворог людства, а навпаки є такою універсалією, що покликана стримувати будь які антигуманні, аморальні дії технологічної раціональності. Тож, повертаймося до Р. Декарта І. Канта, Е. Гуссерля, бо саме їх відсторонення і призвело людство у псевдо реальність, де розум став безсилим.

Одним з найбільш відомих критиків раціоналізму як такого є філософ науки XX століття – П. Феєрабенд. У своїй роботі «Farewell to Reason» (Прощай, Розум) філософ говорить, що ідея раціональності відіграє ключову роль у захисті Західної цивілізації. «Бути раціональним, – пише П. Феєрабенд, означає слідування певній процедурі» [8, с. 10]. Продовжуючи, філософ зазначає, що поняття раціональності і розуму фактично мають ореол досконалості, який, на його думку, має глибокі культурні витоки. Фактично, стверджує філософ, що переконання про існування загальнозначимих і обов'язкових форматів знання – це пережиток часів, коли Бог або цар були їх єдиним джерелом. На погляд П. Феєрабенда: «Можна припустити, що розум і раціональність є силами, що оточені тією ж аурую, що й боги, тирані і безжалісні закони. І хоча його зміст зник, але аура все ж таки залишилася» [8, с. 11]. На погляд філософа, наука – це вільне і необмежене дослідження, якому протистоять такі філософії як раціоналізм і науковий гуманізм. Що ж стосовно розуму, то П. Феєрабенд критикує його як агента, що використовує застиглий і спотворений образ науки, з метою досягти визнання його примітивним віруванням [8, с. 13]. На погляд епістемолога, раціоналізм немає чіткої ідентифікації свого змісту, а розум не є незалежним від тієї партії, яка виступає від його імені. Саме тому, вважає П. Феєрабенд, настав час звільнитися від пут розуму і розпрощатися з ним. Критично аналізує мислитель і саме поняття наукового методу, стверджуючи, що єдиної його форми не існує як такої. Натомість присутній опортунізм, тобто широка можливість пізнання, яку П. Феєрабенд визначає у формулі

«Anything Goes» (Все можливо). Фактично, говорить філософ, що все припустиме і можливе, якщо сприяє пізнанню [8, с. 36]. Така критика раціоналізму, з боку філософа, наводить про думку про те, що в його епістемології він і його субстрат – науковий метод втрачають свою домінуючу роль в процесі пізнання і наукової діяльності. На переконання філософа, сучасна наука, яка походить від раціоналізму немає об'єктивних причин для того, щоб довіряти їй і відкидати при цьому інші культурні традиції. Більш того, вважає П. Феєрабенд, сьогодні західна наука є інфекцією, яка розповсюдилася по світу і отруїла людей переконанням, що її продукти (наукові і матеріальні) є обов'язковими. Мислитель пише: «...чи був кожен крок розповсюдження науки обґрунтований у відповідності до принципів західного раціоналізму? Чи стало життя людей, інфікованих наукою кращим? На ці питання відповідей немає. Західна цивілізація або була нав'язана силою, а не переконанням, або її приймали лише тому, що вона продукує більш ефективну зброю...Вона не тільки знищила духовні цінності, які надавали сенс людському життю, але й зруйнували взаємодію людини з її навколишнім середовищем...» [8, с. 297]. Висновок П. Феєрабенда по відношенню до раціоналізму і його супутників – об'єктивності і науковості доволі критичний: «Звеличення об'єктивності і раціональності раціоналістами є рекламою певного родоплемінного вірування» [8, с. 301].

Критичний погляд на раціоналізм зустрічається і в іншого відомого американського філософа Р. Рорті. В роботі «Philosophy and the mirror of nature» (Філософія і дзеркало природи) пише, що намагання традиційної філософії експлікувати «раціональність» і «об'єктивність» в термінах умов точності репрезентації є спробою ввести в оману дискурс конкретної епохи в дискурс позачасовості. Цікаво, що на погляд американського прагматика, такий стан справ походить з античності, коли власний імідж філософії знаходився під впливом цієї ідеї [13, с. 11]. У своїй іншій відомій роботі «Contingency, Irony, and Solidarity» (Випадковість, Іронія, Солідарність) Р. Рорті аргументує, що особливих відмінностей між абсолютизмом і релятивізмом, між раціональністю та ірраціональністю, між мораллю та доцільністю немає. В дійсності, говорить критик, ці поняття свідчить є зношеними та грубими інструментами – пережитками словника, який нам потрібно спробувати замінити [12, с. 44]. Як і для П. Феєрабенда Р. Рорті вважає, що раціоналізм не має під собою об'єктивних підвалин, а більше походить на мовну гру. На погляд американського критика, поняття раціональності належить історично обумовленому і тимчасовому словнику [12, с. 46-47]. Суттєвої відмінності між раціоналізмом і ірраціоналізмом, на погляд Р. Рорті, немає. Питання по-

лягає, не в їх відмінностях, говорить мислитель, а в їх корисності.

Висновки дослідження і перспективи. В умовах, коли Україна готується стати членом Європейського союзу, необхідно повернути наше суспільство до правильного розуміння європейської раціональності, оскільки ще зберігається негативний присмак по відношенню до критичного мислення і до раціонального мислення в цілому. Як бачимо, проблема переосмислення раціонального методу пізнання і повернення на українські філософські терени незаангажованого діалогу, заснованого на картезіанській філософії. Адже М. Гайдеггер стверджував, що «сучасний світ без Р. Декарта був би неможливим» [1, с. 147].

Отже, повернення до підвалин раціоналізму, починаючи все ж таки із Сократа, як засновника етичного раціоналізму може дати новий поштовх у розвитку філософського знання сьогодні не в бік псевдонауки, що спирається на оціночні судження і припущення, а не на факти.

Картезіанська методологія дала новий вектор розвитку філософії як універсальної системи, що об'єднує гуманітарні і природничі науки на підставі абсолютної аподиктичності для запобігання будь-якій невідповідності і неадекватності. Можна сказати, що це утопічна методологія, але, як відомо, утопія – це ілюзія, тобто, те, що не має практичного застосування. А методологія Р. Декарта засновується на математичних розрахунках, тобто має наукові обґрунтування, з одного боку; а з іншого – спирається на антропологічний вимір людського ества у всіх його проявах, а ж до фізіології вищої нервової діяльності. У наслідок цієї діяльності людський розум прокидається від сну і справді вступає в права повноліття, про що і говорив І. Кант. А вказаний псевдо інтелектуальний переворот у бік квазінауки вимикає те критичне мислення, про яке вже говорилося, занурюючи суспільство зі «сплячим» розумом в хаос і безвихідь. У результаті проведеного дослідження визначився певний горизонт основних причин, що лягли в основу кризи раціонального мислення в західноєвропейській філософії. Вони полягають в тому, що філософія другої половини 19-го століття втратила правонаступництво класичного способу мислення, відкинувши його, як такий, що втратив «термін придатності». Однак, із відстороненням класичної раціональності був відсторонений і розум, як єдиний універсальний засіб досягнення дійсності, як той механізм, що покликаний відстежувати будь-які спроби спотворення дійсності у абсолютно всіх сферах життєдіяльності людини і доповідати про це людству. Однак картезіанська методологія на століття потрапила в забуття і замість розуму некласичне мислення запропонувало ірраціональність, як новий спосіб освоєння дійсності, з такими його атрибутами

як воля, життя, страх, воля до влади, інтуїція та ін. Некласичне мислення запропонувало, як не дивно, іншу «раціональність», яка, насправді, виявилася псевдораціональністю, тобто технологічною раціональністю. За словами Ч. Жанга, її експансія спотворила уяву людини про справжню раціональність, перетворивши її на ворожу по відношенню до людства силу, що неминуче веде до кризи сучасності і низки нових неочікуваних ризиків. Отже, висновком в даній ситуації може бути розуміння того, що ми маємо справу з підміною понять. Не раціоналізм Нового часу винен в сучасних глобальних проблемах людства, а, навпаки, – відкидання його призвело до катастрофічних наслідків.

Література

1. Беседа с Хайдеггером / М.Хайдеггер. Разговор на проселочной дороге / пер. с нем.; под ред. А. Л. Доброхотова. Москва: Высш. шк., 1991. С. 146–158.
2. Гуссерль Э. Философия как строгая наука. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=56073> (дата звернення 01.07.2022).
3. Данканіч Р.І. Співвідношення істини і методу в герменевтиці Г. Гадамера. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. № 3. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 17–23.
4. Суходуб Т. Рациональность в философской традиции и современной культуре : проблема неукоренности. *Постнеклассика : философия, наука, культура : Коллективная монография* / отв. ред. Л.П. Киященко, В.С. Степин. СПб.: Издательский дом «Мирь», 2009. С. 519–538.
5. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / пер. с нем. под ред. Д. В. Складнева, послесл. Б. В. Маркова. М.: Наука, 2000. 380 с.
6. Чорноморденко І., Загрійчук І. Типологія раціональності. *Схід*. 2013. № 5. С. 209–213.
7. Ягодзінський С. Наукова раціональність і раціоналізм в освіті. *Практична філософія*. 2010. № 2. С. 62–69.
8. Feyerabend P. Farewell to Reason. London, New York: Verso. 1987. 327 p.
9. Gadamer H.G. Hermeneutik 1: Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik. Gesammelte Werke. Tübingen : Mohr Siebeck. Bd. 1. 1999. 495 S.
10. Gadamer H.G. Hermeneutik 1: Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik. Tübingen : Mohr Siebeck, Bd. 2. 1993. 533 S.
11. Husserl E. Cartesianische Meditationen und Pariser Vorträge. Hrsg. und eingeleitet von Stephan Strasser. Nachdruck der 2., verb. Auflage. Haag : Martinus Nijhoff, 1973. Band 1. 250 S.
12. Rorty R. Contingency, Irony, and Solidarity. Cambridge: Cambridge University Press, 1989. 201 p.
13. Rorty R. Philosophy and the Mirror of Nature. Princeton: Princeton University Press, 1979. 401 p.
14. Zhang C. The Evolution of Rationality and Modernity Crisis. *Sociology Mind*. 2013. Vol. 3, No. 2. P. 179–184.

Анотація

Данканіч Р. І. Криза раціонального мислення в західноєвропейській філософії. – Стаття.

У представленій статті аналізується криза раціоналізму в сучасній західноєвропейській думці. Встановлюються його витоки (епоха Нового часу), еволюція (Просвітництво) і сучасний стан (сучасна філософія). Генетично і історично раціоналізм як філософський напрямок виникає саме в філософії Нового часу завдяки зусиллям Р. Декарта, який визначив його світоглядні і методологічні конотації. Картезіанський принцип єго і обґрунтування очевидності стало фундаментом для новітньої науки і епістемології. В процесі розвитку філософії цього типу почали виникати різні її напрямки. Серед істориків філософії визначаються різні типи раціоналізму: раціональність просвітництва, раціональність науки, раціональність технології. Водночас вони звертають увагу, що є й інший тип раціональності – соціально-історичний, оскільки остання ніколи не існує в вакуумі.

Висвітлено постмодерну критику раціоналізму, яку найбільш послідовно проводили П. Фейєрабенд і Р. Рорті. Для першого характерна соціально-культурна оцінка раціоналізму, яка, репрезентує останній як філософію об'єктивного і всезагального типу, встановлену західною культурою і нав'язану всьому світу. Наука, як така, підкреслює П.Фейєрабенд не може мати чітких меж і має бути урівняна з іншими формами пізнання світу. Ключовим принципом такої епістемології є концепт «Anything Goes» (Все можливо), який протиставляє традиційному науковому методу, протиставляючи йому опортунізм. На погляд Р.Рорті, раціоналізм завжди супроводжувався поняттям об'єктивності і претендував на дискурс позачасовості і позাপросторовості. За оцінкою філософа раціоналізм – є елементом мовної гри і тому, він не має особливих відмінностей від ірраціоналізму. Він належить застарілому словнику класичної філософії і епістемології, який необхідно замінити. Робиться висновок, що раціоналізм Нового часу не причетний до сучасних глобальних проблем, які були викликані технічною раціональністю і спотворенням його вихідних засад.

Ключові слова: раціоналізм, раціональність, пізнання, епістемологія, критичне мислення, дискурс, криза.

Summary

Dankanich R. I. Crisis of rational mindset in Western European philosophy. – Article.

The presented article analyzes the crisis of rationalism in modern Western European thought. It's shown its origins (modern era), evolution (Enlightenment), and present-day condition (20-century philosophy). Genetically and historically, rationalism as a philosophical direction arises precisely in the philosophy of the New Age thanks to the efforts of R. Descartes, who defined its worldview and methodological connotations. The Cartesian principle of the ego and the justification of obviousness became the foundation for modern science and epistemology. In the course of the development of this type of philosophy, various directions began to emerge. Philosophers and researchers claim to be the following

varieties of rationality: the rationality of enlightenment, the rationality of science, and the rationality of technology. Additionally, they draw attention to the fact that there is another type of rationality – socio-historical since the latter never exists in a vacuum.

It is concluded that the postmodern critique of rationalism is found in the works of P. Feyerabend and R. Rorty. According to P. Feyerabend rationalism was established by the Western culture, indicating objective and universality. Such a philosophy, he claims, was imposed on the whole world. Concerning science, P. Feyerabend points out that it is a free-oriented research without frames and restrictions. Science, he states, is the same way of world

knowledge as cultural practices. The key principle of such epistemology is the concept of «Anything Goes» (Everything is possible), which opposes the traditional scientific method, contrasting it with opportunism. In R. Rorty's opinion, rationalism was always accompanied by the concept of objectivity and claimed to be a discourse of timelessness and spatiality. According to the philosopher, rationalism is an element of the language game; therefore, it does not have any distinct differences from irrationalism. It belongs to the outdated dictionary of classical philosophy and epistemology, which must be dismissed.

Key words: rationalism, rationality, knowledge, epistemology, critical mind, discourse, crisis.

УДК 161.26 + 510.643

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i36.1109>

І. З. Дуцяк

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8751-4001>доктор філософських наук, професор,
професор кафедри туризму

Національного університету «Львівська політехніка»

КРИТИЧНИЙ ПЕРЕГЛЯД ОНТОЛОГІЧНИХ ЗАСАД АЛЕТИЧНОЇ ЛОГІКИ

Використовуючи аналогію з механіки, стан знань в галузі модальної логіки можна окреслити як турбулентність. Внаслідок відсутності надійно (а отже й переконливо) обґрунтованого фундаменту, немала частина накопичених тут знань зазнає критики. Зважаючи на це, важливо знайти надійні обґрунтування для початкових постулатів. Пошук в цьому напрямку є важливим для увідповіднення модальних теорій модельованим відношенням між знаннями, а в підсумку – підставою для застосовності цих теорій у практиці.

Вагомою підставою для виконання цього дослідження стали попередні пошуки автора в галузі деонтичної логіки [1]. У згаданій публікації автор взяв за основу для логічного відтворення відношень між видами норм права підхід Ганса Кельзена [2], згідно з яким між нормами «необхідно», «заборонено» і «дозволено» є такі відносини:

1. Подібно до ознак істинності (істинно чи хибно) в асерторичній логіці, норми права також володіють ознакою, яка може мати два прояви (чинна, нечинна).

2. Крім норм, які зобов'язують чи забороняють якусь діяльність, є дозвольні норми. Згадані дозвольні норми відрізняються одна від одної способами правового регулювання (а відповідно до цього, й функціями):

1) явно сформульовані (згідно з так званним позитивним способом регулювання) – це норми, якими дозволяють те, що в загальному випадку заборонене, отже, цими нормами обмежують заборонну норму, і такий дозвіл, насправді є частиною заборони – та частина, якою встановлено межі заборони;

2) неявно сформульовані дозволи (згідно з так званним негативним способом регулювання) – це справжній дозвіл – ті дії, які не зафіксовано в зобов'язаних і заборонних нормах, є дозволені, тобто суб'єкт може за власним бажанням виконувати такі дії, або ні.

Згідно з таким відношенням між зобов'язаними, заборонними і дозвольними нормами логічні відношення між нормами повинні укладатися в схему трикутника, з тим, що чинність однієї (довільної) з трьох норм означає неіснування двох інших норм (кожен з висловів перебуває у відносинах контрарності з кожним із решти).

Водночас, деонтична логіка за своєю структурою повинна бути тототочною алетичній логіці, як про це зауважив свого часу Готфрід Ляйбніц: «Всі підпорядкованості, перестановки і протиставленості, які були виявлені Аристотелем і його інтерпретаторами, можна успішно перенести на ці наші модальності права» (quote from [3], р. 3). У цих словах йдеться про те, що відносини, які є між алетичними модальностями, можуть бути перенесені на відносини, які є між деонтичними модальностями. (Доцільно зауважити принагідно, що на здогади про деяку подібність між алетичною і деонтичною логіками можна натрапити ще в XIV столітті [4].) Отже, якщо між алетичними і деонтичними модальностями повинна бути відповідність, то побудові відносин між деонтичними модальностями на основі зв'язків між ними у формі трикутника (як це обґрунтовано в [1]), повинна відповідати подібна структура відносин і між алетичними модальностями.

Суть задачі можна конкретизувати таким чином. Георг фон Врігт відтворив помічену Г. Ляйбніцем подібність таким способом [3, с. 4]:

Алетична логіка	Деонтична логіка
Можливо, M	Дозволено, P
Неможливо, $I = \sim M$	Заборонено, $F = \sim P$
Необхідно, $N = I \sim$ $= \sim M \sim$	Обов'язково, $O = F \sim$ $= \sim P \sim$

Оскільки деонтичну логічну систему, побудовану в [1], оцінено як адекватну до відносин між модельованими правовими нормами (заборонними, зобов'язаними і дозвольними), то, для побудови коректної алетичної модальної системи треба діяти подібним чином. Отже, треба взяти три алетичні оператори і побудувати аналогічну систему на основі опису відносин між операторами за схемою трикутника. Згаданий принцип трикутника у відносинах між деонтичними модальностями проявляється в тому, що в системі з більш, ніж двома модальними операторами відсутні контрадикторні опозиції між операторами. В деонтичній системі [1], потреба увідповіднення цьому принципу призвела до відмови від тототочності $\sim P = F$. Адже, якщо один з варіантів (наприклад P , тобто дозволеність виконувати або не виконувати якусь дію) ми заперечили (тобто цей варіант нечинний), то

чиним буде не варіант F , тобто «заборонено», згідно з тотожністю $\sim P = F$, а один з двох решти варіантів (або необхідно, або заборонено). Тобто повинна бути чинною тотожність $\sim P = F \vee O$ (символом $\vee$ позначено сильну диз'юнкцію). Те саме стосується заперечення кожного з двох інших модальних операторів. Подібне мало б стосуватися також алетичної логіки. Отже, метою цієї публікації стала побудова алетичної логіки згідно з принципом, який можна описати двома постулатами:

П1. Модальна система містить три модальні оператори.

П2. Кожен вислів з таким модальним оператором перебуває у відносинах контрарності з кожним з решти (всі три підмножини висловів є взаємнесумісні).

Ці постулати можна записати формулою $\sim \alpha = \beta \vee \gamma$, де змінними α, β, γ позначено довільні модальні оператори в модальній системі з трьома модальними операторами. Із зазначеними постулатами узгоджується, зокрема, деонтична логічна система [1], в якій відношення між деонтичними операторами узгоджені з відносинами між нормами права. Перш ніж будувати модальну систему з операторами «можливо», «неможливо» і «необхідно», як це є в згаданій праці Г. Врігта [3], доцільно проаналізувати наскільки коректним є вибір саме цих ознак явищ дійсності. Простий аналіз приводить до висновку, що модальна система, побудована на основі цих операторів, не може бути коректною. Така модальна система є суперечливою. Це легко побачити на рис. 1, де відзначено не тільки кожен з операторів, але й доповнення кожного з них. Все, що є поза «неможливим» (це сукупність «необхідного» і «можливого», згідно з рис. 1) є не неможливим, а отже можливим. Однак в такому разі виявляється, що можливе (як один з операторів, позначений верхньою вершиною трикутника) є видом можливого, як протилежного неможливого – множина містить саму себе як підмножину. Подібним чином, неможливе як доповнення до можливого (тобто як сукупність необхідного і можливого) містить неможливе як один з трьох модальних операторів, позначений графічно лівою нижньою вершиною трикутника.

Оскільки внаслідок використання алетичних модальних операторів «можливо», «неможливе» і «необхідно» отримуємо некоректну модальну систему, то для отримання коректної системи треба передусім обґрунтувати її онтологічні засади. Поширеною основою для модальних алетичних систем є відносини між модальними операторами, зафіксовані схемою на рис. 2 [5, р. 200]. До відносин між атрибутами явищ, зафіксованих у цій схемі можна сформулювати низку заперечень: 1) поділивши всі явища на можливі і неможливі, можливе поділили на необхідне і випадкове (contingent), а неможливе – ні (все неможливе від-

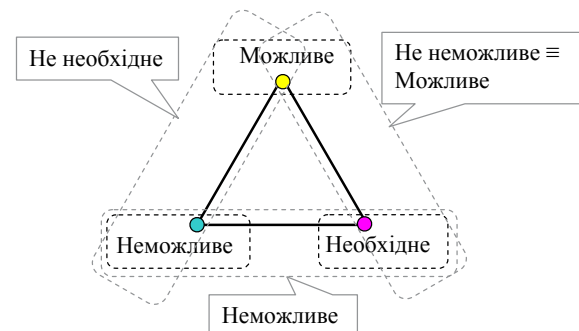

Рис. 1. Візуалізація суперечності, яка виникає в разі побудови модальної алетичної системи на основі операторів «можливо», «неможливе» і «необхідно»

несене до не необхідного); 2) всі явища поділено на необхідні і не необхідні, частиною яких є випадкові; водночас не необхідні – це і є випадкові; отже випадкове виявилось частиною випадкового.

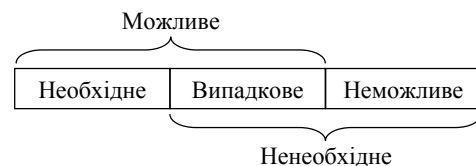

Рис. 2. Поширений підхід до розуміння відносин між алетичними модальностями

Аби зображена на рис. 2 структура відносин між алетичними модальностями стала коректною, її треба було б увідповіднити до класифікації, зображеної на рис. 3.

Рис. 3. Коректна класифікація відносин між модальностями «можливо», «неможливе», «необхідно», «випадкове»

З виконаного аналізу зрозуміло, що для відповіді на питання «скільки повинно бути модальних операторів в алетичній системі» і «які модально-

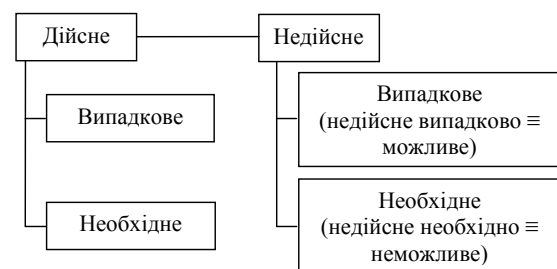

Рис. 4. Класифікація явищ за атрибутами «дійсне», «недійсне», «випадкове», «необхідно», «можливе» і «неможливе»

сті повинні бути в такій системі», треба на-самперед побудувати якісну класифікацію аналізованого сегменту атрибутів явищ. Відносини між головними алетичними атрибутами подамо в такій класифікації (рис. 4).

Взявши за основу класифікацію атрибутів явищ, зображену на рис. 4, можна побудувати низку сумісних алетичних модальних систем (див. рис. 5). Символьні позначення алетичних (A) модальних систем створено згідно з такими термінами: можливе (maybe) M, неможливе (impossible) I, дійсне (real) R, недійсне (unreal) U, необхідне (necessary) N, випадкове (contingent) C, дійсне необхідне Rn, дійсне випадкове (Rc).

На підставі викладених міркувань можна перейти до побудови модальної системи за згаданим принципом відносин контрарності між алетичними модальностями $\sim\alpha \equiv \beta \vee \gamma$. Побудуємо як приклад систему дійсне – можливе – неможливе (A_{RMI}). Система A_{RnIU} буде тотожною їй.

Прийmemo таке: символом а, позначатимемо не стверджувальний вислів (який може бути істинним чи хибним), а лише пропозицію, змістом якої є називання якогось явища. Коли перед згаданим символом записуємо один з операторів (R – дійсне, I – неможливе, M – можливе), то ними позначаємо відповідну ознаку явища (дійсним, неможливим чи можливим є це явище). Формулами вважатимемо тільки ті вирази, які містять алетичний оператор перед символом пропозиції, якою позначено якесь явище (Ra, Ia, Ma) а також двоаргументні булеві функції. Згідно з зазначеним, сформулюємо відносини між алетичними модальностями у символічному вигляді.

1. Відносини між виразами з однаковою модальністю однак різними діями: настання якоїсь дії (a) і ненастання цієї дії ($\sim a$). У цих формулах виразно проявляються відмінності між сильними і слабкою алетичними модальностями.

1.1. Несумісність дійсності якогось явища з його недійсністю:

$$\neg(Ra \wedge R\sim a) \quad (1)$$

1.2. Несумісність неможливості настання якогось явища з неможливістю його ненастання:

$$\neg(Ia \wedge I\sim a) \quad (2)$$

1.3. Сумісність можливості настання якогось явища з можливістю його ненастання. Це відношення нема змоги записати подібним чином як попередні, оскільки вираз ($Ma \wedge M\sim a$) є суперечністю. Тому, аби мати змогу використовувати формальний апарат логіки висловів, запишемо це відношення у вигляді тотожності:

$$Ma =_{\text{Def}} M\sim a \quad (3)$$

2. Взаємна несумісність явищ.

2.1. Дійсне явище несумісне з можливим явищем.

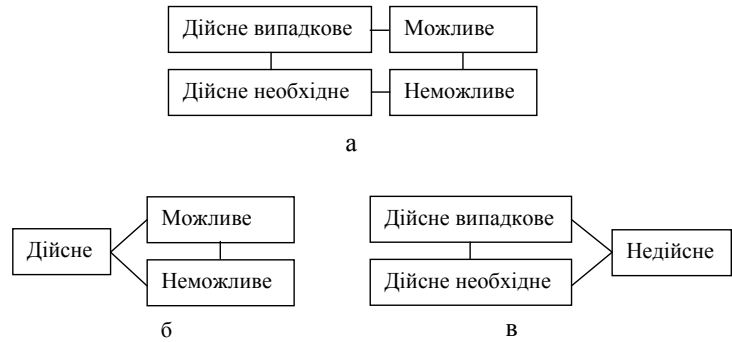

Рис. 5. Сумісні алетичні модальні системи:
а) система ARcRnMI; б) система ARMI;
в) система ARcRnU

$$\neg(Ra \wedge Ma). \quad (4)$$

2.2. Неможливе явище несумісне з можливим явищем.

$$\neg(Ia \wedge Ma). \quad (5)$$

2.3. Дійсність якогось явища несумісна із неможливістю його настання.

$$\neg(Ra \wedge Ia). \quad (6)$$

Якщо побудувати таблицю істинності кон'юнкції формул 4–6, то виявиться, що можливим є також варіант, коли водночас нечинним є жоден з варіантів Ra, Ia і Ma . Для недопущення цього, до аксіом 4–6 достатньо додати формулу ($Ra \vee (Ia \vee Ma)$) або будь яку еквівалентну їй, наприклад $\neg(\neg Ra \wedge (\neg Ia \wedge \neg Ma))$.

Водночас записані аксіоми можуть мати інший (але тотожний наведеному) формальний запис. Це може бути, скажімо, диз'юнктивна нормальна форма, яку (приймавши для спрощення запису скорочення $Ra \equiv r; Ia \equiv i; Ma \equiv m$) запишемо у вигляді

$$((r \wedge \sim i) \wedge \sim m) \vee ((\sim r \wedge i) \wedge \sim m) \vee ((r \wedge i) \wedge \sim m).$$

Те саме можна записати відповідною запереченою кон'юнктивною нормальною формою, тобто $((r \vee i) \vee m) \wedge \neg((r \wedge i) \wedge m)$, чи довільною іншою еквівалентною формулою.

3. Той факт, що з трьох висловів чинним може бути тільки один, зручно формалізувати геометричною аналогією у вигляді трикутника і тіла, яке може перебувати тільки в одній з його вершин (чинною може бути тільки один з трьох варіантів). У такому разі маємо два види правил:

3.1. Відносини між алетичними операторами згідно з принципом: «якщо ми не перебуваємо в якійсь конкретній вершині трикутника, то ми перебуваємо в одній з решти двох»:

$$(\neg Ra \leftrightarrow (Ia \vee Ma)); \quad (7)$$

$$(\neg Ia \leftrightarrow (Ra \vee Ma)); \quad (8)$$

$$(\neg Ma \leftrightarrow (Ia \vee Ra)). \quad (9)$$

3.2. Відносини між алетичними операторами згідно з принципом: «якщо ми перебуваємо

в якійсь конкретній вершині трикутника, то ми не перебуваємо в жодній з решти двох» (кожні два варіанти можуть бути водночас нечинними):

$$(Ra \leftrightarrow (\neg Ia \wedge \neg Ma)); \quad (10)$$

$$(Ia \leftrightarrow (\neg Ra \wedge \neg Ma)); \quad (11)$$

$$(Ma \leftrightarrow (\neg Ia \wedge \neg Ra)). \quad (12)$$

4. На підставі згаданого принципу можна сформулювати також інші зв'язки між алетичними операторами. Зокрема, можна додати такі принципи:

4.1. Явище не є можливим у двох випадках – коли воно дійсне і коли воно неможливе, звідси маємо (вислів Ma не чинний у двох випадках):

$$Ra \rightarrow \neg Ma;$$

$$Ia \rightarrow \neg Ma.$$

4.2. Явище не є неможливим у двох випадках – коли воно дійсне і коли воно можливе, звідси маємо:

$$Ra \rightarrow \neg Ia;$$

$$Ma \rightarrow \neg Ia.$$

4.3. Явище не є дійсне у двох випадках – коли воно можливе і коли воно неможливе, звідси маємо:

$$Ma \rightarrow \neg Ra;$$

$$Ia \rightarrow \neg Ra.$$

Щойно було записано низку відносин між висловами з алетичними операторами для випадків, коли йдеться про якусь дію (a). До них треба додати правила, які стосуються висловів про відсутність дії ($\neg a$). Можна стверджувати, що всі подані щойно відносини щодо виконання дії будуть чинними також для відносин між нормами щодо ненастання дії. У такому разі у відносинах 7–12 можна поміняти a на $\neg a$:

$$(R\neg a \leftrightarrow (\neg I\neg a \wedge \neg M\neg a));$$

$$(I\neg a \leftrightarrow (\neg R\neg a \wedge \neg M\neg a));$$

$$(M\neg a \leftrightarrow (\neg I\neg a \wedge \neg R\neg a));$$

$$(\neg R\neg a \leftrightarrow (I\neg a \vee M\neg a));$$

$$(\neg I\neg a \leftrightarrow (R\neg a \vee M\neg a));$$

$$(\neg M\neg a \leftrightarrow (I\neg a \vee R\neg a)).$$

Водночас щойно записані відносини легко отримати, взявши до уваги виознаку 3, тобто $Ma =_{\text{Def}} M\neg a$, і прийнявши еквівалентності:

$$Ia \leftrightarrow R\neg a; \quad (13)$$

$$Ra \leftrightarrow I\neg a. \quad (14)$$

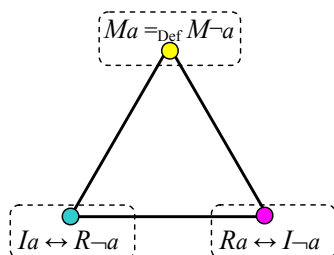

Рис. 6. Трикутник відносин між деонтичними модальностями (лініями позначено відносини контрарності)

У такому разі всі відносини між алетичними модальностями можна подати графічно у вигляді трикутника (рис. 6).

Виконане дослідження дало змогу уточнити, які саме набори модальних операторів коректно поєднувати в алетичних модальних системах. На підставі виконаного дослідження можна висувати, що припущення про можливість описати алетичні модальності на підставі трикутника відносин підтвердилося – побудовано модальну систему, яку можна використовувати, як у практиці міркувань, так і під час їх автоматизації.

Література

1. Дуцяк І. З. Про коректність формалізації правового принципу «незаборонене дозволено» в деонтичній логіці. Математична логіка та програмування. Досвід викладання: Колективна монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 54–63.
2. Кельзен Г. Чисте правознавство. З додатком: Проблема справедливості. Київ: Юніверс, 2004. 496 с.
3. Wright G. H. On the Logic of Norms and Actions / New Studies in Deontic Logic. Ed. Hilpinen R. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company, 1981, P. 3–35.
4. Knuuttila S. The Emergence of Deontic Logic in the Fourteenth Century / New Studies in Deontic Logic. Ed. Hilpinen R. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company, 1981. P. 225–248.
5. McNamara P. Deontic logic / Handbook of the History of Logic. Vol. 7: Logic and the Modalities in the Twentieth Century / Ed. Gabbay D. M., Woods J. Amsterdam: Elsevier, 2006. P. 197–288.

Анотація

Дуцяк І. З. Критичний перегляд онтологічних засад алетичної логіки. – Стаття.

Предметом дослідження є перегляд онтологічних принципів алетичної логіки та побудова на цій основі модальної системи. За зразок (і для перегляду принципів, і для побудови модальної системи) взято підхід, сформований автором під час дослідження в галузі деонтичної логіки. Згідно з цим підходом, логічні відношення між нормами «обов'язково», «заборонено» і «дозволено» повинні укладатися в схему трикутника, з тим, що чинність однієї (довільної) з трьох норм означає нечинність двох інших норм.

Для коректного відбору модальних операторів до алетичної модальної системи виконано класифікацію атрибутів явищ «дійсне», «недійсне», «випадкове», «необхідне», «можливе» і «неможливе». Прийнято, що для побудови алетичної модальної системи (подібно, як і під час побудови деонтичної модальної системи) достатньо трьох модальних операторів – дійсне, можливе, неможливе. Випадкове явище ми виозначаємо як таке, яке не спричинене у зв'язку з аналізованими в якомусь конкретному контексті подіями (кожне явище в одному контексті необхідне, а в іншому – випадкове). Отже випадкове це таке, що не повинно необхідно настати (не є необхідним), і не повинно необхідно не настати (не є неможливим). В такому разі воно є тотожне можливому. Тому розмежування випадкового і можли-

вого, принаймні в контексті алетичних модальностей, можна оцінити як штучне.

Побудовано правила згідно з принципами: 1) якщо ми не перебуваємо в якійсь конкретній вершині трикутника, то ми перебуваємо в одній з решти двох; 2) якщо ми перебуваємо в якійсь конкретній вершині трикутника, то ми не перебуваємо в жодній з решти двох (кожні два варіанти можуть бути водночас нечинними) та інші.

Виконане дослідження дало змогу уточнити, які саме набори модальних операторів коректно поєднувати в алетичних модальних системах. Зроблено висновок, що припущення про можливість описати алетичні модальності на підставі трикутника відносин, підтвердилось – побудовано модальну систему, яку можна використовувати, для прикладу, в практиці міркувань.

Ключові слова: алетична логіка, алетичні оператори, відносини між алетичними модальностями, дійсне, недійсне, необхідне, випадкове, можливе, неможливе, трикутник алетичних опозицій.

Summary

Dutsiak I. Z. A critical revision of the ontological foundations of alethic logic. – Article.

The subject of the research is the revision of the ontological principles of alethic logic and the construction of a modal system on this basis. As a model (both for revising the principles and for building a modal system), the approach formed by the author during research in the field of deontic logic is taken. According to this approach, the logical relationship between the norms "obligatory", "forbidden" and "permitted" should be described by a triangle. In this case, the validity of one (arbitrary) of the

three norms means the invalidity of the other two norms.

For the correct selection of modal operators to the alethic modal system, the classification of the attributes of phenomena «real» («valid»), «unreal» («invalid»), «accidental», «necessary», «possible» and «impossible» was performed. It is accepted that to construct an alethic modal system (similarly to the construction of a deontic modal system), three modal operators are sufficient – real (valid), possible, impossible. We define a random phenomenon as not caused in connection with the events analyzed in a particular context (each phenomenon is necessary in one context, and accidental in another). Thus the accidental is that which must not necessarily occur (is not necessary) and must not necessarily not occur (is not impossible). In this case, it is identical to the possible. Therefore, the distinction between the accidental and the possible, at least in the context of alethic modalities, can be assessed as artificial.

The rules are built according to the principles: 1) if we are not at any particular vertex of the triangle, then we are at one of the other two; 2) if we are at a particular vertex of the triangle, then we are not at any of the other two (each two options may be invalid at the same time) and others.

The performed research made it possible to clarify which sets of modal operators are correct to combined in alethic modal systems. It is concluded that the assumption about the possibility of describing alethic modalities on the basis of a triangle of relations has been confirmed - a modal system has been built that can be used, for example, in the practice of reasoning.

Key words: alethic logic, alethic operators, relations between alethic modalities, real (valid), unreal (invalid), necessary, contingent (accidental), possible, impossible, triangle of alethic oppositions.

УДК 130.122: 37.013

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i36.1110>**І. С. Карпань**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1921-5373>

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри соціально-гуманітарної освіти

КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти» ДОР

ОСВІТНІ РЕФОРМИ В КОНТЕКСТІ ФІЛОСОФСЬКИХ ЗАСАД ОСВІТИ ДЛЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Постановка проблеми. Найважливішою передумовою забезпечення сталого розвитку суспільства є освіта, оскільки на всіх рівнях становлення концепції сталого розвитку (усвідомлення потреби в ній, визначення базових ідей, діяльність з їх реалізації тощо) найбільш важливою складовою є освітнє забезпечення через формування відповідних цінностей та здатностей до практичної діяльності людей. А в найбільш широкому плані трансформація освіти у ефективний інструмент розвитку суспільства і є вирішення завдань становлення освіти для сталого розвитку. На сьогодні модернізаційні процеси у процесі реалізації Концепції нової української школи, темпи та глибина здійснюваних перетворень далеко не повною мірою відповідають завданням використання освіти для переходу на засади сталого розвитку. І це слід розглядати як одну з фундаментальних проблем здійснення актуальних освітніх реформ. Адже саме забезпечення сталого розвитку суспільства у будь-якому вимірі розглядається сьогодні в якості найважливішого завдання. Якій освіті, вказує вітчизняні дослідники Ю. Гаращук та В. Куценко, на яку орієнтуються сьогодні системні галузеві реформи, має стати механізмом забезпечення на рівні кожної особистості та соціуму ставлення, мотивації, поведінки та стилю життя, необхідних для сталого майбутнього [1, с. 42].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми теоретико-методологічного обґрунтування освіти для сталого розвитку розглядаються у роботах Б. Братаніча, Ю. Гаращук, В. Куценка, Ю. Корсака, Г. Костроміної, В. Огнев'юка, С. Стерлінга та інших вітчизняних і зарубіжних фахівців. У наявних наукових розвідках основна увага звертається на проблемах інституціоналізації базових концептів філософського знання у межах теоретичних настанов освіти для сталого розвитку. Разом з тим на периферії досліджень виявляється проблематика трансляції освітою для сталого розвитку настанов сучасної філософії освіти у практику вітчизняних освітніх реформ.

Мета дослідження. Обґрунтування освіти для сталого розвитку в якості транслятора найбільш продуктивних ідей сучасної філософії освіти у зміст вітчизняних освітніх реформ.

Виклад основного матеріалу. Виходячи з системотворюючого розуміння ролі освіти для сталого розвитку в сучасних галузевих реформах, останні мають орієнтуватися на наступні настанови: відповідність освітньої діяльності потребам соціально-економічного розвитку суспільства у контексті завдань сталого розвитку; максимізація інтелектуального розвитку кожної особистості з виходом на вирішення завдання формування здатності самостійної когнітивної діяльності; становлення системи цінностей, орієнтованих на сталий розвиток; забезпечення синтезу екологічної культури й та традиційних гуманістичних цінностей. Аналізуючи вказані напрями освітніх реформ, слід констатувати їх цивілізаційно-соціальну детермінованість системними завданнями становлення суспільства сталого розвитку в Україні. Разом з тим важливим є і елемент випереджального розвитку освіти у межах парадигми нової української школи як інноваційного та ініціюючого елемента становлення суспільства сталого розвитку, свого роду механізму атракції майбутнього соціального устрою через цінності та мотиви діяльності людей.

Слід погодитися з вітчизняним фахівцем Ю. Корсаком, що саме через освіту для сталого розвитку модель реформування вітчизняної освіти наповнюється якісними характеристиками сталого суспільства майбутнього [2, с. 8]. Це суспільство вимагає від освіти формування інтелектуально, емоційно та ціннісно розвиненої особистості, яка здатна до самоосвіти протягом усього життя, самовдосконалення, саморозвитку та самоактуалізації. Виходячи з цього, мають формуватися і нові вимоги до освіти у межах нинішніх освітніх реформ. Йдеться про дві глобальні цілі: по-перше, це формування у підростаючого покоління розуміння напрямів та ресурсів переходу на коеволюційні механізми соціального розвитку; по-друге, надання молодим людям навичок та вмінь щодо практичної діяльності в оновленні власного буття та соціального оточення у контексті завдань сталого розвитку. Тому, говорячи про вплив освіти для сталого розвитку на сучасні освітні реформи, потрібно акцентувати, що цей процес ніяк не можна зводити до екологічної чи еколого-економічної проблематики. Йдеться про становлення інноваційної особистості, здатної

до ефективної соціальної мобілізації для вирішення проблем як суспільства загалом, так і проблем свого безпосереднього соціального середовища. А це можливо здійснити лише у процесі комплексної освітньо-інтелектуальної, освітньо-ціннісної та освітньо-діяльнісної модернізації на всіх рівнях освітньої системи.

У філософсько-освітньому вимірі соціальний вимір концепції сталого розвитку слід інтерпретувати насамперед як людський (гуманітарний) вимір сталого розвитку, який виражається у нових ціннісних, психологічних, соціокультурних характеристиках, які найбільш виразно проявляються в освітній діяльності. Саме освіта концентрує увагу не на економічно-екологічній проблематиці, а на чинниках становлення нового покоління. У цьому сенсі, справедливо вказує вітчизняна дослідниця Л. Рижак, сталий розвиток проявляється як функція та одночасно інструмент становлення інноваційної людини у цілком конкретних репрезентаціях освітньо-виховного розвитку, становлення динамічного та інноваційного мислення, громадянського становлення, фізичного й духовного здоров'я, заангажованості в соціальних змінах, тощо [5, с. 319].

Безумовно, інноваційна освіта для сталого розвитку вимагає фундаментального філософського осмислення власного змісту та соціального призначення. Адже концепти та цінності, мотиви і форми самосвідомості, картина світу і поведінкові установки, особистісні сенси життєдіяльності та спосіб життя – все це перед тим як стати цілями та змістом інноваційної освіти для сталого розвитку у бути репрезентованим у педагогічних технологіях і навчальному процесі – має отримати надійне філософське обґрунтування у контексті інтегрування екологічних та гуманістичних цінностей та ноосферної картини світу. І від надійності філософсько-світоглядного фундаменту конкретних напрямів становлення освіти для сталого розвитку залежить успішність її інтегрування у соціально-освітній простір, її вплив на соціокультурний розвиток і більш узагальнено – на формування передумов становлення суспільства сталого розвитку.

Лише опираючись на надійне філософське підґрунтя освіта для сталого розвитку може забезпечувати сплановані у межах концепції нової української школи модернізаційні трансформації змісту освіти та навчального процесу, завдяки яким вітчизняна освіта набуває здатності формування у підростаючого покоління світогляду, що базується на настановах сталості, переформатування освітнього процесу на комунікативно-діалогових засадах, практичної переорієнтації освіти на набуття компетенцій для вирішення особистісних та соціальних проблем.

Якщо говорити про магістральний напрям впливу філософії освіти щодо упровадження засад

сталого розвитку у процесі здійснення сучасних вітчизняних освітніх реформ, то це, безумовно, концентрація на завданнях забезпечення умов для становлення інноваційної креативної особистості. Нова українська школа орієнтована не просто на надання наукових знань, а насамперед на забезпечення у підростаючого покоління розвитку креативного мислення, яке у межах цінностей сталого розвитку стає інструментом орієнтації на стале майбутнє з формуванням відповідної мотивації щодо соціально-діяльнісної підтримки формування цього майбутнього.

Таке розуміння впливу засад сталого розвитку на вітчизняні освітні реформи опирається і на визначення сенсу переходу до сталого розвитку у міжнародних документах, де основною ідеєю сталого розвитку є визнання людини основоположною цінністю, якій підпорядковуються усі процеси становлення суспільства сталого розвитку. Ця ідея є по суті генералізацією глобального гуманістичного тренду концепцій постіндустріального суспільства, інформаційного суспільства, мережного суспільства, суспільства знання (освіти) тощо, визначаючи на узагальненому рівні людину та потреби її розвитку як інтегруючу основу цілепокладання соціальних змін у XXI столітті [10, р. 49].

Відповідно формування інноваційної та креативної особистості як завдання освітніх реформ визначається у першу чергу виконанням завдань свідомої соціальної заангажованості підростаючого покоління у процесах формування сталого суспільства. А це означає, що у освітньому процесі його суб'єкти мають навчитися розпізнавати тенденції, що ведуть до сталого майбутнього, розпізнавати інноваційні процеси та взаємодії, формувати у себе відповідні емоційно-вольову та аксеологічну сфери як передумови активної участі у трансформаційних процесах.

Тому основним напрямом впливу настанов сталого розвитку на сучасні освітні реформи у нашій країні слід вважати переорієнтацію освітньої діяльності на модельну ціль у вигляді інноваційної особистості, яка прагне до самоактуалізації та має потенціал життєтворчості. Це пов'язано з такими орієнтирами освітнього процесу як сформованість на високому рівні життєвих компетенцій у різних сферах життєдіяльності, становлення необхідних для успішної та корисної для суспільства діяльності особистісних якостей, особистісна визначеність з власними сенсожиттєвими пріоритетами у контексті екосистемних та гуманістичних цінностей, соціальна проактивність, діяльнісно-оптимістичний світогляд тощо.

Обґрунтованою у межах філософських засад освіти для сталого розвитку модернізаційною стратегією, орієнтованою на акцентування у процесі реформ завдання становлення інноваційної та креативної особистості, є трансформація освіт-

нього простору у індивідуально-рольовий простір кожного освітнього суб'єкта з його залученням до різноманітних видів свідомо обраної діяльності з максимальним потенціалом саморозвитку і самореалізації та накопиченням досвіду конструктивної комунікації. Відбір педагогічних технологій, акцентує вітчизняний фахівець С. Федоренко, має підпорядковуватися саме цій стратегії, відповідно мають масово упроваджуватися інтерактивні техніки з фокусуванням на завданнях розвитку комунікативно-емпатійних навичок та соціально-комунікативної активності; проектні технології з орієнтацією на максимізацію можливостей для самостійної когнітивної діяльності; практико-орієнтовані тренінгові методики, адаптовані для вирішення завдань опанування освітніми суб'єктами нових соціальних ролей та навичок життєтворчого експериментування тощо [7, с. 68].

Як вказують західні спеціалісти, інноваційність та креативність є найбільш характерними рисами освіти для сталого розвитку, орієнтуючи освітні реформи на створення передумов для формування в освітньому процесі особистості, здатної до творчої діяльності та вмотивованої до неї у контексті процесів самоактуалізації (у самому широкому розумінні, включаючи самореалізацію, самоствердження, самовиховання тощо) [9, р. 183]. Звідси можна зробити висновок, що подібне фокусування освітніх змін у межах концепції сталого розвитку робить її найбільш ефективним інструментом духовного наповнення освітньої діяльності, конституювання духовності та духовного розвитку у якості інтегрованої цілі освітніх реформ. У парадигмальному сенсі освіта для сталого розвитку може розглядатися як базова основа посткласичної освітньої парадигми, свого роду її практична репрезентація на основі інтегрування екоцентричних та особистісно-гуманістичних цінностей.

Цілком справедливим є розуміння основного завдання вітчизняних освітніх реформ у контексті становлення освіти для сталого розвитку у вигляді становлення творчої особистості, що характеризується креативним мисленням та відповідними сталому розвитку сенсожиттєвими цінностями, що утверджують стале майбутнє. Йдеться про концептуально-ціннісне ангажування освітнього процесу, спрямованого на розвиток природних здатностей кожної людини та застосування педагогічного інструментарію коригування особистісного розвитку та забезпечення сталості мотивації до самоактуалізації [3]. Освіта для сталого розвитку – це і є модернізована освіта, адаптована до потреб інформаційного суспільства з його ідеалом креативної та інноваційної особистості. Освіта для сталого розвитку у цьому сенсі виступає як найбільш ефективна репрезентація креативно-інноваційної освіти, що характеризується найбільш сприятливим середовищем для саморозвитку,

конструктивної комунікації, життєтворчості кожного освітнього суб'єкта. Результуючим виміром такої освіти є спрямування освітніх суб'єктів на розвиток власної творчої активності, отримання власними зусиллями нових інтелектуально-ціннісних продуктів, формування навичок міжособистісної взаємодії. Така освіта є освітою для сталого розвитку насамперед за своєю спрямованістю на забезпечення сталості саморозвитку особистості у межах інтеоріоризації соціоцентричних, гуманоцентричних та екоцентричних цінностей.

Освітнє середовище має реформуватися з тим, щоб надавати освітнім суб'єктам можливість проявляти та розвивати свої здібності та творчий потенціал, що розглядається в якості передумови реалізації своїх планів та особистісних ресурсів у подальшому житті. Відповідно у межах освіти для сталого розвитку освітній простір розглядається як механізм максимізації творчого потенціалу усіх освітніх суб'єктів засобами педагогічного впливу. При цьому увага звертається не лише на розкриття творчого потенціалу в освітньому процесі, а й на формування компетенцій щодо засвоєння освітніми суб'єктами власного досвіду творчої діяльності. Результатом є становлення творчої особистості, що може поєднувати гуманістичні цінності у процесі самоактуалізації з соціо- та екоцентричними цінностями у процесі власного впливу на середовище свого буття. Такий синтез інтенцій розвитку у кумулятивному вигляді характеризується як життєтворчість, що поєднує процеси становлення та буття, вплив на них та особистісні переживання усіх цих процесів.

Освіта для сталого розвитку привносить у вітчизняні реформи розуміння креативності та інноваційності як основних психологічних інструментів продукування активності освітніх суб'єктів щодо власної самоактуалізації та соціальної проактивності у всіх сферах життєдіяльності. У цьому сенсі креативність та інноваційність стосовно особистості як результату освітньої діяльності, на думку вітчизняного фахівця О. Старовойт, можуть розглядатися у якості синонімів, оскільки на модельному рівні орієнтовані на формування у особистості здатності до створення нового як стосовно себе, так і стосовно свого соціально-природного середовища буття [6, с. 18].

Одночасно йдеться і про практичну переорієнтацію освітньої діяльності, оскільки фундаментальним виміром креативності є здатність нестандартно мислити для вирішення тих чи інших буттєвих проблем. Відповідно відкриваються можливості застосування комплексних педагогічних технологій, які забезпечують трансформацію освітнього процесу у різновид творчої діяльності і одночасно формують креативно-інноваційну особистість, здатну до ефективного вирішення практичних проблем власної життєдіяльності.

Трансформована таким чином освіта здатна продукувати творчу особистість, що спроможна ефективно реалізувати свій потенціал саморозвитку з власної ініціативи та самостійним вибором механізмів досягнення своїх життєвих цілей.

Креативно-інноваційна орієнтація освітніх реформ, яка забезпечується освітою для сталого розвитку, сприяє і реалізації вітчизняною освітою своєї ролі драйвера інноваційного розвитку країни. Адже сьогодні конкурентоздатність визначається не стільки матеріальними ресурсами, скільки потенціалом країни здійснювати нововведення та використовувати інтелектуально-інформаційний ресурс розвитку. Відповідно у соціальному вимірі освіта для сталого розвитку як його інноваційний фактор сприяє вирішенню таких соціокультурних цілей освітніх реформ як створення інформаційного суспільства з використанням потенціалу інформаційно-мережних технологій, нарощування кадрового ресурсу для інноваційного розвитку економіки, максимізація інтелектуального та інноваційно-діяльнісного потенціалу розвитку країни.

Освіта для сталого розвитку у якості чинника та драйвера системних освітніх реформ відіграє все більшу роль у забезпеченні сталого економічного зростання, розвитку людського потенціалу розвитку, переходу до інноваційної моделі розвитку тощо [8, р. 104]. Адже інноваційно-креативна освіта забезпечує формування та накопичування здібностей суб'єктів освітнього процесу, які трансформуються в підвищення якості людського капіталу та конкурентоспроможність країни і її економіки. Досвід інших країн свідчить, що ефективні освітні реформи, націлені на становлення інноваційної особистості, стають потужним чинником інновацій у всіх сферах соціальної життєдіяльності. Більше того, як аргументовано показує вітчизняна дослідниця Г.Костроміна, у межах настанов знанієвого (освітнього) суспільства саме освіта є вихідним пунктом інформаційної трансформації економіки, забезпечуючи поступальний розвиток постіндустріальної цивілізації в напрямі формування ноосферного суспільства, що орієнтується на засади сталого розвитку [3, с. 10].

Використання освіти для сталого розвитку в якості методології освітніх реформ доцільно розглядати якості перспективних інвестиції в розвиток людського капіталу, максимізація якого забезпечує не лише сталість конструктивних модернізаційних процесів, а й вирішує практичні проблеми забезпечення рівня та якості життя, комфортного середовища проживання, демократичного розвитку тощо, тобто ті позитивні зовнішні екстерналії для українського суспільства, які постійно знаходяться у центрі національної стратегії розвитку та державотворення.

В умовах інформаційного суспільства інноваційна функція освіти для сталого розвитку як драйвера освітніх реформ полягає у переорієнтації освітнього процесу на формування компетенцій, що продукуються на основі інформаційно-мережних технологій, та забезпеченні конкурентоспроможності освітніх суб'єктів у дорослому житті. У цьому сенсі можна говорити про когерентність процесів генерування інноваційно-креативної активності й розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства з одного боку, та формування інноваційної інформаційної економіки – з іншого.

Технологічний аспект реформування освіти у контексті настанов концепції сталого розвитку полягає у застосування загальних методологічних підходів, розроблених у межах постнеарістотельської науки, до вирішення сучасних освітніх проблем. Зростання ефективності інноваційних змін у вітчизняній освіті вимагає їх оптимального планування та здійснення з використанням методів командного менеджменту; акцентування ролі мотивації педагогів та освітніх управлінців до масового та системного впровадження інновацій, перш за все на організаційно-операційному рівні; застосування системно-процесного підходу для забезпечення цілісності освітніх реформ та їх взаємообумовленості; впровадження в освітню сферу технологій «організації, що навчається» як найбільш адекватної організаційної основи реформування в умовах нестабільності та динамічних змін; використання механізмів соціального партнерства для узгодження освітніх інновацій з потребами і тенденціями розвитку соціокультурного середовища.

Висновки та напрями подальших досліджень. Таким чином, концепція сталого розвитку на сьогодні є найбільш актуальною методологічно-світоглядною основою розробки проблем здійснення освітніх реформ у межах концепції нової української школи. Найбільш важливою настановою, яку освіта для сталого розвитку привносить у планування освітніх змін, слід вважати їх орієнтацію на розвиток інноваційно-креативної особистості у контексті потреб сучасного суспільства активних, творчих, цілісних суб'єктах соціальних дій. Розвиток вітчизняної освіти на основі засад сталого розвитку також є важливим чинником переходу на інноваційну модель розвитку вітчизняної економіки з орієнтацією на процеси інформатизації та максимізації людського капіталу. Найбільш перспективним напрямом подальших наукових розвідок має стати обґрунтування механізмів практичної імплементації в навчально-виховному процесі методологічних настанов інноваційно-креативної освіти з використанням потенціалу концепції сталого розвитку.

Література

1. Гаращук Ю.В., Куценко В.І. Трансформація освіти в контексті забезпечення сталого розвитку та євроінтеграції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2020. № 20. С. 41-47.
2. Корсак Ю.К. Концепція сталого розвитку у змісті філософії освіти : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.10; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т вищ. освіти. К., 2012. 20 с.
3. Костроміна Г. М. Філософська концептуалізація соціального потенціалу знання у векторі сталого розвитку суспільства : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2019. 21 с.
4. Огнев'юк В.О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку [Текст]. К. : Знання України, 2003. 450 с.
5. Рижак Л. Філософія сталого розвитку людства. Л. : ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. 516 с.
6. Старовойт О.В. Філософські засади формування інноваційної культури особистості в умовах сталого розвитку суспільства : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2016. 34 с.
7. Федоренко С. В. Креативність особистості у контексті сучасної освіти для сталого розвитку. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2012. Вип. 32. С. 66-69.
8. Bratanich B. etc. Conceptual principles of education for sustainable development. European Center of Sustainable Development, ICSD 2020, Rome, Italy. 2020. (Doi: 10.14207/ejsd.2020.v9n2p99). P. 99-114.
9. Development. Issues and trends in Education for Sustainable Development. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 2018. 271 p
10. Education for sustainability / ed. J. Huckle, S. R. Sterling. Earthscan, 2006. 189 p.

Анотація

Карпань І. Г. Освітні реформи в контексті філософських засад освіти для сталого розвитку. – Стаття.

Стаття присвячена розгляду філософсько-освітнього виміру впливу концептуальних засад сталого розвитку на освітні інновації, який слід інтерпретувати насамперед як максимізацію гуманітарного виміру сталого розвитку. Йдеться про дві глобальні цілі: по-перше, це формування у підростаючого покоління розуміння напрямів та ресурсів переходу на коєволюційні механізми соціального розвитку; по-друге, надання молодим людям навичок та вмінь щодо практичної діяльності в оновленні власного буття та соціального оточення у контексті завдань сталого розвитку. Лише опираючись на надійне філософське підґрунтя освіта для сталого розвитку може забезпечувати сплановані у межах концепції нової української школи модернізаційні трансформації змісту освіти та навчального процесу. Відповідно становлення інноваційної та креативної особистості як завдання освітніх реформ визначається у першу чергу виконанням завдань свідомої соціальної заангажованості підростаючого покоління у процесах формування сталого суспільства. Тому основним напрямом впливу настанов сталого розвитку на сучасні освітні реформи у нашій країні слід вважати

переорієнтацію освітньої діяльності на модельну ціль у вигляді інноваційної особистості, яка прагне до самоактуалізації та має потенціал життєтворчості. Подібне фокусування освітніх змін у межах концепції сталого розвитку робить її найбільш ефективним інструментом духовного наповнення освітньої діяльності. Освіта для сталого розвитку у цьому сенсі виступає як найбільш ефективна репрезентація креативно-інноваційної освіти, що характеризується найбільш сприятливим середовищем для саморозвитку, конструктивної комунікації, життєтворчості кожного освітнього суб'єкта. Одночасно йдеться і про практичну переорієнтацію освітньої діяльності, оскільки фундаментальним виміром креативності є здатність нестандартно мислити для вирішення тих чи інших буттєвих проблем.

Ключові слова: освіта, сталий розвиток, інноваційність, креативність, духовність, філософія освіти.

Summary

Karpan I. G. Educational reforms in the context of philosophical principles of education for sustainable development. – Article.

The article is devoted to the consideration of the philosophical and educational dimension of the impact of the conceptual foundations of sustainable development on educational innovations, which should be interpreted primarily as maximizing the humanitarian dimension of sustainable development. There are two global goals: first, it is the formation of the younger generation's understanding of the directions and resources of the transition to coevolutionary mechanisms of social development; secondly, providing young people with skills and abilities for practical activities in the renewal of their own lives and social environment in the context of sustainable development. Only by relying on a solid philosophical foundation, education for sustainable development can provide the modernization transformations of the content of education and the educational process planned within the concept of the new Ukrainian school. Accordingly, the formation of innovative and creative personality as a task of educational reforms is determined primarily by the tasks of conscious social involvement of the younger generation in the process of forming a sustainable society. Therefore, the main direction of the impact of sustainable development guidelines on modern educational reforms in our country should be considered the reorientation of educational activities to a model goal in the form of an innovative person who seeks self-actualization and has the potential for creativity. Such a focus on educational change within the concept of sustainable development makes it the most effective tool for the spiritual content of educational activities. Education for sustainable development in this sense acts as the most effective representation of creative and innovative education, which is characterized by the most favorable environment for self-development, constructive communication, creativity of each educational entity. At the same time, it is a question of practical reorientation of educational activity, as the fundamental dimension of creativity is the ability to think outside the box to solve certain problems of life.

Key words: education, sustainable development, innovation, creativity, spirituality, philosophy of education.

УДК 122/129

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i36.1111>**Р. Ю. Коперльос**ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4896-2407>

кандидат філософських наук,

асистент кафедри філософії та методології науки

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

РОЗУМІННЯ ХАОСУ ЯК БЕЗЛАДУ В ФІЛОСОФІЇ ТА НАУЦІ

Постановка проблеми полягає в тому, щоб проаналізувати розуміння поняття «хаосу» як безладу в класичній теорії, на відміну від сучасного усвідомлення хаосу не лише як безладу, але і хаосу як впорядкованості, що породжує інновації, новизну тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що поняття «хаос» відіграло досить важливу роль протягом розвитку історії людства, зокрема філософії та науки. Але попри існування великої кількості літератури, де більшою чи меншою мірою висвітлюються різні аспекти даної теми, все ж таки стан її наукового осмислення не можна вважати завершеним.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Вживаючи термін «хаос», люди, як правило, мають на увазі безлад, плутанину, повну відсутність порядку, абсолютну неупорядкованість і випадковість тощо.

Незважаючи на спроби зрозуміти хаос, який притаманний багатьом природним явищам і системам, у першій половині двадцятого століття саме теорія хаосу, як така почала формуватися тільки з середини століття, дала принципово інакше пояснення поняття хаосу. Тоді для вчених стало очевидно, що пануюча в той час лінійна теорія не може пояснити деякі спостережувані експерименти та досліді. Щоб заздалегідь виключити неточності при вивченні, наприклад, простих «перешкод», хаос вважали повноцінною складовою системи, що досліджується.

На сьогоднішній день теорія хаосу має неймовірну корисність у застосуванні, зокрема в медицині (при вивченні епілепсії); екології (щоб показати залежність приросту населення від його щільності) та багатьох інших наукових дисциплінах. Наприклад у сучасній фізиці використовуються більше десяти характеристик хаосу: молекулярний хаос, термодинамічний хаос, дифузний хаос, дисипативний хаос, детермінований хаос тощо). Таким чином, у сучасній філософії та науці поняття хаосу «набуває значного загальнокультурного статусу, а при його інтерпретації на передній план висуваються такі семантичні аспекти, як внутрішня активність і креативний потенціал» [2, с. 1233]. Відкриття хаосу є одним з компонентів сучасного розвитку наукового знання, коли не

просто відокремлюється певна група явищ, а враховується той факт, що ця група зазнає значного впливу на навколишній світ який представляє собою складну систему.

За допомогою синергетичного підходу сучасна філософія науки розглядаючи проблематику порядку та хаосу доповнює традиційні погляди щодо їх співвідношення:

1. Уявлення про хаос як джерело загибелі й деструкції (руйнування) замінюється більш емним розумінням хаосу як підстави для встановлення впорядкованості, засновку спонтанного структурирування;

2. Визначення хаосу як стану похідного від первинної нестійкості матеріальних взаємодій. Мається на увазі універсальна характеристика, яка охоплює живу, неживу та соціально-організовану матерію;

3. Хаос – це не тільки безформна маса, а надскладна організована послідовність.

Але, із хаосом пов'язувались уявлення про руйнівний безлад, – це буденне його тлумачення. Також була сформована ідея первинного хаосу з якого все почалося, що притаманна міфам та вченням древніх греків.

Мета статті полягає в тому, щоб розкрити цілісне філософське розуміння хаосу як безладу в період до постнекласичної раціональності.

Виклад основного матеріалу. Категорія хаосу у філософії і науці виникла на основі міфологічних уявлень про неупорядковану першопотенцію світу, яка сполучає у собі можливість універсального породження та універсального поглинання. У XX столітті хаос вже розглядався не тільки як безлад, але і як джерело виникнення порядку, вважалося, що порядок – безпосередньо форма буття хаосу.

У теорії складності як розумінні причини існування «складності» хаос відіграє конструктивну роль розкривається суть понять хаос-безлад і хаос-порядок та простежується роль хаосу в становленні складних систем.

Хаос, яким оперують сучасні науки (фізика та теорія хаосу), являє собою структуру високого порядку складності. Це є не що інше, як системи, котрі аж ніяк не представляють собою альтернативи порядку як такого, але є певною версією його

ускладнення та впорядкування. Тут треба зазначити, що хаос являє собою структури порядку, але більш складного. Це є не що інше, як комплексні системи, котрі аж ніяк не представляють собою альтернативи порядку як такого, але є певною версією ускладненого порядку. Так математичні системи з хаотичною поведінкою бувають детермінованими, тобто підкорюються певному закону і в такому сенсі є впорядкованими. Така ідея хаосу не відповідає давньогрецькому уявленню про хаос як щось споконвічне, органічне, спонтанне та суттєво відрізняється від його звичного буденного розуміння, де він асоціюється із безладом. «Хаос – неорганізована реальність; безладний, безформний стан світу або яких-небудь процесів; неупорядкована безсистемність як первісний стан майбутньої системності і визначеності» [7, с. 64].

Для античних уявлень хаос вважався таким станом матерії, що залишається у міру усунення можливостей прояву її властивостей. Але з іншого боку, з хаосу виникає все, що становить зміст світобудови, тобто з нього може породжуватися порядок (як наприклад, у фізиці хаотичний рух підкоряється статистичним законам).

О. Лосєв дослідив, що в античності хаос представлявся як величний трагічний образ космічної першоедності в якій розчинене все буття із якої воно з'являється і в якій гине, і є універсальним принципом суцільного і безперервного, нескінченного і безмежного становлення. Античний хаос є: граничним розрідженням і розпорошенням матерії, і тому він – вічна смерть для всього живого; граничним згущенням якоїсь матерії; континуумом, позбавленим всяких розривів, всяких порожніх проміжків і навіть взагалі всяких відмінностей; принципом і джерелом всякого становлення вічно творить живе лоно всіх життєвих оформлень; всемогутнім і безликим, що все оформляє, але сам безформний; сутність його є порожнеча і ніщо, але це таке ніщо, що стало світовим чудовиськом; нескінченністю і нулем одночасно. Всі ці елементи злиті в одне нероздільне ціле і в цій синтетичності якраз і полягає розгадка цього одного з найоригінальніших образів античного міфологічного мислення [4].

Лосєв виділяє три основні уявлення про хаос, що характерні для античної філософії:

1. Хаос отримав яскраве представлення в якості міфологічного персонажа починаючи ще з Геріода. У орфіків Хаос разом з Ефіром був породженням Хроноса, але сам Хронос малювався як крилатий дракон з головою бика і лева та з обличчям бога, який до того ж іменувався ще й Гераклом. З іншого боку Хаос і Ефір породжували з себе якогось Андрогіна, чоловічо-жіноче начало, яке було початком всіх речей. Сам же Хаос трактувався як «страшна безодня»: хаос є та безодня у якій руйнується все оформлене і перетворюється

на деякого роду суцільне і нерозрізнене становлення, де знаходяться тільки первісні джерела життя, але не саме життя.

Тут важливо зазначити, що в значенні поняття хаосу важливими є два змістовні аспекти:

1) хаос – це місце з якого походить світ;

2) хаос – це те, що містить у собі неоформлений, змішаний субстрат, що не має меж, порядку та подальшого впорядкування.

2. Вчення про збіг початків і кінців у Хаосі. З цього випливає, що Хаос дійсно є принципом безперервного, нерозрізненого і нескінченного становлення, тобто те, що піфагорійці називали діадою і без чого неможливе існування ні бога, ні світу, ні людей, ні божественно-світового життя взагалі.

Так Платон розумів під хаосом позбавлений будь-яких фізичних якостей початок, який отримується після виключення з фізичного тіла всіх його властивостей. Це за Платоном – принцип становлення тіла. Платонівське божество ставить за свою мету перехід, при організації космосу, від безладу до порядку. Космос у свою чергу був гранично оформлений, однак йому передував стихійний хаос із якого він походив. Саме це оформлення не мислилося вічним. Космос переходив у хаос, а хаос – у космос [3]. Платон вважав, що первинний стан світу зовсім це не космос, як вважалося, бо космос не є єдиним можливим станом світу. Оскільки космос був створений богом, що впорядковував першоеlementи, то попередній космосу стан Платон характеризує як те, чому характерна та властива відсутність міри та розуму. Для Платона хаос – це стан, у якому «властиво перебувати всьому, чого ще не торкнувся бог» [6, с. 456].

3. Останнім етапом у розвитку античного уявлення про Хаос є його неоплатонівське розуміння. Оскільки неоплатонізм є пізнішою реставрацією всієї давньої міфології, він з необхідністю перетворював живу і конкретну міфологію у філософську систему абстрактних понять і з необхідністю ставав абсолютним ідеалізмом у якому головну роль грала теорія чистого мислення. Але і в області чистого мислення теж є свої форми і своя безформність, своя межа й своя безмежність, свої закінчені образи і своє безперервне нескінченне становлення. Саме в цьому плані давній образ Хаосу знову починав грати свою основну роль, але вже як один з організуючих принципів чистого мислення.

Стародавній образ Небуття (первородного Хаосу), як безформної першооснови всіх світових структур порядку можна розглядати як метафоричний аналог сучасного розуміння нелінійного середовища в якому в потенції у не проявленому вигляді міститься весь спектр можливих форм (структур-атракторів еволюції).

Значимим є те, що не тільки антична філософія розглядала хаос як безлад, але і сьогодні для пересічного громадянина цей термін означає безлад-

ний рух чогось, розлад, що не переслідує будь-яку мету і породжує невизначеність; хаос – безлад, смута, що руйнують звичний хід речей або подій, порушення чіткого ланцюжка послідовності дій, дисбаланс у раніше врівноваженому середовищі.

Говорячи про хаос як безлад варто згадати ще й Середньовіччя, де у вченні, наприклад, Томи Аквінського поширене вчення про дві матерії:

- первинна матерія – безформна, порожній простір, або чиста потенція, в якій твориться світ;
- вторинна матерія – розріджена, яка безладно рухається має хаотичний стан, що передуює появі оформлених тіл.

Хаос на переконання Томи, справді було першим станом всесвіту, але першим не за часом, а лише за порядком. Очевидним є зв'язок першого поняття, первинної матерії, з поняттям матерії в платонізмі. Саме від останнього веде свою історію сучасне розуміння хаосу як первісного безладдя.

«Феномен порядку пов'язують з наявністю стійких законів і закономірностей, з динамічною рівновагою, хаос – з переважанням непередбачуваних випадковостей. Хаос – широко поширене нелінійне явище, яке зустрічається у всіх системах... Він являє собою реальне стійке явище...» [5, с. 67].

В останні десятиліття активно вивчаються системи в яких хаотична поведінка є нормою, а не короткочасною аномалією пов'язаною з кризою системи. Це насамперед турбулентність, кліматичні моделі, плазма. Це означає перекриття різних ієрархічних рівнів на одному масштабі спостереження, присутність нестійкості, хаотичності на рівні буття – дивні атрактори. В зв'язку з цим В.Буданов пропонує розрізнати хаос буття і хаос становлення. Прикладом хаосу буття є різноманітність форм життя біосфери, що гарантує її стійкість; наявність легкої хаотичності ритмів серця, що є ознакою доброї адаптованості серцево-судинної системи. Для таких систем цілком застосованим є образ – буття у становленні [1].

Розуміння хаосу, яке домінує у сучасній науці не відповідає грецькому, але представляється як продукт розпаду логоцентричної філософії і заснованої на ній логоцентричної культури. Саме тому вчені, які вивчають хаос знаходять у ньому залишкові або екстравагантні, ексцентричні структури Логосу, котрі піддаються вивченню і підрахунку тільки в більш складних процедурах за допомогою особливого апарату пристосованого для підрахунку і опису біфуркаційних процесів, неінтегрованих рівнянь (І. Пригожин) та фракталів (Б. Мандельброт).

Сьогодні в науці хаос прийнято визначати як динамічну систему, що має такі властивості: чутливість до початкових умов, властивість тополо-

гічного змішування, щільність періодичних орбіт. Математики уточнюють: хаотична система повинна мати нелінійні характеристики, бути глобально стійкою, але мати хоча б одну нестійку точку рівноваги коливального типу, при цьому розмірність системи повинна бути не менше 1,5 (тобто порядок диференціального рівняння не менше 3-го) [8]. Тому, тут теорія хаосу сприймається як математичний апарат, що описує поведінку деяких нелінійних динамічних систем схильних при певних умовах до хаосу.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Безумовно феномен хаосу був відомий людству задовго до відкриттів вчених ХХ століття. Пануюча ідеологія, популярні в ту чи іншу епоху картини світу могли забороняти називати хаосом явища, які не вписувалися в існуюче уявлення про гармонію, але це не означає, що не велась рефлексія щодо таких явищ і не висувалися пропозиції стосовно людини до них. Людство в усі часи мало уявлення про феномени хаотичності та непередбачуваності, і тому очевидним є те, що до виникнення постнекласичної раціональності та науки є звичним пояснення хаосу як безладу, розладу, неупорядкованості тощо. Але також варто помітити, що низка науковців розглядаючи поряд з хаосом протилежну йому категорію – порядок, все ж таки вбачали, що хаос можливо може нести в собі впорядкованість і не завжди мати такого негативного відтінку в його трактуванні як руйнація, свавілля тощо.

Література

1. Буданов В.Г. Принципы синергетики и язык. *Философия науки. Вып. 8: Синергетика человекомерной реальности*. М. : ИФ РАН, 2002. С. 340-354.
2. История философии: энциклопедия. Мн.: Интерпрессервис; Книжный дом, 2002. 1376 с
3. Лосев А.Ф. Бытие. Имя. Космос. М. : Мысль, 1993. 959 с.
4. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития. Кн. 1. М. : «Искусство», 1992. 655 с.
5. Овшинов А.Н. Хаос и порядок – модусы социальной диффузии как процесса (коммуникативный подход). *Гуманитарий Юга России*, Т.7, № 5, 2018. С. 63-75.
6. Платон. Тимей / [пер. С. С. Аверинцева]. *Собрание сочинений в 4-х томах*. М.: Мысль, 1994. Т. 3. С. 421-500.
7. Словник-довідник для підготовки до практичних занять та самостійної роботи з навчальної дисципліни «Філософія» (для студентів денної, заочної та дистанційної форм навчання усіх напрямів підготовки). Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2018. 69 с.
8. Gutzwiller M. *Soft Chaos and the KAM Theorem. Chaos in Classical and Quantum Mechanics*. New-York: Springer-Verlag, 1990. P. 116-141.

Анотація

Коперльос Р. Ю. Розуміння хаосу як безладу в філософії та науці. – Стаття.

Поява ідеї розгляду хаосу як безладу та хаосу як впорядкованості в сучасному науковому дискурсі зумовлена переходом науки від класичного до неklasичного і постнеklasичного етапів її розвитку. Парадигмальні зрушення, що вимагають змістовно-сислової експлікації поняття «хаос» в певному дискурсі пов'язані із синергетичною дослідницькою програмою і формуванням складного та нелінійного стилів наукового мислення. У рамках синергетичного дискурсу висвітлюється розуміння хаосу як важливого чинника самоорганізації і наголошенні на тому, що перехід від хаосу до порядку здійснюється спонтанно і в результаті випадкового поєднання зовнішніх і внутрішніх чинників розвитку системи. Ця теза набуває принципового значення, коли перед дослідником постає нетривіальне завдання оцінити продуктивність і перспективність вельми популярних сьогодні спроб поширити принципи нелінійності та синергетичної методології на сферу соціокультурних явищ та економічного розвитку. В такому розмінні мається на увазі що хаос це порядок, впорядкованість, але таке тлумачення цього поняття було не завжди. В до постнеklasичній науці хаос нерідко розглядають як результат втрати організації та її розпаду на елементи. Ба більше, іноді в хаосі бачать активний деструктивний початок без жодних позитивних ознак. Ціль статті – експлікація та систематизація уявлень про хаос як безлад у контексті дослідження його в до постнеklasичній раціональності. Зокрема, проаналізовано роботи Платона, О. Лосева, О. Овшина, В. Буданова, І. Добронравової, М. Гутсвіллера та інших науковців, які пояснювали тлумачення хаосу як безладу. Бо саме розробляючи вчення про впорядкованість світу, не можна не згадати і про бачення того, чим саме є протилежність цієї впорядкованості, тобто хаос, той первинний безладний стан світу, який був упорядкований при створенні космосу. Тобто по відношенню до цього безладу вбачається потреба в постулювання необхідності впорядкування хаотичних феноменів.

Ключові слова: хаос, безлад, впорядкованість, синергетичний підхід, постнеklasична раціональність.

Summary

Koperlos R. Yu. Understanding chaos as a mess in philosophy and science. – Article.

The emergence of the idea of considering chaos as disorder and chaos as order in modern scientific discourse is due to the transition of science from classical to non-classical and post-classical stages of its development. Paradigmatic shifts that require semantic explication of the concept of «chaos» in a certain discourse are associated with a synergetic research program and the formation of complex and nonlinear styles of scientific thinking. The synergetic discourse highlights the understanding of chaos as an important factor of self-organization and the emphasis on the fact that the transition from chaos to order is spontaneous and as a result of a random combination of external and internal factors of system development. This thesis is of fundamental importance when the researcher is faced with a non-trivial task to assess the productivity and viability of very popular today attempts to extend the principles of nonlinearity and synergetic methodology in the field of socio-cultural phenomena and economic development. In such an exchange it is implied that chaos is order, orderliness, but such an interpretation of this concept has not always been. In pre-classical science, chaos is often seen as the result of the loss of the organization and its disintegration into elements. Moreover, sometimes in chaos they see an active destructive beginning without any positive signs. The purpose of the article is to explain and systematize ideas about chaos as a disorder in the context of its research in pre-post-classical rationality. In particular, the works of Plato, O. Losev, O. Ovshinov, V. Budanov, I. Dobronravova, M. Gutsviller and other scientists were analyzed, who explained the interpretation of chaos as disorder. For it is precisely in developing the doctrine of the orderliness of the world that one cannot fail to mention the vision of what exactly is the opposite of this orderliness, that is, chaos, the primary chaotic state of the world that was ordered in the creation of space. That is, in relation to this disorder, there is a need to postulate the need to organize chaotic phenomena.

Key words: chaos, disorder, orderliness, synergetic approach, postnonclassical rationality.

УДК 364.2

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i36.1112>**А. А. Кравченко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8429-2183>*доктор філософських наук, доцент,
завідувач кафедри філософії, соціології та політології
Державного торговельно-економічного університету***М. В. Ліпін**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7260-8398>*доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри філософії, соціології та політології
Державного торговельно-економічного університету,
провідний науковий співробітник
Інституту обдарованої дитини НАПН України*

ВАРІАЦІЇ ІНКЛЮЗІЇ ТА ЕКСКЛЮЗІЇ В АЛЬТЕРНАТИВАХ ЕКОНОМІКИ, ПОЛІТИКИ І ОСВІТИ

Постановка проблеми у загальному вигляді. Дискурс інклюзивної освіти часто розгортається нібито всупереч принципам інклюзії – ізольовано від проблем політики, економіки і суспільства. Про інклюзивну освіту говорять, як про дещо відокремлене і спеціалізоване, тобто таке, що безпосередньо виключене з кола загальних питань про сутність освіти та її обумовленість логікою розгортання політичного і соціально-економічного розвитку суспільства. З точки зору описаної позиції стає можливим розмірковувати про інклюзивну освіту, незважаючи на ексклюзивність і закритість існуючого суспільства, оминаючи метаморфози цінностей та ідентичності в інформаційному світі або ігноруючи, наприклад, кризовий стан загальної системи освіти взагалі.

На нашу думку, адекватно осмислити сутність інклюзивної освіти неможливо поза економічним і політичним контекстом її здійснення. Інтерпретація і практична реалізація принципів інклюзивної освіти залежить від характеру міжособистісних зав'язків у певному соціумі та від визначення ролі і значення освіти у ньому. Наприклад, конкретні форми імплементації принципів інклюзії в школі, явно або ні, визначаються мірою відкритості і демократичності певного суспільства, точніше, конфігурацією співвідношення у ньому інклюзії та ексклюзії. Розвиток дискурсу інклюзивної освіти передбачає звернення до контексту функціонування інклюзивних економічних і політичних інститутів. Урешті-решт, інклюзивну освіту неможливо адекватно осмислити поза відкритим та інклюзивним суспільством, яке одночасно постає її передумовою і метою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У наш час наратив інклюзії перетворюється на один із основних трендів соціально-гуманітарної думки. З'являються дослідження, присвячені інклюзивній освіті та інклюзивному суспільству,

серед яких варто зазначити праці З. Баумана, О. Будник, Л. Виготського, І. Гевко, Е. Гідденса, Ю. Найду, Т. Сак, Д. Мітчела, Дж. Томаса, А. Колупаєву, Р. Левітаса, Н. Лумана, О. Шеманова, К. Ніхолма, Л. Флоріан, Д. Ліндсей, П. Реткліфа, О. Таранченко, Дж. Корбет, К. Месью. Важливе значення для нашого дослідження мають ті праці, в яких відзначається важливість дослідження інклюзивної освіти в контексті соціальних процесів. «Я вважаю, – писав з цього приводу Д. Мітчел, – що успіх інклюзивної освіти залежить від того, чи розглядається вона як частина системи, у якій школа є ланкою більшої системи (суспільства)...» [6, с. 37].

У джерелах, присвячених проблемам інклюзії наголошується значення культурних, політичних та економічних чинників у визначенні способів, шляхів і форм рівності та інклюзивності як в освіті, так і в суспільстві в цілому. Освіта постає вихідним моментом для розбудови інклюзивного суспільства, якщо вона «розглядає різноманітність учнів не як проблему, а як виклик, що потребує виявлення індивідуального таланту в усіх видах та формах і створення умов для його процвітання» [28]. Саме різноманітність і рівність постають необхідними передумовами формування сталого суспільного розвитку, а інклюзія – його необхідною передумовою. «Оскільки освіта не може мати високу якість, якщо вона не інклюзивна, суспільство не може бути стійким, якщо воно когось виключає» [29, с. vi].

У дослідженнях Д. Аджемоглу, Дж. Робінсона, Д. Нортона, К. Уорда, Б. Дуцлера, С. Джонсона, П. Мутура, Ж. Рансьєра, Ш. Муффа, А. Янга розглянуті різноманітні параметри розвитку політичної та економічної інклюзії та ексклюзії.

Метою статті є розгляд інклюзивної освіти як важливої передумови розвитку інклюзивного сталого суспільства у її обумовленості логікою функціонування політичних та економічних інститутів.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи важливе значення, яке у становленні доби Модерну мав вільний ринок, більшість наративів інклюзії віднаходять підґрунтя для власної легітимізації саме в економічній сфері. Формування системи, яку в свій час М. Вебер описав як «сучасний капіталізм» [3, с. 27], безпосередньо пов'язано із поширенням принципів інклюзії – процесом включення всіх верств населення до економічної діяльності. Одночасно на іншому боці цього процесу відбувався перехід від підданства до громадянства, що супроводжувався включенням широких верств населення до участі у політичному житті.

Формування і розвиток капіталізму обов'язково супроводжується демократизацією політичного режиму. Ще К. Маркс описував капіталізм як потужний засіб емансипації людини та знищення різноманітних бар'єрів. «Всі застигли, заіржавілі відносини з їх світою з давніх-давен шанованих уявлень і поглядів руйнуються, всі новоутворені старіють ще до того, як встигнуть закріпитися. Все станове і застигле випарюється, все святе оскверняється, і люди, нарешті, змушені подивитись тверезими очима на своє життєве становище, на свої взаємні відносини» [5]. Отже, динамічність капіталізму змушує його виходити за власні межі, примушує бути капіталізмом для всіх, включити все в систему товарно-грошових відносин. Виходячи з іманентної логіки розвитку і функціонування вільного ринку, використання ним риторики інклюзії стає цілком природним. Проте постає питання, чи може капіталізм бути дійсно інклюзивним і яку роль у його ефективному функціонуванні відіграє ексклюзія?

Розвиток капіталістичної економіки відбувається через руйнування засад традиційного суспільства, як перехід від соціального «порядку обмеженого доступу» до «порядку відкритого доступу», головною рисою якого стає знеособлена політична та економічна конкуренція. Згідно з поглядами Д. Норта, «порядок відкритого доступу» потребує існування постійно існуючої держави та політичного контролю над насиллям і має наступні характеристики: широко розповсюджений набір переконань про включення і рівність всіх громадян, відсутність обмежень брати участь в економічній, політичній, релігійній та освітній діяльності, відкрита для всіх підтримка організаційних форм будь-яких видів діяльності, інститулізацію принципу верховенства права, знеособлений обмін [23, р. 114].

На думку Д. Аджемоглу та Дж. Робінсона, рівність і включення до економічної та політичної діяльності є запорукою ефективного розвитку суспільства. У своїх працях дослідники доводять, що економічний успіх країн залежить від специфіки наявних інститутів, які визначають правила і стимули функціонування вільних ринків. [1] *Ін-*

клюзивні інститути дозволяють та заохочують до участі великих прошарків населення у економічній діяльності. «Інклюзивні економічні інститути» не просто дозволяють, а й стимулюють населення до участі у економічній діяльності, «яка дає змогу розкрити їхні таланти й уміння, зробити вибір за власним бажанням» [1, с. 68]. Обов'язковими елементами «інклюзивних економічних інститутів», згідно з Д. Аджемоглу та Дж. Робінсоном, виступає підтримка приватної власності, неупереджена система права і рівні можливості для усіх громадян в економічній діяльності, конкурентне середовище, гарантована можливість відкривати бізнес та вільно обирати свій кар'єрний шлях.

Інклюзивні ринки стають рушіями процвітання та починають працювати на користь усіх прошарків суспільства, якщо вони спираються на технологічне вдосконалення та широкий доступ до освіти. «Здатність економічних інститутів скеровувати на підвищення добробуту потенціал інклюзивних ринків, заохотити технологічні інновації, інвестувати в людей і мобілізувати таланти й уміння більшості є критичною для економічного зростання» [1, с. 70]. Отже, економічний розвиток вимагає вдосконалення технологій та розвитку людей, які здатні застосовувати їх у різних сферах соціально-економічного життя. Для власного відтворення ринкова економіка змушена використовувати широкий доступ до освіти, щоб формувати затребуваний тип індивідів із необхідними компетенціями.

Проте результати економічного зростання, технологічного розвитку та освіти можуть використовуватися на користь вузьким прошаркам суспільства. В такому випадку формуються інститути, що працюють виключно на користь вузьких верств населення. Такі «екстрактивні» інститути, на думку Д. Аджемоглу та Дж. Робінсона, створені для відбирання доходів і благ в однієї суспільної групи на користь іншої [1, с. 70].

Необхідно враховувати, що економічні інститути не є самодостатніми, вони спираються на політичні рішення, а політика, зі слів дослідників, визначає, хто має владу в суспільстві і для досягнення яких цілей ця влада буде використовуватися. Відкриті та інклюзивні економічні інститути постають на фундаменті, що утворюється інклюзивними політичними інститутами. «Такі політичні інститути ускладнюють також узурпацію влади та руйнування основ інклюзивних інститутів. Ті, хто контролює політичну владу, не можуть легко використовувати її для встановлення екстрактивних економічних інститутів задля власного збагачення. Інклюзивні економічні інститути створюють справедливий розподіл ресурсів, підтримуючи існування інклюзивних політичних інститутів» [1, с. 75], – писали з цього приводу Д. Аджемоглу та Дж. Робінсон.

Отже, в сфері політики визначається, які і на чий користь економічні інститути будуть діяти у певному суспільстві. Інклюзивні політичні інститути діють на користь максимально більшої кількості громадян, у той час як екстрактивні інститути діють на користь тієї групи людей, в руках яких сконцентрована політична влада. Для існування інклюзивних політичних інститутів необхідною є наявність *плюралізму і монополії на насильство*. «Політичні інститути, які є достатньо централізованими й плюралістичними, ми називатимемо інклюзивними політичними інститутами. Коли одна з цих умов слабшає, такий політичний інститут стає екстрактивним» [1, с. 74]. Отже, утворення екстрактивних або інклюзивних економічних інститутів визначається ефективністю політики.

Із наведених вище міркувань стає очевидним фундаментальна роль принципів інклюзії у формуванні порядків відкритого доступу, які передбачають широке включення індивідів у соціально-економічні та політичні процеси. Доба Модерну інституалізує принципи інклюзії як засадничі для економічного і політичного життя, що робить передбачуваним світ спільного існування для максимально великої кількості громадян. Інституалізація різноманітних сфер соціально-економічного та політичного функціонування супроводжує перехід від «природної держави» до порядків відкритого доступу. Інститути визначають «правила гри» в суспільстві, норми і межі людської активності [7, с. 17]. Звідси простежується тісний взаємозв'язок між розквітом ринкової економіки та пробудженням інтересу до природи і функціонування норм і цінностей. Можна стверджувати, що епоха раннього капіталізму є епохою посиленої нормалізації соціуму.

Інститути трансформують «неергодичний світ» (non-ergodic world) [23, р. 13] у більш прогнозовану і передбачувану соціальну структуру, яка продукується за рахунок *норм і правил*, що визначають набір альтернативних можливостей для поведінки. Але, зрештою, для того, щоб в умовах «неперсоніфікованого обміну» ця соціальна структура залишалась передбачуваною, необхідним є ефективний зовнішній контроль. «Здійснення контролю третьою стороною означає розвиток держави як примусової сили, здатної ефективно здійснювати нагляд за правами власності і забезпечувати дотримання контрактів. Проте на сучасному рівні знань нам невідомо, як створити таку державу» [7, с. 82]. Отже, робота політичних інститутів далеко не завжди визначається функціональною і знеособленою логікою дотримання контрактних зобов'язань. Монополія держави на насилля може використовуватися в інтересах окремих людей або певної групи за рахунок усіх інших. Відтак, стає очевидним, що не будь-який політичний режим

може відігравати роль фундаменту для формування інклюзивного суспільства.

Варто зазначити, що норми і «правила гри» можуть бути дієвими навіть за відсутності зовнішнього контролю. За допомогою державної влади їх можна встановлювати, змінювати і контролювати, але більш ефективною є робота невидимої культурної влади нормалізації, яка інтегрує індивідів через включення та виключення. Справа у тому, що норма завжди є носієм владної претензії, спосіб виправдання виконання влади. Процедура нормалізації пов'язана з класифікацією і контролем над масами. Вона завжди здійснюється в єдності інклюзії та ексклюзії. Звичайно, норма відділяє «нормальне» від «ненормального», проводить межу між ними і через це, виключає тих, хто не вписується у неї. Проте, водночас, норма утворює центр тяжіння, навколо якого гуртується спільне існування індивідів, які сприймають виключення як стимул для ще більшої нормалізації та інтеграції. «Вони» – ті, хто не вписується в норму, демонструють «нормальним» важливість їх відмінності, що забезпечується за допомогою соціальної інтеграції. Таким чином, норма здійснюється через діалектику інклюзії та ексклюзії. Відповідно інклюзію, необхідно розуміти як «форму, внутрішній (інклюзивний) бік якої характеризується як шанс на соціальне визнання осіб, а зовнішній бік залишається немаркованою. Інклюзія існує лише тоді, коли можлива інклюзія» [21, р. 71].

Взаємна обумовленість інклюзії та ексклюзії демонструє обмеженість визначення норми тільки як механізму репресивного виключення. Для доби Модерну норма виключає індивіда тільки для того, щоб знову включити «ненормального» до дисциплінарних практик перетворення. Функцією норми, як писав з цього приводу М. Фуко, не є виключення. «Навпаки, вона незмінно пов'язана з позитивною технікою втручання і перетворення, з нормативним проєктом» [9, с. 73]. Однією з таких практик виступає система масової освіти, яка через кореляцію і класифікацію здійснює дисциплінування індивідів відповідно до вимог суспільної диференціації. Згідно з логікою нормалізації інклюзивна освіта утворює простір для виявлення одних здібностей індивідів та приховує, виключає інші як несуттєві.

Норми, правила і цінності, які супроводжують формування капіталістичної системи на її ранніх етапах, в результаті внутрішніх суперечностей поступово втрачають свою функціональність. Революційний потенціал інновацій, які безперервно виштовхують капіталізм за власні межі, спрацьовує не тільки у сфері технологій або способів виробництва, не менш потужно «креативне руйнування» репрезентує свою дієвість у сфері норм, правил і цінностей, у просторі перетворень соціальних інститутів. Постмодерністська декон-

струкція цінностей і норм, що відбувається в ім'я емансипації людини, її звільнення від владних претензій «правил гри» не призводить до автоматичного зростання рівня інклюзивності сучасного суспільства. Справа у тому, що поступ культури модерну та постмодерну не протистоїть нормалізуючій логіці капіталізму, а репрезентує суперечливу логіку його розвитку [17]. На будь-якій стадії свого становлення соціум прагне відтворити себе за допомогою освіти через формування відповідного суб'єкта. При переході від феодалізму до суспільства Нового часу відбувся перехід від ієрархічних відносин до функціональних. Якщо, як вважав Н. Луман, середньовічне суспільство визначається через родинні зв'язки, то сучасне суспільство включає та виключає індивідів на основі функціональних систем, які формально передбачають можливість включення для кожного, але в реальності виключають тих осіб, що не відповідають їх вимогам. «Тільки на цьому рівні, – як писав Н. Луман, – суспільство щільно інтегроване, але у негативному ключі. А сучасні цінності, такі, як: рівність і свобода – є прикриттям для збереження ілюзії невинності, рівність як рівні можливості та свобода як допущення індивідуальної (а не суспільної) атрибуції» [21, р. 70].

Отже, формування капіталістичної системи відбувається за умови створення відкритого доступу до економічної та політичної діяльності. Ця система живиться через руйнування різноманітних соціально-політичних і культурних бар'єрів і з часом набуває глобального характеру. На цьому рівні, властивий ринковій економіці функціональний код включення/виключення, проникає у всі сфери соціально-культурного буття. Комодифікація соціуму підпорядковує функціональному коду усі сфери культури, науки, мистецтва, освіти і політики. Нормативно-інституційна криза перерахованих сфер, яка стала предметом багатьох наукових праць [14], демонструє послаблення інституційної структури капіталістичної системи та свідчить про деградацію її політичної основи. Як стверджують з цього приводу З. Бауман та Л. Донскіс, за останні десятиліття в Європі економічні критерії включення/виключення отримали остаточну перевагу над політичними або етичними. «Якщо придивитися уважніше, що відбувається в Європі, то це технократична революція. Десять-двадцять років тому головне було довести, що країна представляє демократію, щоб отримати право на вступ до клубу. Тоді важливими були цінності й зобов'язання. Тепер, схоже, ми вступаємо в нову стадію світової політики: сьогодні реально важить фінансова дисципліна (чи придатна країна до фіскального об'єднання) та економічна поведінка» [2, с. 67].

У контексті зазначених міркувань окреслюється специфічність функціонування принципів інклюзії ринкової економіки, яка ефективно *ін-*

тегрує індивідів у єдине ціле, проте здійснює це ціною пристосування конкретно-всезагальних вимірів людської сутності до вимог абстрактно-загальної єдності. Функціональний код включення/виключення діє автоматично, утворюючи для пристосованих можливості самореалізації і визнання цінності їх *особистості*, а для непристосованих залишаючи можливість функціонування в якості *тіла* [21, р. 76]. Економічні інститути вільного ринку передбачають вписування індивідів у готове функціональне середовище, «правила гри» якого вже задані і повинні бути прийняті до виконання. Соціальна єдність в такому випадку передує багатоманітності особистих проявів. Якщо людина хоче бути включеною до цього середовища і бути успішною у ньому, вона повинна грати за визначеними правилами, в іншому випадку вона буде виключеною.

В інформаційному світі «правила гри» розмиваються внаслідок кризи, коли інституційний порядок піддається «креативному руйнуванню» і утворює нові перспективи для інклюзії. З часом новоутворений соціально-економічний порядок знову застигає і за допомогою функційного коду включення/виключення певна частина населення виявляється включеною в економічні процеси, а інша виключається з них, позбавляється голосу в публічному просторі і часто стає невидимою. Індивіди, які в результаті підривних інновацій були піддані процедурі ексклюзії, утворюють маргіналізовані «людські залишки» [12, р. 30], які з часом втрачають майже всі можливості бути включеними у турбулентні мережі інформаційно-цифрового світу.

Проблема розуміння ролі інклюзії в сучасному суспільстві полягає у тому, що вона оприявнюється на фоні одночасного розгортання двох протилежних процесів. Згідно з одним із них сучасна економіка, як ніколи раніше, прагне бути інклюзивною. Набуває поширення дискурс інклюзивного капіталізму, інклюзивної економіки [18] та інклюзивного зростання [19]. Проводяться дослідження, згідно з якими інновації та інклюзивність містяться в основі відновлення економіки [30], а гендерна або етнічна різноманітність корелюють з більшою імовірністю успішності. Відтак можна зробити висновок, що заохочення різноманітності, інклюзивної культури та лідерства в постіндустріальній економіці виступає важливою конкурентною перевагою [16, р. 47], яка дозволяє людям як проявити себе, так і згуртуватися в команді [25].

Одночасно «пізній капіталізм» демонструє зростання небаченої раніше нерівності. Кінець XX і початок XXI ст. продемонстрували, що багатство, яке накопичується у верхніх прошарках суспільства, не бажає проникати униз і робити інших людей більш багатими, щасливими або більш впевненими у своєму майбутньому та май-

бутньому своїх дітей [13, р. 5]. У наш час класичний «організований капіталізм» трансформується у «дезорганізований капіталізм» [20], який дезорганізує усе навколо і все більш виразніше набуває шокової форми [26]. У хаотизованому світі, викликаний економічними причинами «шок майбутнього», про який колись писав Е. Тоффлер, стає вже звичайною річчю. Проте сьогодні нездатність швидко вписатися у цей динамічний новий порядок прирікає окремих індивідів та цілі країни на виключення з глобальної капіталістичної системи. Відтак, однією з найбільших проблем, з якими стикається світ сьогодні, стає зростаюча кількість виключених з повноцінної участі в економічному, соціальному та культурному житті громадян. В результаті таке суспільство не може бути ні ефективним, ні безпечним [24, р. 3].

Необхідно враховувати, що на одному полюсі глобалізованого світу інклюзія проявляється не тільки як цінність, а й як інституалізована сила, у той час як на іншому вона залишається абстрактною зовнішньою цінністю, що в реальності приховує виключення і відчуження людей. Зазначене постає результатом функціонування глобального розподілу праці в інформаційному світі. Спираючись на інформаційні технології, глобальна економіка дозволяє легко долати державні, культурні або навіть інституційні кордони, внаслідок чого різні регіони, країни та народи в різній мірі виявляються залучені до розподілу результатів її діяльності, отримують різні долі прибутку на глобалізованих ринках. Попри розмови про відкритий доступ і конкуренцію для глобалізованої економіки характерними залишаються асиметричність і ексклюзивність. Згідно з авторитетною думкою Е. Кастельса, для «інформаційного капіталізму» характерними є взаємозв'язок, асиметрія, регіоналізація, зростаюча диверсифікація кожного регіону, вибіркова включеність, сегментація, що призводить до виключення, та надзвичайно мінлива геометрія. «Таким чином, – робить висновок дослідник, – нова глобальна економіка є високодинамічною, ексклюзивною і одночасно високонестабільною системою з точки зору власних меж» [4, с. 114].

Отже, реалізація принципів інклюзії всередині «розвинених країн» обертаються процесами виключення інших регіонів глобалізованого світу. Те, що на рівні ідеології формально стверджується як відкритість, рівність та справедливість, на рівні повсякденних соціальних стосунків виключається із цього процесу внаслідок непередбачуваності і мінливості глобальної економіки. Проте широко розповсюдженою є ситуація, коли, незважаючи на положення індивідів або суспільств відповідно до функціонального коду включення/виключення, всі вони змушені приймати існуючий соціально-економічний порядок як незалежну від їх зусиль даність. У цьому контексті немож-

ливим залишається досягнення дійсної інклюзії, яка вимагає здійснення переходу від економічних до політичних інструментів. Навіть обговорення питань нерівності в сучасному світі не може обійтися без звернення до сфери політики, до міркувань про політичні важелі розподілу результатів ефективно працюючих ринків. Необхідно розглянути механізми забезпечення здійснення принципів інклюзивного суспільства в умовах глобалізованої ринкової економіки, коли ті, хто включені у соціально-економічні процеси, так само як і ті, хто виключений з них, не виступають політичними суб'єктами, адже вони не включені у полеміку про всезагальне, а отже, не залучені до процесу конституювання політичної спільноти.

Як вже зазначалося, інклюзивна економіка не може ефективно діяти поза інклюзивними політичними інститутами. Іншими словами, проблеми інклюзивного суспільства можуть бути вирішені тільки політичним шляхом. Причому інклюзія не є чимось зовнішнім по відношенню до політики, яка від початку своєї артикуляції як сфера конституювання публічного простору у Стародавній Греції постійно вирішує питання інклюзії та ексклюзії. Тим більше це має відношення до демократичної політики, для якої ці питання є засадничими.

Демократичний політичний режим передбачає оприявлення інклюзії та рівності, відтак політичні рішення вважаються легітимними і морально виправданими тільки за умови, якщо ті, хто повинен їх дотримуватися або підлаштовуватися до них, брали участь у їх формуванні. Але в реальному житті демократична політика часто поступається місцем режиму управління суспільством, коли питання суспільних цілей поступається місцем питанням засобів збереження існуючого стану речей, а більшість людей виявляються виключеними з простору прийняття рішень. У таких умовах відбувається деструкція публічного простору і, як наслідок, перетворення громадян на споживачів і виконавців управлінських рішень політичних еліт або експертів.

Демократична політика не вибудовується на основі економічної моделі політичного, яка трактує її як суспільний договір раціональних індивідів [22, р. 40–50]. Адже демократія не є природним процесом, що включає громадянина внаслідок простого факту його народження. Вона вимагає спроможності репрезентувати себе у публічному просторі спільних справ. Відтак питання освіти постає політичним питанням *par excellence*, адже воно дає змогу вирішити, як узгодити порядок, який не пригнічує, зі свободою, якою не зловживають [10, с. 25]. Рішення згаданої проблеми стає можливим, якщо демократію розуміти як спільноту освічених людей. «Демократія – це політичний устрій, за якого всі або більшість дорослих є

людьми доброчесності, і оскільки доброчесність, здається, вимагає мудрості, то режим, в якому всі дорослі люди або ж їх більшість доброчесні і мудрі, або режим, в якому всі або більшість дорослих розвинули свій розум до високого ступеня, або раціональне суспільство. Демократія, одним словом, передбачає існування аристократії, яка розширилася до всеосяжної аристократії» [11, с. 311–312].

Як стверджує американська дослідниця А. Янг, існує два типи політичної ексклюзії: *зовнішня* (external) і *внутрішня* (internal) [31, р. 53]. Зовнішнє виключення за межі політичного процесу практикується від початку зародження людського суспільства. Воно виступає передумовою конституювання єдності спільноти за допомогою проведення розрізнення між «своїми» та «чужими». Саме тут, згідно з поглядами К. Шмітта, відбувається формування політичного простору через розподіл на «друзів» і «ворогів» [22, р. 55–56], тобто, на тих, хто включений у політичну єдність, і тих, хто виключений з неї.

Коли говорять про людську історію як рух послідовної емансипації, його уявляють, як процес подолання бар'єрів, що виникають внаслідок зовнішнього виключення. Руйнування гендерної, расової або майнової нерівності відноситься саме до прикладів подолання «зовнішньої ексклюзії». Одночасно вважається, що руйнування бар'єрів повинно призводити до встановлення консенсусу і гармонії в суспільстві. Менш помітними є ситуації, які А. Янг називає *внутрішнім виключенням та включенням* [31, р. 55], тобто, ситуації, пов'язані зі способами і можливостями громадян проявляти себе в публічному просторі. Як наголошує дослідниця, «зовнішня ексклюзія» є більш вагомою проблемою, ніж «внутрішня ексклюзія», але остання постає менш помітною і менш дослідженою. З нашої точки зору, зовнішнє виключення можна було б вважати більш важливим в кінці XIX ст. і першій половині XX ст. Натомість у XXI ст., коли формальна рівність прав і обов'язків громадян стає загально визнаним фактом більш дієвими способами виправдання і утвердження нерівності стає «внутрішня ексклюзія», пов'язана із зразками мислення, світосприйняття і висловлювання. Для нашого дослідження розрізнення внутрішніх та зовнішніх способів включення та виключення набуває важливого значення в контексті проблем інклюзивної освіти.

Сьогодні неможливо приєднатися до різноманітних мереж інформаційного суспільства поза розвитком когнітивних та креативних здібностей особистості. Ось чому школа повинна вчити мислити або вчити вчитися, адже вона повинна готувати людину до невідомого, а не вписувати її у наперед визначені соціальні ніші. У просторі, де панують мобільність, прискорення і невизначена плінність, здатність людини перелаштовувати за-

сади спільного з іншими існування, перетворюється на передумову збереження культурної спадщини минулого, і сталого та інклюзивного поступу у майбутнє. Інклюзія не можлива як індивідуальний процес, вона потребує такої міжсуб'єктної взаємодії, яка визначається сутністю спільної справи, а не заданими «правилами гри». Для того щоб людська індивідуальність набула визнання як особистість, вона повинна бути включеною у змістовне спілкування і взаємодію з іншими особистостями. Разом з іншими, не схожими на неї людьми, вона повинна наново розгорнути єдність людської спільноти. І тут демократичний політичний процес по суті співпадає з можливістю здійснення інклюзивної освіти як *освіти для всіх*.

Висновки та перспективи подальших пошуків. Демократична політика виступає необхідною передумовою здійснення інклюзивної освіти та демонструє модель реалізації демократичного включення і виключення без розгортання антагонізму та відчуження. Політика, на відміну від управління суспільством, не спирається на існування інституалізованої єдності, яка демонструє інклюзивні параметри і приховує ексклюзивні. Публічний простір не існує, як дещо наперед задане, він постійно наново встановлюється спільною участю громадян у загальних справах. У ньому розподіл між «своїми» і «чужими» ніколи не буває остаточним і не перериває символічної єдності, яка забезпечує продовження можливості взаємодії і комунікації з приводу спільного існування. В такому випадку демократична політика ніколи не буває даністю, вона – це завжди завдання, що стоїть перед освіченими громадянами [15]. Інклюзивна демократія, як і інклюзивна освіта, – це виклик, який не може бути автоматично вирішений зовнішніми, по відношенню до міжособистісної взаємодії, нормативно-адміністративними актами.

Отже, інклюзивна демократія, на відміну від ринкової економіки, не може бути наперед заданою «правилами гри». Вона перевстановлюється та наново збирається у місці незгоди, полеміки та суперечки – і тому не тотожна одноманітній гармонії суспільного консенсусу, що приховує за зовнішньою позитивністю ексклюзію, нерівність і відчуження. Демократія, так само як і «освіта для всіх», покликана утворити топос оприявлення єдності багатоманітного. Вона має своєю умовою визнання політичної або освітньої спільноти як результату спільних зусиль усіх учасників цих процесів. Там, де спільнота не натуралізується, де її інституалізований двійник не передує живій міжособистісній взаємодії, стає можливою перетворення міжсуб'єктної єдності у відповідності до потреб кожного індивіда. Таким чином, уможливується дійсна інклюзія на відміну від інтеграції в якій багатоманітність віддається в жертву абстрактній злагодженості.

Література

1. Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності / Пер. з англ. О. Дем'ячук. Київ: Наш формат, 2016. 440 с.
2. Бауман З., Донскіс Л. Моральна сліпота. Втрата чутливості у плінній сучасності / Пер. з англ. О. Буценка. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2014. 280 с.
3. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Пер. з нім. О. Погорілий. Київ: Наш Формат, 2018. 216 с.
4. Кастельс М. Інформаційна епоха: економіка, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана. Москва: ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.
5. Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. URL: <https://www.marxists.org/ukrainian/marx-engels/1848/manifesto/ch01.htm#ch>
6. Митчелл Д. Эффективные педагогические технологии специального и инклюзивного образования. Москва: РООИ «Перспектива», 2011. 138 с.
7. Норт Д. Понимание процесса экономических изменений / Пер. с англ. К. Мартынов, Н. Эдельман. Москва: Изд. дом Гос. ун-та. Высшей школы экономики, 2010. 256 с.
8. Флорида Р. Homo creativus. Як новий клас завоює світ / Пер з англ. М. Яковлев. Київ: Наш формат, 2018. 302 с.
9. Фуко М. Ненормальные: Курс лекций, прочитанных в Коллеж-де-Франс в 1974-1975 уч. г. / Пер. с фр. А. В. Шестаков. СПб.: Наука, 2005. 432 с.
10. Штраус Л. Преследование и искусство письма. Социологическое обозрение. 2012. Т. 11. № 3. С. 12–25.
11. Штраус Л. Что такое классическое образование? Введение в политическую философию; пер. с англ. М. Фетисова. Москва: Логос, Праксис, 2000. С. 310–316.
12. Bauman Z. Wasted lives: Modernity and its outcasts. Cambridge: Polity, 2004. 152 p.
13. Bauman Z. Does the richness of the few benefit us all? Cambridge: Polity, 2013. 101 p.
14. Bell D. The Cultural Contradictions Of Capitalism / special ed. New York: Basic Books, 1996. 399 p.
15. Dewey J. Creative Democracy – The Task Before Us. *America's Public Philosopher*. Columbia University Press, 2021. P. 59–66.
16. Dixon-Fyle S., Dolan K., Hunt V., Prince S. Diversity wins: How inclusion matters. New York: McKinsey & Company, 2020. URL: <http://dln.jaipuria.ac.in:8080/jspui/bitstream/123456789/1340/1/McKinsey%20Report%20-%20Diversity-wins-How-inclusion-matters.pdf>
17. Jameson F. Postmodernism, or the cultural logic of late capitalism. Durham: Duke University Press, 1991. 345 p.
18. Schwab M., Malleret T. COVID-19: The great reset. Geneva: Forum publishing, 2020. 280 p.
19. Lagarde C. Economic inclusion and financial integrity – An address to the Conference on Inclusive Capitalism. Speech presented at the Conference on Inclusive Capitalism. 2014. Т. 27. URL: https://www.w-t-w.org/en/wp-content/uploads/2014/05/IMF_Lagarde_Speech_27.5.14.pdf
20. Lash S., Urry J. Economies of Signs and Space. London: Sage, 1994. 360 p.
21. Luhmann N. Globalization or World society: How to conceive of modern society? *International Review of Sociology*, 1997. 7:1, P. 67–79.
22. Mouffe Ch. The Democratic Paradox. London: Verso, 2000. p. 143.
23. North D. C., Wallis J. J., Weingast B. R. Violence and Social Orders. A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. 308 p.
24. Overcoming exclusion through inclusive approaches in education: a challenge and a vision; conceptual paper. Paris, 2003. 29 p.
25. Peter A. Wuffli. Inclusive Leadership A Framework for the Global Era Zurich. Switzerland: Springer, 2016. 256 p.
26. Stiegler B. Etats de choc: Bêtise et savoir au XXIe siècle. Paris: Fayard; Mille et une nuits, 2012. 360 p.
27. The Global Risks Report 2022, 17th Edition, is published by the World Economic Forum. 116 p. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2022.pdf
28. UNESCO. Global education monitoring report, 2020: Inclusion and education: All means all. 2020. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373718>
29. UNESCO. Global education monitoring report, 2021: Inclusion and Education: All means all. 2021. URL: <https://en.unesco.org/gem-report/Eurasia2021inclusion>
30. Ward K. People Power: Inclusive Economic Recovery Means Leveraging All of Human Potential. URL: <https://www.oecd-forum.org/posts/people-power-inclusive-economic-recovery-means-leveraging-all-of-human-potential>
31. Young I. M. Inclusion and democracy. Oxford: Oxford University press. 2002. 304 p.

Анотація

Кравченко А. А., Ліпін М. В. Варіації інклюзії та ексклюзії в альтернативах економіки, політики і освіти. – Стаття.

В умовах динамічного прискорення глобалізованого інформаційно-цифрового світу зростає актуальність імплементації принципів інклюзії. Відтак, з'являється необхідність дослідження інклюзивної освіти як важливої передумови розвитку сталого та інклюзивного суспільства. Адекватність осмислення сутності інклюзивної освіти залежить від її дослідження в контексті більш широкої соціальної системи.

Дискурс інклюзивної освіти часто розгортається нібито всупереч принципам інклюзії – ізольовано від проблем політики, економіки і суспільства. Про інклюзивну освіту говорять як про дещо відокремлене і спеціалізоване, тобто таке, що безпосередньо виключене з кола загальних питань про сутність освіти та її обумовленість логікою розгортання політичного і соціально-економічного розвитку суспільства. З точки зору описаної позиції стає можливим розмірковувати про інклюзивну освіту незважаючи на ексклюзивність і закритість існуючого суспільства, оминаючи метаморфози цінностей та ідентичності в інформаційному світі або ігноруючи, наприклад, кризовий стан загальної системи освіти взагалі.

У статті контекстом осмислення інклюзивної освіти виступає ринкова економіка та демократична політика, які обумовлюють формування двох моделей забезпечення єдності суспільства: інтеграції та інклю-

зії. Якщо перша реалізується шляхом пристосування окремого індивіда до функціональних вимог вільного ринку, то друга передбачає пристосування міжсуб'єктної взаємодії до потреб людини. Інклюзивна демократія, на відміну від ринкової економіки, не може бути наперед заданою «правилами гри». Вона перевстановлюється та наново збирається у місці незгоди, полеміки та суперечки – і тому не тотожна одноманітній гармонії суспільного консенсусу, що приховує за зовнішньою позитивністю ексклюзію, нерівність і відчуження. Демократія, так само як і «освіта для всіх», покликана утворити топос оприявлення єдності багатоманітного. Вона має своєю умовою визнання політичної або освітньої спільноти як результату спільних зусиль усіх учасників цих процесів. Там, де спільнота не натуралізується, де її інституалізований двійник не передує живій міжособистісній взаємодії, стає можливою перетворення міжсуб'єктної єдності у відповідності до потреб кожного індивіда. Таким чином, уможлиблюється дійсна інклюзія на відміну від інтеграції в якій багатоманітність віддається в жертву абстрактній злагодженості.

Ключові слова: інклюзія, ексклюзія, капіталізм, інклюзивна економіка, демократія, політика, інклюзивна освіта.

Summary

Kravchenko A. A., Lipin M. V. Variations of inclusion and exclusion in alternatives of economy, politics and education. – Article.

The urgency of implementation of principles of inclusion grows in the conditions of dynamic acceleration of the globalized information and digital world. Therefore, there is a need to study inclusive education as an important prerequisite for the development of a sustainable and inclusive society. The adequacy of understanding the essence of inclusive education depends on its study in the context of the wider social system.

The discourse of inclusive education often unfolds allegedly contrary to the principles of inclusion – isolated

from the problems of politics, economics and society. Inclusive education is spoken of as something separate and specialized, i.e. something that is directly excluded from the scope of general questions about the essence of education and its dependance by the logic of the political and socio-economic development of society. From the point of view of the described position it becomes possible to think about inclusive education despite the exclusivity and closedness of the existing society, bypassing the metamorphosis of values and identities in the information world or ignoring, for example, the crisis of the general education system.

In the article, the context of understanding inclusive education is a market economy and democratic politics, which determine the formation of two models of ensuring the unity of society: integration and inclusion. If the first is realized by adapting the individual to the functional requirements of the free market, the second one involves adapting interpersonal interaction to human needs. Inclusive democracy, unlike a market economy, cannot be predetermined by the "rules of the game". It is re-established and reassembled at the point of disagreement, controversy and debate, and is therefore not identical with the monotonous harmony of social consensus, which conceals exclusion, inequality, and alienation behind the exterior positivity. Democracy, as well as "education for all", are designed to create a space for the manifestation of the unity of the diverse. Such unity is based on the recognition of the political or educational community as a result of the joint efforts of all participants in these processes. Where a community is not naturalized, where its institutionalized counterpart does not precede a living interpersonal interaction, it becomes possible to transform intersubjective unity according to the needs of each individual. In this way, real inclusion is possible, as opposed to integration, in which diversity is sacrificed to abstract coherence.

Key words: inclusion, exclusion, capitalism, inclusive economy, democracy, politics, inclusive education.

УДК 141.7:316.42

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i36.1113>**О. Н. Кубальський**ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-6071-592X>кандидат філософських наук,
здобувач

Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

ЗМІНИ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ЛЮДИНИ В ЕПОХУ СОЦІАЛЬНОЇ ТУРБУЛЕНТНОСТІ: РІЛЬ І ЗНАЧЕННЯ НАУКИ

Постановка проблеми. Виклики соціально-турбулентного простору зумовлюють суттєві зміни соціокультурних орієнтацій людини та суспільства, що знаходять відображення в системі науки. У хаотичних змінах сучасного суспільства потенційно можливими стають незвичайні комбінації світоглядних елементів, відбувається модифікація норм, моделей соціальної активності, посилюється світоглядний і поведінковий плюралізм. При цьому одні відчують сплеск соціальної активності в перетворенні навколишнього соціального простору, інші – крах ідейної системи координат, який у кращому випадку з часом трансформується у пошук нових соціокультурних та світоглядних орієнтирів. Під впливом суспільної кризи, фундаментальних соціально-політичних та економічних змін, зростання соціальної невизначеності людина залишається без точки опори, без твердих переконань, і вона губиться у світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика соціокультурних орієнтацій людини в епоху соціальної турбулентності знайшла своє відображення у творчості вітчизняних діячів науки та культури, які сформулювали базові положення формування соціокультурних та світоглядних орієнтирів. Це, зокрема В. Зубов, О. Зазимко, Л. Кривега, М. Кисельов, О. Панченко та інші. Задля визначення ролі і значення науки в нових соціальних орієнтаціях людини необхідно взяти до уваги доробок Ф. Бекона, Д. Белла, П. Друкера, О. Решетняка, О. Сахненка, О. Яницького тощо. Серед зарубіжних дослідників простору соціальної турбулентності слід виокремити У. Еко, У. Бека, Й. Хейзінгу, С. Армстронга та ін., які доволі аргументовано пишуть про наступ «нового середньовіччя» (ідея про трансформацію техногенної цивілізації в «нове середньовіччя» була висунута М. Бердяєвим ще в 1923 р.) або «нового феодалізму», який стимулюється інформаційно-технічною революцією.

Мета статті – обґрунтувати роль науки та її значення в епоху соціальної турбулентності, вивчити та проаналізувати світоглядно-аксіологічні, соціокультурні, поведінково-мотиваційні зміни орієнтацій людини в турбулентному суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Проблеми соціальної ідентифікації, пошуку себе в соціальному світі, що постійно ускладнюється, набувають першочергово значення. Вирішальну роль на цьому етапі відіграє інформаційне середовище турбулентного суспільства, яке стимулює «відбір, класифікацію, категоризацію фактів і явищ суспільного життя, їх інтерпретацію, тобто пропонує широку різноманітність просоціальних моделей поведінки, що істотно впливають на формування ціннісних орієнтацій особистості» [9, с. 135].

На цьому етапі може виникнути загроза, передусім серед молоді, втечі від проблемної та нестабільної реальності у реальність віртуальну, коли «життя перетікає в комп'ютерну гру, де все можна почати з чистого аркуша, заново, а знайти нове життя виявляється так просто, що воно втрачає самоцінність. Небезпечним наслідком цього може стати втрата почуття незворотності часу і самого життя, втрата сенсу, що призводить до гострого переживання екзистенціальної кризи. Іншим негативним наслідком віртуалізації є формування кліпової свідомості, яка проявляється у фрагментарності, синкретичності, розрізненості мислення, ситуативної пов'язаності, труднощів формування понятійного плану мислення» [11, с. 88].

Наведений вище приклад втечі молоді людини у віртуальну реальність являє собою не що інше як спробу адаптації до повної напруги середовища, тобто одна з трьох описаних О. Панченко можливих реакцій людини і суспільства на явища соціальної турбулентності: «...щоб витримати турбулентність, люди роблять якісь дії, що знімають напругу. Якщо турбулентність не закінчується або посилюється, вони поступово втрачають здатність до позитивної адаптації. Люди обирають таку реакцію на напругу, яка призводить їх до деградації» [11, с. 89]. У своїй свідомості вони намагаються витіснити реальність, переходять на стадію заперечення і гніву, відкидають сам факт існування небажаних явищ і процесів, заміщають їх фантазіями, що тимчасово дає розрядку. Однак, реальність нікуди не щезає і її ігнорування обертається цинізмом під виглядом прагматизму.

Інший сценарій – фрагментація соціуму, коли один сегмент (етнічний, расовий, гендерний)

протиставляє себе іншим. «Нації розпадаються на регіональні групи, які, у свою чергу, дробляться на ще більш дрібні етнічні групи заради спрощення процесу прийняття рішень. Природні лінії поділу суспільства перетворюються в барикади» [11, с. 89]. Із загрозою такого розвитку подій пов'язують ймовірний остаточний провал політики мультикультуралізму в Європі у зв'язку із різким зростанням міграційних потоків, що змінюють повсякденність, викликають різноманітні обмеження й, як наслідок, спричиняють поширення у світоглядних орієнтаціях сучасної людини егоїстично-націоналістичних і радикальних настанов.

Нарешті, третій сценарій передбачає «занурення індивідів у свій особистий світ і відмову від всіх соціальних зв'язків та зобов'язань, які могли б залучити їх до актуальних справ суспільства» [11, с. 89]. Саме така поведінка, як вже зазначалось вище, властива для Homo Informaticus. Суспільна практика наочно доводить, що вражаючий успіх інформаційних технологій не додали людині доброти, гуманності, вихованості, гідності.

Наведені сценарії, на щастя, не єдині можливі. Адже саме в умовах краху ідейної системи координат народжуються нові ідеї-орієнтири: множаться політичні програми, моделі національних ідей, містичні течії. «Людина дивиться на світ, в якому впізнає або може чи хоче впізнати себе саму, отже, на споріднений за душевним порухом і духом її устремління світ. Вона бачить вічне у тлінному, безкінечне у кінцевому, бачить дух буття й дух життя навіть за умови, коли та чи інша предметна її форма втрачає будь-які ознаки життя-буття власних предметних форм. Але не просто бачить, а визначає ним (ними) свою власну поведінку, що є світо-відповідною змісту того світу, що наповнює її душу як тотожну йому в співмірних і співставимих чинниках» [5, с. 120]. На шляху цього пошуку створюються передумови для творчого самопроектування особистості, коли вона «бере на відповідальність за власне життя, стаючи не лише його автором, а й творцем самої себе» [13, с. 7].

Соціально-турбулентний простір, як зауважують В. Зубов та Л. Кривега, виявляється сприятливим середовищем для розвитку в сучасної людини «прагнення до різноманітних форм реалізації власного творчого потенціалу. Зазначимо, що за доби індустріального суспільства творчий потенціал особистості не був затребуваним в умовах домінування стандартизованої промисловості в суспільстві. У постіндустріальному суспільстві починає актуалізуватися ідея можливості гармонійного поєднання людини та природи, інтелектуального прогресу світової цивілізації, коли особистість у виявах її творчого потенціалу виступає як самоціль суспільного прогресу, а високий ступінь самостійності кожної людини надає праці справжній творчий характер» [6, с. 67]. В цьому ж ключі

оцінює роль соціально-турбулентного середовища у психологічному розрізі і О. Панченко: «Розглядаючи роль особистості в придбанні навичок турбулентного мислення, підкреслюємо, що цей процес відбувається не одноразово, а формується протягом усього життя людини шляхом безперервного навчання, виховання і самовиховання» [10, с. 47]. В. Зубов та Л. Кривега слушно зауважують: «Інноваційна активність особистості стає невід'ємною характеристикою розвитку сучасного суспільства: здатність мислити й діяти творчо та почувати себе впевнено й свідомо постає категоричною вимогою під час вирішення будь-яких завдань в умовах глобалізації» [6, с. 67].

Для позначення здатності мислити й діяти творчо О. Панченко застосовує категорію «турбулентне мислення», яке трактує як «специфічне явище, що відбувається в розумовому процесі, засноване на неформальному, евристичному підході до аналізу ситуації і прийняття рішень (досвід, креативність, інтуїція, винахідливість тощо). Таке мислення формується шляхом як належного формування соціокультурного середовища, так і занять із самовдосконалення особистості, що включають різні стратегії розвитку» [11, с. 89].

Іншим вектором змін соціокультурних орієнтацій людини та суспільства в умовах соціальної турбулентності стає поширення прагматичних настанов і посилення впливу логіки здорового глузду. «У світоглядному комплексі сучасної людини посилюються прагматичні нотки щодо конструювання власної стратегії життя в умовах обмеження можливостей у задоволенні своїх матеріальних і духовних потреб. Актуалізувалось прагнення людини до безпеки життєдіяльності, посилилось її прагнення досягти простору з розвиненою та безпечною соціальною інфраструктурою» [6, с. 68].

Разом з тим, «усе зростаюча точність і об'єктивність картини світу, яку людині дає сучасна наука й передові технічні засоби, спричинює, як не парадоксально, усе більший її інтерес до містичних предметів, подій, процесів» [6, с. 67]. «Умберто Еко, Ульріх Бек, Йохан Хейзінга, Стівен Армстронг та ін. доволі вмотивовано пишуть про наступ «нового середньовіччя» або «нового феодалізму», який стимулюється інформаційно-технічною революцією» [7, с. 8].

«Усе з'ясовано» в навколишньому світі – ця установка викликає протест у світовідчутті й світорозумінні навіть інтелектуала, не кажучи вже про широкі маси населення в усіх сучасних соціокультурних системах. Відкритість світу в аспекті наукового пояснення викликає розчарування в індивіда і провокує його на пошуки загадкових, не пізнаних поки ще людьми речей» [6, с. 67]. У соціально-турбулентному просторі цей інтерес підживлюється «невпевненістю у майбутньому та очікуванням новітніх версій «кінця світу», що

тиражують сучасні ЗМІ через апокаліпсичні медитації щодо невідворотності ядерної та екологічної катастроф» [7, с. 8]. Все це пояснює інтерес до «діяльності, що навмисно або помилково імітує науку, але по суті такою не є... Астрологія, хіромантия, знахарство, магія (біла, чорна, сіра), парapsихологія (телепатія, левітація), нейролінгвістичне програмування, нетрадиційна медицина» [6, с. 67] з кінця минулого століття набувають особливої популярності. «Знову виходять на історичну арену ворожбитів, ясновидців, цілителів, гадалок, екстрасенсів. Астрологічні прогнози в сучасних ЗМІ передаються разом з прогнозами погоди... гороскопів нині складається в тисячі разів більше ніж у Середньовіччі» [7, с. 8–9].

Посиленню містичного компонента у світогляді сучасної людини сприяють також ризикованість, віртуалізація суспільного й індивідуального життя, ослаблення соціального контролю, криза науки, освіти й культури тощо.

Гідною відповіддю науки у конкурентній боротьбі з псевдонауковими формами світогляду у соціально-турбулентному просторі постає її прагматизація та комерціалізація, перевага установки на інновації та утилізацію знання, що націлені на пошук шляхів перетворення наукового потенціалу в ресурс для забезпечення конкурентоспроможності, економічного і стійкого зростання. Адже статус сучасної науки оформлюється насамперед у сфері споживання; знання розцінюється як ресурс, товар, послуга, що викликає обґрунтовані побоювання, що наука може переродитися у галузь господарсько-виробничої діяльності.

Л. Броннікова відзначає, що «сучасна наука має принципові відмінності від класичної. Центр ваги сучасних наукових досліджень перенесений з процесу отримання та обґрунтування наукового знання на його практичне застосування в сфері економіки» [3, с. 31]. Відповідно відбувається переосмислення головних функцій науки: пізнавальна або когнітивна функція науки стає в деякому розумінні вторинною, другорядною, в той час як соціальна або практична її функція висувається на перший план. Суспільство створює попит на новітні технології, інновації, а не на пояснення феноменів; цілком достатньо, що наука дозволяє їх утилітарно трансформувати. Тобто істина в сьогодиншній технонауці вже начебто і не є ідеалом пізнавальної діяльності – замість неї цінується ефективність методів, що застосовуються. Отже, «принципи та схеми дій, що є відпрацьованими спочатку в дослідницьких установах, застосовуються не тільки для отримання нових знань та розробки нових технологій, але й для обслуговування багатьох видів практики – промисловості, сільського господарства, медицини, оскільки саме ці сфери життєдіяльності соціуму зазнають певних змін під впливом нових технологій».

З таких позицій Броннікова стверджує далі, що головне завданням інноваційної діяльності полягає у «створенні розмаїття нових товарів та послуг» [3, с. 31]. Втім, очевидно, що для самої науки економічні ефекти від застосування на практиці її відкриттів є побічним ефектом.

Тенденцію прагматизації та комерціалізації науки детально обґрунтував Д. Белл у своїй концепції постіндустріального суспільства, показавши, що інформація почала відігравати роль товару і стала рушійною силою суспільного життя, що згодом сприяло утворенню так званої «економіки знань» [14]. «Базою для створення економіки знань, безумовно, є наукова діяльність, яка є провідним джерелом створення та дифузії нових знань, ідей, технологій, продуктів. Інформаційна революція, стрімке поширення нових знань стали вирішальною точкою біфуркації, тобто точкою неповернення в початковий стан для всіх сфер людської діяльності, коли колишні форми функціонування підприємницьких структур і суспільства в цілому стають неможливими» [12, с. 230]. «Ініціація процесів самоорганізації соціально-економічних, науково-інноваційних систем відбувається в точці біфуркації – моменті порушення стійкості еволюційних режимів відповідних систем, що приводить до виникнення квантового спектра альтернативних віртуальних сценаріїв еволюції» [8, с. 39]. На думку О. Решетняка і О. Сахненка, така ситуація біфуркації в економіці «обумовлює необхідність вибору майбутньої траєкторії розвитку. Такий вибір, повторюючись багаторазово, призводить до неоднозначних результатів у майбутньому, створюючи невизначеність, скорочуючи горизонт видимості кінцевого стану» [12, с. 230].

Як слушно стверджує Л. Броннікова, сьогодні процес прагматизації і комерціалізації науки триває: «Виробництво наукового знання виключно в контексті його застосування, скорочення обсягів суто теоретичних наукових досліджень пояснюють появу нових епістемічних стратегій» [4, с. 36]. Провідним трендом розвитку науки стає її трансдисциплінарність – сучасний стан наукового пізнання, який являє собою сполучення фундаментальних і прикладних досліджень, тобто досліджень, орієнтованих на пізнання базових надконтекстуальних наукових істин, і досліджень, спрямованих на отримання контекстуальної ситуативної вигоди. Іншими словами, трансдисциплінарність являє собою новий рівень інтегрованості науки в суспільство. Трансдисциплінарність покликана вирішувати не просто масштабні наукові проблеми, які не вписуються в кордони однієї науки, але й певні соціальні завдання, і саме для цього вона звертається до міждисциплінарності як взаємодії різних дисциплін: «Значна частка досягнень сучасної науки є наслідком міждисциплінарних та трансдисциплінарних форм дослідницької діяльності.

В наш час трансдисциплінарність виконує завдання вирішення комплексних наукових проблем і соціальних завдань, розширює можливості взаємодії різних дисциплін» [4, с. 37].

Броннікова справедливо вважає міждисциплінарність наслідком того, що наука остаточно перетворилася на колективну творчість: «На початку 20 століття у колективній науковій діяльності вбачали співробітництво представників конкретної наукової дисципліни або міждисциплінарної групи вчених, що працює у тому чи іншому науковому напрямку... Діяльність наукового співтовариства передбачає процеси вільної комунікації в науковому середовищі, а також наявність механізмів формування та підтримання наукової традиції (М. Полані, Т. Кун). Очевидно, що аналіз структури і функціонування наукового колективу багатьма представниками філософії та соціології науки акцентує увагу на вивченні саме колективної, а не індивідуальної наукової діяльності» [4, с. 37]. Втім, трансдисциплінарність потребує все ж подолання кордонів не стільки у соціальній комунікації вчених, скільки епістемологічних і дисциплінарних кордонів у свідомості кожного з них.

Варто зауважити, що попри те, що наука є колективною діяльністю, відповідальність за наслідки цієї діяльності – як позитивні, так і негативні – є персональною. Дійсно, як винагороду має отримувати лише той, хто її насправді заслужив, так і покарання має отримувати винний, хто сам був ініціатором, організатором чи виконавцем, а не той, хто «стояв поруч», чи кого «дописали» у співавтори. Можливо, тому настільки важливими сьогодні є питання академічної доброчесності, які загострюють увагу, зокрема, на авторстві публікацій, на ретельності цитувань, на чіткому визначенні міри участі того чи іншого автора у науковому відкритті.

З одного боку, це може виглядати як наголос на принципі індивідуалізму у науковому житті, який, як вважає, наприклад, Л. Броннікова «полягає в запереченні необхідності вивчення особливостей колективного характеру наукової діяльності» [3, с. 33]. Так, за приклад вона бере позицію французького соціолога і філософа П'єра Бурд'є, який стверджував пріоритет конкуренції між науковцями як рушій розвитку науки: «колективний порядок науки створюється за допомогою анархії конкурентної боротьби зацікавлених дій, підчас якої над кожним агентом – а разом з цим і над всією групою – тяжіє зовнішньо неузгоджене перехрещення індивідуальних стратегій» [2, с. 112]. Все ж маємо заперечити: наука була би неможливою, якби нею керувала анархія. Звісно, конкуренція в науці завжди наявна і завжди важлива, але лише – в рамках правил здійснення наукової діяльності.

Так, український філософ М. Бойченко зауважує: «Академічна доброчесність не є також предметом змагання у марнославстві: послідовність і принциповість у пошуках істини є передусім внутрішнім питанням для кожного науковця, а вже внаслідок цього вони можуть стати підставою для зовнішнього визнання – іншими науковцями, освіченою публікою, нацією, людством» [1, с. 102]. Однак, така внутрішня принциповість має спиратися на етос академічної спільноти: «Хоча академічна доброчесність неможлива без принципової позиції самої особи, причетної до академічної сфери, її рішучої налаштованості бути доброчесною, однак – «один у полі не воїн»: неможливо переоцінити роль інституційних закладів в утвердженні і захисті академічної доброчесності. Можна скільки завгодно звертатися до правових (суд), політичних (різноманітні публічні викривальні та агітаційні кампанії), економічних (штрафи, пониження у статусі і навіть звільнення з роботи), навіть до моральних (неформальний осуд) засобів боротьби з академічною недоброчесністю, однак, єдиний надійний шлях утвердження академічної доброчесності – це повноцінне функціонування основних академічних закладів: університетів, науково-дослідних інститутів, академій» [1, с. 103].

Звичайно робота в цих напрямках ще далека від завершення, і потрібні подальші зусилля наукової спільноти, громадських організацій і політичної еліти для здійснення таких планів.

Разом з тим підкорення науки виключно комерційним інтересам несе в собі чисельні загрози. Більш того, навіть впровадження некомерційних наукових відкриттів час від часу несе з собою наслідки непередбачувано негативні. У суспільно-турбулентному просторі наукове знання може бути застосовано проти людини і природи, навіть при певних обставинах перетворитись, як стверджує Л. Броннікова, на «своєрідний різновид зброї масового знищення». Тобто, знання внашпур турбулентну епоху – «це не тільки сила, а й небезпека, для протидії якій необхідно створювати нові соціальні бар'єри та фільтри» [3, с. 32]. Тому в умовах зростаючої комерціалізації науки закономірно виникає питання контролю над науковою діяльністю, вирішення якого уможливорюється через «створення етичних та екологічних комітетів, що мають право контролю та заборони (у випадку необхідності) наукових досліджень, котрі загрожують безпеці та принципам гуманності... Аморальне застосування наукових досягнень має місце у промисловості (передусім, у фармакологічній та харчовій) і у сільському господарстві у тих випадках, коли наука безконтрольно починає «обслуговувати» бізнес та приватні інтереси» [3, с. 32]. Тому сьогодні у багатьох країнах світу, зокрема «у США обов'язковій етичній експертизі

підлягають не лише біомедичні дослідження, але й психологічні, антропологічні та інші» [3, с. 32].

Висновки. Підводячи підсумки проведеного дослідження, зазначимо наступне. Соціально-турбулентний простір як місце, де відбуваються події, явища і процеси, що характеризуються нестійкістю, нестабільністю, невизначеністю, непередбачуваністю та регулярні або хаотичні переходи від безладу до порядку і назад, особливо гостро відчуває наступні виклики глобалізованого світу: нерівномірно розподілений фінансовий капітал, різноманітність культур і життєвого укладу, розширення інформаційного середовища людині, що супроводжується маніпуляціями масовою свідомістю, цифровим насильством і несправедливістю, змінами взаємовідносин між людством та біосферою, стиранням роздільних ліній між станом війни і миру. Вони у свою чергу зумовлюють суттєві зміни соціокультурних орієнтацій, коли одні відчувають крах ідейної системи координат й розвиток одного з трьох негативних сценаріїв реакції людини і суспільства на явища соціальної турбулентності (деградації, сегментації суспільства або відмови від всіх соціальних зв'язків), інші – сплеск соціальної активності й прагнення до різноманітних форм реалізації власного творчого потенціалу. Іншим вектором змін соціокультурних орієнтацій людини та суспільства в умовах соціальної турбулентності є поширення прагматичних настанов і посилення впливу логіки здорового глузду або актуалізація містичного компонента у світоглядній карті сучасної людини.

Відповіддю науки у конкурентній боротьбі з псевдонауковими формами світогляду у соціально-турбулентному просторі постає її прагматизація та комерціалізація, що націлені на пошук шляхів перетворення наукового потенціалу в ресурс для забезпечення конкурентоспроможності, економічного й стійкого зростання. Відповідну тенденцію детально обґрунтував Д. Белл у своїй концепції постіндустріального суспільства, показавши, що інформація почала відігравати роль товару і стала рушійною силою суспільного життя, що згодом сприяло утворенню «економіки знань». Провідним трендом розвитку сучасної науки стає її трансдисциплінарність, що характеризує якісно новий етап інтегрованості науки в суспільство, а також нову модель взаємодії знання і суспільства, що ґрунтується на прагненні розглядати наукові досягнення через призму людини, в контексті становлення технологічно зручного для людини світу. Особливості розвитку сучасної науки також визначаються тиском загрози тероризму, військових зіткнень та локального або ж соціального вибуху. Відповідно перед наукою стоїть завдання не лише захистити власний розвиток та суспільство в цілому від цих деструктивних факторів, але й

протидіяти небезпеці, що виникає під час збройних конфліктів або внаслідок війн та воєнних дій. Окреслені фактори зумовлюють зростаючу потребу в підвищенні інноваційної спроможності науки, що полягає в її здатності створення новачок з метою подальшої трансформації їх в інноваційні продукти. Зміцнення інноваційного потенціалу вітчизняної науки вимагає перегляду й вдосконалення усіх етапів інноваційного процесу з метою створення ефективної взаємодії «наука-освіта-економіка-інновації». У цьому зв'язку потребують подальшої реалізації й розвитку окреслені у Концепції розвитку НАН України на 2014–2023 роки завдання й пріоритети.

Література

1. Бойченко М. Інституційні засади академічної доброчесності: філософська та правова концептуалізація. *Філософія освіти*. 2019. № 1 (24). С. 97–114.
2. Бурдые П. Поле науки /пер. с фр. Москва : Праксис, 2002. 235 с.
3. Броннікова І. В. Специфіка науки і наукової комунікації на початку ХХІ століття. *Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія*. 2012. № 2. С. 31–34.
4. Броннікова Л. В. Суспільство знань і постнекласична наука: взаємовплив контекстів. *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія*. 2015. № 2 (22). С. 35–38.
5. Зубов В. О. Світоглядні пошуки сучасної людини. *Культурологічний вісник : науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни*. 2013. Вип. 30. С. 119–123.
6. Зубов В. О., Кривега Л. Д. Соціальна турбулентність як підґрунтя змін у світоглядних настановах сучасної людини. *Актуальні проблеми філософії і соціології*. 2015. Вип. 8. С. 66–68.
7. Кисельов М. М. Філософія у сучасному вітчизняному освітньому процесі (передслово). *Філософські основи наукових досліджень*. Київ : Інтерсервіс, 2019. С. 5–11.
8. Кондратьева Т. В. Точки бифуркации на траектории развития социально-экономических систем. *Економічний вісник Донбасу*. 2015. № 2. С. 39–44.
9. Панченко О. А. Информационная безопасность ребенка: монография. К. : КВИЦ, 2016. 380 с.
10. Панченко О. А. Психологические аспекты турбулентности информационной среды. *Причорноморські психологічні студії*. 2017. Вип. 1. С. 3–7.
11. Панченко О. А. Соціалізація особистості в умовах інформаційної турбулентності. *Актуальні проблеми психології*. 2017. Том І. Вип. 52. С. 87–92.
12. Решетняк О. І., Сахненко О. І. Особливості управління науково-інноваційними системами в умовах економіки знань. *Бізнес Інформ*. 2020. № 2. С. 225–235.
13. Самопроекування особистості у дискурсивному просторі: монографія / Н. В. Чепелева, М. Л. Смільсон, О. В. Зазимко, С. Ю. Гуцол [та ін.] ; за ред. Н. В. Чепелевої. К. : Педагогічна думка, 2016. 232 с.
14. Bell D. The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties. Harvard : Harvard University Press, 2000. 540 p.

Анотація

Кубальський О. Н. Зміни соціокультурних орієнтацій людини в епоху соціальної турбулентності: роль і значення науки. – Стаття.

Розглядається проблема суттєвих світоглядно-аксіологічних, соціокультурних, поведінково-мотиваційних змін в орієнтаціях людини глобальної доби соціальної турбулентності. Кожна особа і людство в цілому змушені змінюватися, зустрічаючись з інформаційною реальністю, сповненою невизначеністю, нестабільністю, непередбачуваністю. Простір соціальної турбулентності вимагає нових реакцій, дій, життєтворчих стратегій. В дослідженні обґрунтовується позиція, за якої особливу роль в нових соціокультурних орієнтаціях людини має відігравати наука.

Підкреслюється, що провідним трендом розвитку сучасної науки стає її трансдисциплінарність, що характеризує якісно новий етап інтегрованості науки в суспільство, а також нову модель взаємодії знання і суспільства, що ґрунтується на прагненні розглядати наукові досягнення через призму людини, в контексті становлення технологічно зручного для людини світу. Особливості розвитку сучасної науки також визначаються тиском загрози тероризму, військових зіткнень та локального або ж соціального вибуху. Відповідно перед наукою стоїть завдання не лише захистити власний розвиток та суспільство в цілому від цих деструктивних факторів, але й протидіяти небезпеці, що виникає під час збройних конфліктів або внаслідок війн та воєнних дій. Окреслені фактори зумовлюють зростаючу потребу в підвищенні інноваційної спроможності науки, що полягає в її здатності створення новацій з метою подальшої трансформації їх в інноваційні продукти. Зміцнення інноваційного потенціалу вітчизняної науки вимагає перегляду й вдосконалення усіх етапів інноваційного процесу з метою створення ефективної взаємодії «наука–освіта–економіка–інновації».

Ключові слова: соціальна турбулентність, соціокультурні орієнтації, трансдисциплінарність, інновації, наука.

Summary

Kubalskyi O. N. Changes in human socio-cultural orientations in the era of social turbulence: the role and importance of science. – Article.

The problem of significant worldview-axiological, socio-cultural, behavioral-motivational changes in human orientations of the global era of social turbulence is considered. Each person and humanity as a whole are forced to change, meeting the information reality, full of uncertainty, instability, unpredictability. The space of social turbulence requires new reactions, actions, life-creating strategies. The study substantiates the position that science should play a special role in the new socio-cultural orientations of man.

It is emphasized that the leading trend in modern science is its transdisciplinarity, which characterizes a qualitatively new stage of integration of science into society, as well as a new model of interaction between knowledge and society, based on the desire to consider scientific achievements through the prism of man. The peculiarities of the development of modern science are also determined by the pressure of the threat of terrorism, military clashes and local or social explosion. Accordingly, the task of science is not only to protect one's own development and society as a whole from these destructive factors, but also to counteract the dangers that arise during armed conflicts or as a result of wars and hostilities. The outlined factors determine the growing need to increase the innovative capacity of science, which is its ability to create innovations in order to further transform them into innovative products. Strengthening the innovation potential of domestic science requires revision and improvement of all stages of the innovation process in order to create effective cooperation «science–education–economics–innovation».

Key words: social turbulence, socio-cultural orientations, transdisciplinarity, innovation, science.

УДК 130.123.4«19»

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i36.1114>

А. С. Мельник

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1105-3445>*аспірантка кафедри філософії імені професора Валерія Григоровича Скотного
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*

СУСПІЛЬНО-ПРАКТИЧНИЙ ВИМІР ПОШУКІВ ОНТОЛОГІЧНОГО СТАТУСУ ІНШОГО У ФІЛОСОФІЇ ХХ СТ.

Постановка проблеми. Проблема Іншого представляється нам універсальною, проте зміст поняття «Інший» залежить від того, як поставлена проблема та від конкретної ситуації. Поняття Іншого надзвичайно багатозначне і не просто кожен мислитель вкладає в нього свій сенс, але вона фіксує багатозначність реальних суспільно-практичних ситуацій. Внаслідок чого поняття Іншого постає багатоаспектним, його зміст залежить як від логічного, так і історичного контексту. Логічним видається об'єднання різних типів Інших в наступні групи: значущий Інший, Інший в структурі мого Я; Інший як Ти (протилежність – будь-який Інший); Інший як Не-Я, як відхилення від норми Я (маргінал, жінка, інвалід, представники груп меншин тощо); Інший як носій іншої культури («чужий»). Проблема Іншого, таким чином, розглядається на рівні окремого індивіда (проблеми ідентичності), діалогу Я і Ти (проблема взаєморозуміння), соціуму і взаємодії культур.

Фактично, можна стверджувати, що саме ретельна увага до теоретичних, буттєвих контурів Іншого та понятійних інтерпретацій даного феномену може продуктивно виступати як істотним аспектом теоретичної філософії, так і підґрунтям для головних суспільних, практичних, етичних та культурних пошуків людства у другій половині ХХ ст. і, зрештою, на початку третього тисячоліття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Класична європейська філософія розглядає Іншого як «інше Я», «моє інобуття», «друге Я» (Р. Декарт, Л. Фейєрбах, Г.-В.-Ф. Гегель), і цей аспект сприймається як деяка беззаперечна теза для філософії, орієнтованої на самосвідомість. Розуміння Іншого, що зберігає онтологічну відмінність і постає як «Ти» розроблено у творчості М.М. Бахтіна, М. Бубера, для сучасних мислителів у цій проблемі важливий аспект Ти як Чужий [5]. П. Рікер проводить відмінність між «другим-ти» і «будь-яким іншим» [7]. У філософії М. Гайдеггера ми зустрічаємося з Іншим як «кожним», «усередненим Іншим». Дж. Г. Мід говорить про «значущих Інших», які грають провідну роль в самоідентифікації індивіда [6, с. 227-237]. Інший як заперечення мого Я (Ж.-П. Сартр), Інший як можливість (Ж. Дельоз), Інший як абсолютна інакшість (Е. Левінас) – безліч інтерпретацій проблеми стають

предметом уваги сучасних дослідників [3; 4; 12]. І всі вони спрямовують філософські пошуки ХХ ст. у напрямку введення Іншого в площину існування, представленості та діяльності суб'єкта як у антропологічному, так і у суспільно-практичному вимірах [6; 13]. Європейські мислителі більшою мірою актуалізують проблему Іншого Чужого в руслі політичних питань, оскільки для них важливі питання врегулювання соціальних конфліктів та вирішення міграційних труднощів [14; 15], і це привертає увагу до питань ідентичності [13].

Мета статті. Розглянути проблему пошуку філософії ХХ ст. онтологічного статусу Іншого в суспільно-практичному вимірі.

Основний матеріал. У даному питанні нас найбільше цікавлять проблеми визначення потенцій та можливостей дискурсу Іншого для формування ідей мультикультуралізму та для соціальної практики сучасності.

Зокрема, Ю.М. Лотман підкреслює роль Іншого в розвитку культури. Інший необхідний як можливість, оскільки саме він дозволяє мені побачити іншу модель тієї ж реальності, іншу мову для її опису. Тією зоною, за Лотманом, в якій відбуваються прискорені семіотичні процеси, є межа, периферійна область культури виконує роль Іншого для відносно стабільного центру, сприяючи розвитку даної культури. З іншого боку, теоретик діалогізму В.С. Біблер говорить про поліфонії логік ХХ ст. Культура постає як світ нескінченних можливостей [2]. Суб'єкт ніколи не опиниться в центрі свого світу, він існує на межі декількох культур (згадаємо Бахтіна, для якого існування можливе лише на кордоні Я і Іншого). Щоб бути справжнім мисленням, досконалішим і таким, що трансформується, моє мислення повинно зустрітися з іншим мисленням, іншою логікою.

Саме у цьому моменті актуалізується проблематика мультикультуралізму, адже саме дискурс Іншого демонструє нам усі феноменологічні, суспільні та культурні особливості ситуації суб'єкту, що існує у ХХ ст. не у однорідному смислово-середовищі, але, як зазначалось В. Біблером, на перетині смислів, культур, традицій. В такому контексті мультикультуралізм варто окреслити як шлях подолання «інакшості» в смислі деякої ворожості та відчуженості.

Дослідник Волкова Т.П. [3] зазначає, що культуру часто визначають як сукупність фундаментальних матеріальних і духовних цінностей, які виступають в якості засобу індивідуальної та групової ідентифікації людей. Вона виконує функцію ознаки, що відрізняє одну групу від іншої. Поняття культури викликає думки про Іншого. Головне в ній – це те, що відрізняє її від інших культур. Культурні відмінності не можуть бути усунені, розмиті, нейтралізовані без ліквідації носіїв цієї культури.

Але Інший у своїй інакшості несе на собі радикальну відмінність: за Р. Рорті: «щоб бути Іншим ... потрібно бути носієм непереборної стигми, що робить вас жертвою соціально допустимого садизму, а не просто економічного егоїзму» [8, с. 90]. Рорті схильний до сильних виразів – але мова йде не стільки про буквальну тілесно спрямовану жорстокість, скільки про культурну несумісність.

Визнання мультикультуралізму, або культурного плюралізму, як принципу співіснування різноманітних культур в одному смисловому місці, без приниження і витискання якоїсь однієї культури передбачено цивілізованим суспільством – Рорті посилається на Маргеліта, який говорить про цивілізоване суспільство як таке, у якому індивіди не принижують один одного [8, с. 91]. Отже, мультикультуралізм прагне до подолання расизму, відмінності статей та інших форм дискримінації. Сучасних дослідників цікавить розрізнення порівнюючи мультикультуральності і мультикультуралізму: «мультикультуральність, або культурна багатоскладність – характерний прояв сучасної світової культурної динаміки, пов'язаної з останньою на сьогоднішній день фазою модернізації, зазначеної посиленням і ускладненням міжкультурних взаємодій, з активним переосмисленням поняття і ролі «Іншого» і самих принципів 'інакшості'. Мультикультуралізм ж, на відміну від мультикультуральності, – це об'єднання теорій та практик, які запропоновані для осмислення об'єктивно існуючого світового культурного різноманіття» [9, с. 58]. По суті, мультикультуралізм означає вироблення правил і норм співіснування різних культур і їх носіїв в одному, єдиному суспільстві, і, як ми бачимо, це неодмінно потребує дуже прискіпливої уваги до поняття Іншості у його буттєвих, першопочаткових вимірах.

Щоправда, у дискурсі мультикультуралізму ми можемо зафіксувати вельми істотну суперечність, котра є доволі небезпечною при практичній реалізації ідей мультикультуралізму. Мова йде про наступне. Ключові слова сучасного, релевантного плюралістичній дійсності підходу – «зрозуміти іншу (чужу) культуру», «подолати інакшість (чужість)», «навчитися жити разом з іншим (чужим)» і т.д. При цьому, однак, забувають, що «інше/чуже» в значній мірі саме завдяки цьому підходу і виникає: «інший/чужий» як раз і кон-

ститується в дискурсі Чужого. Питання облаштування спільного життя індивідів і груп виступають як питання «діалогу» (або «конфлікту») культур. Фактично, ми бачимо, що сама постановка питання про «Іншу культуру» або «Іншого носія культурних смислів» із необхідністю породжує дискурс «Іншої культури» як «Чужої культури» [3, с. 86].

Цей момент заслуговує нашої уваги. Інший в якості Іншого суб'єкта неодмінно постає Іншим по відношенню до самості Я, оскільки його буттєві характеристики виходять за рамки і межі компетенції, «юрисдикції» цього Я. Тобто у конституюванні Іншого ми завжди маємо деякі атомарні рамки як власної ідентичності, так і ідентичності Іншого, котрі не долаються. У класичному дискурсі це охоплюється через першопочаткову, принципову єдність особистісного буття, цілісність персоналістично зрозумілого Я і «Ти». У некласичному дискурсі ми фіксуємо цей момент через тілесність (згадаймо розгляд Ж.-П. Сартром проблеми Іншого). І у такому контексті не виникає якогось «розмивання» кордонів суб'єктності та Іншості, адже Я – це завжди Я, Інший – це завжди Інший.

Але зовсім відмінною є ситуація, в якій ми опиняємось, екстраполюючи дискурс Іншого на культурну ідентичність і взагалі на будь-які універсальні смисли людського буття (суспільні норми, етичні закони, ціннісні характеристики). Виникає дуже серйозне питання: якою мірою Інша культура – дійсно Інша? Адже культурні смисли тією мірою належать саме до «культури», а не до «особистісного світогляду», якою відображають смислову визначеність людини як істоти суспільної, родової. В глобальному смислі культура – це завжди вселюдська подія створення універсальних форм діяльності, і в такому контексті вона завжди «моя», навіть коли ми говоримо про Іншу культуру з позицій мультикультуралізму. Те саме стосується усіх форм та смислів, котрі попадають у дискурс Іншого. Бо в такому розумінні констатація тої чи інакшої культури як Іншої – незалежно, за якою ознакою ми ідентифікуємо культуру як Іншу (мовна, історична, територіальна тощо) – апріорі веде до виявлення її як Чужої, що із необхідністю відчужує різноманітні форми існування людей замість того, щоб знімати таке відчуження.

Тому дана проблематика потребує вкрай обережного та ретельного розгляду, оскільки привабливість ідеї мультикультуралізму може затьмарити деякі ризики і небезпеки, що в ній криються.

Таким чином, ми бачимо, що рефлексія феномена відмінностей між людьми і культурами, яка складає головний мотив культурних досліджень, привела в останнє десятиліття до загостреного відчуття присутності Іншого в філософському, історичному, критичному дискурсах. Цивілізованість

суспільства в даному випадку можна визначити по тому, наскільки комфортно і безпечно почувають себе індивіди і групи, які не належать до більшості.

Часто прихильники права зберігати культурну ідентичність підкреслюють рівність культур, вказуючи на умовність критеріїв при визначенні цінності тієї чи іншої практики культурних груп. Прихильники даної концепції стверджують, що практика культурних спільнот повинна розглядатися як рівноцінна. Як би не була приваблива ця ідея, слід визнати її недостатньо послідовною. Було б необґрунтовано заздалегідь розглядати культурні практики як рівноцінні, бо саме поняття цінності носить глибоко індивідуальний характер і обумовлено приналежністю носія культурної практики до тієї чи іншої історичної традиції. Тому оптимальним можна визнати підхід, що пропонує враховувати цінність інших культурних практик, вивчати їх і вести діалог.

Виключно діалог може показати, що дана культурна практика дійсно має значущість. Ось що з цього приводу пише Волкова Т.П.: «В такому випадку слід визнати право зберігати культуру, а це означає, що ми повинні бути готові активно захищати ту чи іншу культурну практику. Можливо, що більшість людей буде вважати свої власні культурні цінності універсальними, тобто важливими для всіх, а інші культурні практики – неприйнятними, таким чином, діалог може перетворитися в конфлікт» [3, с. 86], що, зрештою, вже зазначено нами вище. В такому контексті викликає сумнів та пересторогу цитована теза дослідника про те, що необхідно виходити із позиції активного захисту «свого».

Тим не менш, очевидно, що контури культурних груп не визначаються природою. Вони постійно змінюються, і в кожен певний момент неясно, хто відноситься до цієї культурної групи, а хто може бути виключений з неї. Диференціація груп встановлюється і руйнується їх відносинами один до одного. Групова самотність – категорія історична. Це не «набір об'єктивних фактів, а продукт пережитого» [15, с. 59].

Право на збереження культурної ідентичності означає, що необхідний правовий захист збереження культурної самотності групи від домінуючої більшості. При цьому варто було б розглянути питання про меншини всередині меншин і, врешті-решт, про окремих людей всередині меншин. Тому слід визнати, що колективне право на збереження культурної самотності можливо за умови поваги свободи вибору індивідуума. Окремі люди не зобов'язані підкорятися культурним особливостям більшої групи в меншості [15, с. 161, 159]. Було б непослідовним, якби групи дотримувалися права жити своїм культурним життям по-своєму і не дозволяли окремим членам цих груп жити так, як вони вважають за потрібне.

Як бачимо, попри перспективність мультикультуралізму як напрямку сучасної суспільної практики, належна увага до поняття та феномену Іншого переводить даний дискурс, скоріше, у площину діалогу культур – як такої стратегії, котра більш ефективно та адекватно відповідає фундаментальній вимозі суб'єкта (простіше кажучи, людини ХХ і вже тепер ХХІ ст.) конституювати Іншого як онтологічно рівноцінного собі і себе як те, що утворюється на перетині самості та Іншості. В цьому контексті варто звернути увагу на ще один вельми істотний аспект суспільних практик сьогодення, котрий генетично і теоретично виходить із філософських пошуків ХХ ст.

Зосереджуючись на вивченні іманентності, класична філософія і в цілому метафізична традиція прагне звести до тотожного все, що протистоїть їй в якості Іншого. Вона прагне до автономії, до тієї стадії, де мислення не обмежене. Це – своєрідне теоретичне поглиблення та розширення розуміння сутності зазначеного нами вище конфлікту, котрий іманентно притаманний дискурсу Іншого у його суспільних вимірах. З цієї точки зору ставлення до іншого не може уникнути боротьби і війни. Ось що про це пише український дослідник Є.В. Кантеміров: «Війна свідомостей зароджується вже в картезіанському *cogito*. У картезіанської традиції «я мислю, я існую» є джерелом і законом будь-якої істини. Его є абсолют, перед обличчям якого все відносно: його істина не залежить ні від якої іншої і обумовлює всі інші істини. Ця боротьба, природно, має на увазі не тільки приватне суперництво двох автономних свідомостей або індивідів, а й конфлікт людських колективів» [4, с. 149]. У цьому сенсі інший представляє не суперника, не конкурента, не опонента, чи не інакомислячого, а скоріше політичного ворога, як його розумів К. Шмітт. «Отже, ворог – не конкурент і не противник в загальному сенсі. Ворог – також і не приватний <private> противник, ненависний в силу антипатії. Ворог є тільки, щонайменше, евентуально, тобто за реальною можливістю, що бореться сукупність людей, що протистоїть такій же сукупності людей» [10, с. 41].

Розуміння іншого як ворога в політичному і, як каже Шмітт, екзистенційному сенсі допускає крайні способи боротьби аж до збройного протистояння і знищення. «Бо поняття ворога передбачає в області реального евентуальну боротьбу. Тут треба відмовитися від усіх випадкових, схильних до історичного розвитку змін в техніці ведення війни і виготовлення зброї. Війна є збройна боротьба між організованими політичними єдностями, громадянська війна – збройна боротьба всередині деякої (що стає, однак, в силу цього проблематичною) організованої єдності. Істотно в понятті зброї то, що мова йде про засіб фізичного вбивства людей. Так само, як і слово «ворог», слово «бороть-

ба» слід розуміти в сенсі буттєвої початковості. Воно означає не конкуренцію, не «чисто духовну» боротьбу-дискусію, чи не символічне «боріння», в певному сенсі кожна людина – борець. Поняття «друг», «ворог», «боротьба» свій реальний сенс отримують завдяки тому, що вони особливо співвіднесені і зберігають свій особливий зв'язок з реальною можливістю фізичного вбивства. Війна впливає з ворожнечі, бо ця остання є буттєве заперечення чужого буття. Війна є тільки крайня реалізація ворожнечі» [10, с. 43].

Екзистенційні суперечності в приватній сфері міжособистісних відносин описує З. Бауман. Згідно З. Баумана, відмінність між «ми» і «вони» визначає ставлення до іншого. «Ми» і «вони» – це не визначення двох окремих груп людей, а назви відмінності між двома абсолютно різними відносинами: емоційною прихильністю і антипатією, довірою і підозрілістю, безпекою і страхом, товариськістю і нелагідністю. «Ми» – група, до якої я належу. Я добре розумію, що відбувається всередині групи, і оскільки я це розумію, я знаю, як мені діяти далі, відчуваю себе впевнено, як вдома <...>. «Вони», навпаки, – це та група, до якої я не можу або не хочу належати. Моє уявлення про те, що відбувається в ній дуже фрагментоване, я погано розумію її поведінку, тому її дії для мене здебільшого непередбачувані і відлякують. Я схильний думати, що «вони» відплатять мені за мою недовіру і побоювання тією ж монетою, на мою підозрілість дадуть відповідь тим, що затаять на мене не меншу образу, ніж я можу затаїти на них. Тому я очікую, що вони будуть діяти всупереч моїм інтересам, будуть намагатися заподіяти мені шкоду і сприяти моїй невдачі, що вони радітимуть з мого нещастя» [1, с. 46-47].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Зрештою, аналізуючи класичний та неklasичний підходи до розуміння Іншого, ми бачимо, що в цілому уявлення про себе багато в чому визначається в залежності від зустрічей з безліччю «інших». Ці зустрічі можуть приймати найрізноманітніші форми, починаючи з тривіального досвіду гетерогенності і закінчуючи насильницькими.

В даному ракурсі проблема Іншого набуває вкрай гострої актуальності, тому що напругу пов'язана із найбільш небезпечними проблемами суспільних конфронтацій. З іншого боку, прискіпливе, неангажоване, позбавлене ідеологічних або інших маніпуляцій або партикулярних ін-

терпретацій занурення у дискурс Іншого як специфічної буттєвої реальності здатне стати теоретичним та суспільно практичним підґрунтям для попередження таких конфронтацій. Проте це вже тема зовсім іншого дослідження.

Література

1. Бауман З. Мыслить социологически. М. Аспект пресс, 1996. 225 с.
2. Библер В. С. Кант – Галилей – Кант (Разум Нового времени в парадоксах самообоснования). М. : Мысль, 1991. 320 с.
3. Волкова Т. П. Философская концепция Другого в контексте формирования мультикультурного общества. *Вестник МГТУ*. Мурманск, 2008. № 1. С. 84-88.
4. Кантемиров Е.В. Проблема другого в обществе будущего. *Философия и космология*. Полтава. : Полтавський літератор, 2010. С. 147-155.
5. Лютий Т. Інший і Чужий у структурі людського я (М. Бубер, Е. Левінас, Ю. Крістева). *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*. 2018. Том 1. С. 21-28.
6. Мид Дж. Г. Интернализированные Другие и самость / Американская социологическая мысль. Тексты / Под ред. В.И. Добренкова. М. : Изд-во МГУ, 1994. С. 227-237.
7. Рикер П. Я-сам как другой. М. : Издательство гуманитарной литературы, 2008. 416 с.
8. Рорти Р. Обретая нашу страну. Политика левых в Америке XX века. М. : Дом интеллектуальной книги, 1998. 128 с.
9. Глостанова М. В. Нюансировка инаковости в постмодернистских эпистемах. *Личность. Культура. Общество*. Т. 5, вып. 3-4(17-18), 2005. С. 58-63.
10. Шмитт К. Понятие политического. Вопросы социологии. 1992. Т. 1. № 1. С. 37-67.
11. Taylor Ch. The politics of recognition. *Multiculturalism: Examining the Politics of. Recognition*. Edited by Amy Gutmann. Princeton: Princeton University Press, 1994. P. 25-73.
12. Froese R. Levinas and the question of politics. *Contemp Polit Theory*. No 19. 2020. pp. 1-19. DOI: <https://doi.org/10.1057/s41296-019-00320-4>.
13. Marosán Bence Péter. Engaged Eco-phenomenology. An Eco-socialist stance based upon a phenomenological account of narrative identity. *Engaged Phenomenology. Annual Conference of the British Society for Phenomenology*. 2020. DOI: <http://real.mtak.hu/id/eprint/113112>.
14. Riou J. Crisis, Otherness, Positionality: Thinking Beyond «Self and Other» in Turbulent Times. *Oxford German studies*. Volume 49, Issue 2. 2020. pp. 117-135.
15. Kymlicka W. (Ed.) *The rights of minority cultures*. Oxford, Oxford University Press, 1995. 387 p.

Анотація

Мельник А. С. Суспільно-практичний вимір пошуків онтологічного статусу Іншого у філософії XX ст. – Стаття.

В статті розглядається філософський пошук онтологічного статусу Іншого в XX ст. у суспільно-практичному вимірі. Показується необхідність розуміння статусу Іншого в умовах ідеї мультикультуралізму та для актуальних викликів сьогодення. Логічним видається об'єднання різних типів Інших в наступні групи: значущий Інший, Інший в структурі мого Я; Інший як Ти (протилежність – будь-який Інший); Інший як Не-Я, як відхилення від норми Я (маргінал, жінка, інвалід, представники груп меншин і т.д.); Інший як носій іншої культури («чужий»). Проблема Іншого, таким чином, розглядається на рівні окремого індивіда (проблеми ідентичності), діалогу Я і Ти (проблема взаєморозуміння), соціуму і взаємодії культур. У дискурсі мультикультуралізму слід зафіксувати вельми істотну суперечність, котра є небезпечною при практичній реалізації ідей мультикультуралізму: ключові слова сучасного, релевантного плюралістичній дійсності підходу – «зрозуміти іншу (чужу) культуру», «подолати інакшість (чужість)», «навчитися жити разом з іншим (чужим)» ігнорують те, що «інше/чуже» в значній мірі саме завдяки цьому підходу і виникає: «інший/чужий» як раз і конститується в дискурсі Чужого. Фактично, ми бачимо, що сама постановка питання про «Іншу культуру» або «Іншого носія культурних смислів» із необхідністю породжує дискурс «Іншої культури» як «Чужої культури». Отже, зустрічі культур можуть приймати найрізноманітніші форми, починаючи з тривіального досвіду гетерогенності і закінчуючи насильницькими. В даному ракурсі проблема Іншого набуває вкрай гострої актуальності, тому що напряду пов'язана із найбільш небезпечними проблемами суспільних конфронтацій. І в цьому плані прискіпливе, неангажоване, позбавлене ідеологічних або інших маніпуляцій або партикулярних інтерпретацій занурення у дискурс Іншого як специфічної буттєвої реальності здатне стати теоретичним та суспільно практичним підґрунтям для попередження таких конфронтацій.

Ключові слова: Інший, Чужий, мультикультуралізм, культура, діалог.

Summary

Melnyk A. S. Socio-practical dimension of the search for ontological status Another in the philosophy of the twentieth century. – Article.

The article considers the socio-practical dimension of the philosophical search for the ontological status of Another in the twentieth century. The requirement to understand the status of Another in the context of the idea of multiculturalism and for the present challenges is shown. It seems logical to combine different types of Another into the following groups: significant Another, Another as a part of myself; Another than myself (the opposite); Another as a not myself, as a deviation from the usual norm of myself (marginal, woman, disabled, minority representatives, etc.); Another as a carrier of different culture ("foreigner"). Thus, the idea of Another is considered at the individual level (identity problem), dialogue between myself and yourself (the problem of mutual understanding), society and the cultural interaction. In the discourse of multiculturalism, a very significant contradiction should be taken into consideration as well, which is risky in the practical implementation of the multiculturalism ideas. The key message of the modern, relevant pluralistic approach is "to understand another (foreign) culture", "to overcome otherness (alienation)", "to learn to live with another (stranger)" ignore the fact that "another/foreigner" is largely due to this approach exists: "another/alien" is just built in the discourse of the Foreigner. In fact, we witness that the question of "Another Culture" or "Another Bearer of Cultural Meanings" itself often leads to understanding "Another Culture" as "Foreign Culture". Meanwhile, multicultural interaction could generate variety of takeaways, from the trivial experience of heterogeneity to violent ones. In this perspective, the concept of Another becomes extremely important to discuss and to learn about, because it is directly related to the most common yet dangerous social confrontations. In this regard, meticulous, unbiased, devoid of ideological or other manipulations or interpretations of immersion in the discourse of Another could become a theoretical and socially practical basis for preventing such confrontations.

Key words: Another, Foreigner, multiculturalism, culture, dialogue.

УДК 305-048.62:[316.72:141.78]

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i36.1115>**Н. О. Новокшопова**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0289-1455>

аспірантка кафедри філології та перекладу

Українського державного університету науки і технологій

ТРАНСФОРМАЦІЇ ГЕНДЕРНИХ МІФОЛОГЕМ У ЇХНІЙ ВЗАЄМОДІЇ З МЕДІЙНИМ ПРОСТОРОМ МАСОВОЇ КУЛЬТУРИ ПОСТПОСТМОДЕРНУ

Постановка проблеми. Гендерні міфологеми в умовах радикальних змін практично всіх сфер життя звичайної людини в постпостсучасності початку ХХІ століття, зазнаючи трансформацій постпарадигмального характеру, потребують аналізу великого кола соціокультурних, економічних, політичних проблем, пов'язаних з відтворенням та функціонуванням гендерних відносин в умовах «невизначеностей» і «нерозгадностей» світу постпостмодерну. Гендерні стереотипи як приклад патріархальної простоти зводяться, як відомо, до класичного міфу первородства чоловіка та природного призначення жінки. Сьогодні гендерні стереотипи як частина певного стандарту, безумовно, спираються на ліберальні міфологеми постіндустріального суспільства, міфологему громадянського суспільства як суспільства паритетної демократії. Проте зрозуміти, наскільки значущі та правомірні новонабуті гендерні соціальні ролі, неможливо без залучення проблемних полів символічного та міфологічного, оскільки саме в надрах міфопоетичної свідомості формуються системи розрізняювальних ознак гендера/гендерів. Безперечно, міф завжди був стійким, міфологеми також виявляють певну стабільність. З іншого боку, дискурс та наратив завжди були й продовжують перебувати в розвитку. Сьогодні все складніше визначити значення стандарту в цілому, тим більше гендерного стандарту. Дослідники відзначають: «Зяюча порожнява тепер відкрилася там, де раніше був центр, що тримав світ і всі його частини на місці» [1, с. 209]. Універсалізм у визначенні маскулінного та фемінінного як гасло втратив свою привабливість, гендерне розмаїття зробило ідентичності занадто неясними, нематеріальними; єдність як збирається (#Me Too), так і розділяється (кількість гендерів та їхні відмінності). Індивід «процесуально повернутий» у бік соціокультурного міфологічного простору. Як пише Е. Вінер, міф виконує соціалізацію індивіда в найбільш інтимній сфері, і в такому разі те соціальне, що передається міфом, стає індивідуальним. Однак відзначити це означало б акцентувати лише одну з характеристик соціалізації людини за допомогою міфів і міфологем. Міфи, за Вінером, допомагають розділити не стільки тактичні, скільки стратегічні завдання суспільства: поволі перетво-

рюючи внутрішній світ людини, вони потенційно готують його до потрібного для ідеологів функціонування того чи іншого суспільства [2]. Дуже важливо те, що соціалізація традиційних концептів та міфологем відбувається в полі масової культури: останнє створює серйозні виклики як для професіоналів, так і для індивідів – суб'єктів та об'єктів історичного процесу, які, перебуваючи в різних соціокультурних позиціях, розуміють, що внаслідок того чи іншого маскультурного наративу вони «мають» думати по-іншому і рефлексувати інакше, щоб мати певне бачення завтрашнього дня. У хаосі постмодерністських інтерпретацій значну роль відіграє «герменевтичне розуміння» того, що «інтерпретація» дуже короткочасна, немає аксіом, є тільки «нове прочитання» (що б це означало). За всієї уявної непохитності базових людських цінностей інтерпретація руйнує їх «природним способом» – через маскультурне насадження певних дискурсів, наративів та міфів, що сьогодні значною мірою стосується гендеру та загалом гендерних відносин [3]. Як відомо, «нова» ідеологія постмодернізму полягає в тому, що все і є ідеологія. Створення та просування «обмежених» наративів останнім часом стає одним з найефективніших ідеологічних каналів. У постсучасному суспільстві наших днів особливу роль у створенні та відтворенні подібних наративів відіграють ЗМІ загалом і масмедіа в просторі Інтернету, зокрема. Топжурналісти, блогери, тиктокери зрештою визначають емоційні, інформаційні та світоглядні «голоси» своїх адресатів – насамперед це, звичайно, молодь. У суспільстві пізнього капіталізму взагалі не може бути «єдиної історії»: існує стільки наративів, скільки груп, які їх розглядають. Проте, що дуже важливо, у цьому контексті культурне, історичне та філософське домінування певних наративів все одно залишається валідним, незважаючи на відмову від метанаративів. Постмодерна ідеологія у своєму новому постпостмодерному концептуальному полі виявляє певну тенденцію: скоротити кількість локальних історій, зменшити масштаб політичного розмаїття і «обмежених» наративів.

Мета статті: дослідити тенденції у змінах гендерних міфологем та їх інтерпретацій у контексті західної масової культури постпостсучасного суспільства.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Проблема зв'язку гендерних стереотипів з домінуючими й маргінальними наративами й міфами завжди цікавила вчених (Б. Фрідан, П. Бур'є, Д. Таннен, К. Палья та ін.). У феміністській критиці також приділялася й приділяється понині значна увага впливу культури на трансформацію гендерних стереотипів, як правило, з опорою на психоаналітичні концепції З. Фрейда, К. Юнга, Дж. Мітчелл, Н. Чедороу, Е. Мольтманн-Венделя, К. Хорні та ін. Проблеми гендерних стереотипів у їхньому зв'язку з досвідом самоідентифікації класично точно розроблялися у філософській думці «французької школи» (Ю. Крістева, Л. Ірігаре, М. Биттіг, Е. Сіксу та ін.). Дослідження останніх років демонструють, що перспективи «гендерних очікувань» зазвичай варіюються в різних культурах. Медіа-образи гендерних ідентичностей репрезентують основні моделі та патерни, які пов'язані з культурою, яку вони представляють, і одночасно впливають на сприйняття стереотипних гендерних очікувань у свідомості як акторів, так і об'єктів. У руслі нових підходів до цієї проблеми слід особливо відзначити фундаментальну працю «Гендер та диверсифікація репрезентацій у масмедіа», до якої увійшли роботи багатьох провідних дослідників початку ХХІ століття. Гендерні соціальні образи аналізуються авторами у відносинах з культурним розмаїттям; при цьому стверджується, що вони є індикаторами стереотипів специфічних гендерів або гендерних ідентичностей «всередині» специфічної культури, у цьому випадку – культур Туреччини, Пакистану, Сінгапуру [4]. Таким чином, наративні й дискурсивні практики розглядаються дослідниками, як і півстоліття тому, у перевагах локального способу знання і його відтворення, в акцентуалізації важливості заміни метанаративів «малими» наративами.

Також цікаві прийоми до розгляду цієї теми демонструє робота К. Сміта «Ефект Ахілла: чому попкультура вчить хлопчиків у питанні маскулінності». Автор підкреслює, що попкультура, яка оточує хлопчиків, уводить їх у світ, де, як і раніше, особливо шанують такі традиційні маскулінні риси, як жорстокість, агресія, стоїцизм; у такому світі жіночий вплив за класичним визначенням має бути повністю відсутнім. У контексті ключового впливу візуалізації в постпостсучасності автор фокусує свій аналіз на різноманітності TV-шоу, фільмах та серіалах, комп'ютерних іграх, рекламних проєктах, акцентуючи теми негативних образів батьків, розриву зв'язків «син – мати» і загалом знецінення фемінінності [5].

Акцентуалізація «старої» теми з новими прийомами та підходами до аналізу яскраво продемонстрована в дослідженні Е. Міхен «Секс та гроші: фемінізм та політична економіка в медіа». Е. Міхен, традиційно визначаючи проблему в полі

сексу та грошей, показує, як організовані медіа, як вони працюють, що говориться, хто говорить і кому адресовані звернення. Переконаливо та цікаво дослідниця показує, що питання гендеру та економіки в західному суспільстві, як і раніше, пов'язані з питаннями влади. По суті, нічого не змінюється, незважаючи на всі запевнення у зворотному. Інтегруючи політичну економіку у фемінізм, книга пропонує нове розуміння на особистому, інституційному та структуральному рівнях, при цьому викриваючи ті тонкі способи та складні шляхи, за допомогою яких масмедіа впроваджують секс та гроші у свідомість «звичайних людей» у досвіді їхнього щоденного життя [6].

Що стосується гендерних міфологем, то, на загальну думку вчених, останні десятиліття найбільш яскраво репрезентують два образи – це «ікони» кінця ХХ та початку ХХІ ст. Мадонна та Леді Гага. Мадонна – «кібердівчина» постмодерних 90-х з її мускулистим тілом та обличчям «identikit» («фоторобота») апропріювала стільки образів (М. Монро, М. Дітріх, Л. Беколл тощо), що здобула титул «Королева апропріації». До того ж, репрезентувавши себе як порнооб'єкт з «багатоцільовими» якостями, садомазохістськими рисами (її книга «Sex»), вона затвердила таким чином себе в ролі «кібермоделі», або нової жінки [7].

Леді Гага – це не просто символ нашого часу, це новий напрямок у феміністській теорії – «Gaga feminism» [8], як і та суміш культур, яка продукувала її. Леді Гага відкидає «просту логіку» та загалом якісь «пояснення». Її образ, її міфологема – це радикальний опір будь-якій категоризації, політика абсолютно вільної форми і повної імпровізації. Фемінізм, за Леді Гага, визнає, що світ породжує корупцію, шахрайство, брехню, тобто «окупається» лише «безчестя» (зауважимо пряму референцію із сонетом № 66 У. Шекспіра). І тому єдиний спосіб стати «над» угодою – це «віднімати» у багатих, підривати релігію та пригнічувати мораль [8, р. 147].

Мета Леді Гаги як останнього найяскравішого міфообразу на медійному просторі – стати свого роду новим видом гендерної політики для нового покоління Z, покоління, яке слабко пов'язане з романтикою «постійності», наприклад у шлюбі, але значно сильніше пов'язане з потенціалом «гнучкості» (у формі бажання, наприклад), більше спрямоване на фіксацію владних відносин (пізній капіталізм, неолібералізм) і зовсім не схильне до «купівлі» зруйнованих ідеологій «американської мрії» та респектабельності. По суті, це і є ті нові міфологеми ХХІ ст., які виявляють стабільні тенденції розвитку та поглиблення.

Методи дослідження. У ході аналізу використано принципи системного підходу до історико-філософського процесу з акцентуалізацією уваги на особливостях рефлексивного відображення

«міфічного» у гендерних концепціях, дискурсах та наративах масової культури останніх десятиліть. Оскільки вироблення певних міфологем є частиною екзистенціальної проблеми, – у міфологічному плані підходи екзистенціалізму мають певне значення поряд із конструктивізмом, – міфологема є конструктором. Також значний інтерес становить герменевтична інтерпретація, яка, за твердженням теоретиків, є основною рисою постмодернізму наших днів [9].

Результати дослідження. Масова культура та міфологія завжди були й залишаються нерозривно пов'язаними: у Стародавній Греції був «народний» Гомер, у Стародавньому Римі Колізей був відкритий як для аристократії, так і для плебсу, за часів Шекспіра цю роль виконував «Глобус». Відомо, що «маси шукають розваг», при цьому мається на увазі, що таким чином їх відволікають від концентрації уваги на «серйозних» речах. Однак у постмодернізмі ситуація набула зовсім інших обрисів, і тут, на наш погляд, найяскравіший приклад – перша «Матриця» (тоді ще братів) Вачовські, у якій представлені, по суті, усі головні культуральні міфологічні теми постмодернізму, що «перегоріли» у горнилі високої культури, але є новими в полі маскульту. Коли ми сьогодні говоримо про попкультуру, йдеться власне (у порядку зменшення) про гіпермультимедійний простір Інтернету, телебачення із його серіалами Netflix, HBO, Showtime тощо, про канали MTV, NBC, VH1, BET, глянцеви журнали «Glamour», «Vogue», «People», «Playboy» та ін., звичайно, це «fashion»-преса: «Womenswear Daily», «Grazia», «International Herald Tribune» і т.д. і, нарешті, кінематограф. Величезна популярність усього перерахованого вище, звичайно, не тільки в розвагах і відволіканні. Створюються певні референції та референти, які вже є чи скоро стануть загальними. Коли ми дивимося «з боку» на те, як ми розуміємо «час і місце» в нашому житті, ми визначаємо себе як акторів, що, звичайно, ще не є створенням ідентичності, але це вже процес ідентифікації.

І тут необхідно торкнутися проблеми ідеології. Сформульоване К. Марксом класичне визначення ідеології свідчить про те, що ідеологічним твердженням називається таке, де під виглядом об'єктивного подається тенденційне. За К. Марксом, за поширення ідеології значною мірою відповідальний панівний клас: «Ідеологія, що панує в суспільстві, є ідеологія панівного класу». Однак ці погляди не були б такими стійкими, якби сприймалися як нав'язані силою: «...ідеологія випускається в суспільство як газ, позбавлений кольору та запаху» (Цит. за [10]). Ідеологія, як і раніше, а можливо, навіть агресивніше, ніж наприкінці ХХ ст., пронизує рекламу, телевізійні шоу, Інтернет, весь медійний простір, маскуючи, як і раніше, нелогічний і несправедливий світо-

гляд під «вічні істини». Ідея переміщення жінки зі сфери інтелекту в простір почуттів і сексуальності, що базується, за Юнгом, на архетипі Великої Матері і Мана-особистості, істоти, наділеної магичними знаннями [11, с. 95-128], ніби визнана постсучасним суспільством, однак це визнання двоїсте: якась жіноча культура як ідеологія – теорія і практика – репрезентує патріархатну міфологію і систему цінностей, що базується на стародавніх міфах, зокрема і на міфі про Ліліт з її «поганою» репутацією, за що вона, як відомо, була вигнана із цивілізованого суспільства [12, с. 338-360]. Незважаючи на припущення, що «жіноча духовність» уже «увійшла» в трансцендентність, що й було метою фемінізму, жінка у 20-х роках ХХІ ст., як і дві тисячі років тому, представлена соціально та культурально в полюсі сексуальної «жіночої території», яку потрібно емансипувати та контролювати. «Гендер» кардинально та агресивно відтіснив фемінізм на маргінес соціально-політичної карти, що, безумовно, не залишилося непоміченим мільйонами жінок у всьому світі.

Сьогодні доказом повороту до феміністського порядку може слугувати один з найяскравіших прикладів феміністської ідентифікації руху #MeToo. Як відомо, цей рух було засновано активісткою Т. Берк понад 10 років тому, щоб захистити жінок від сексуальних домагань, але затребуваним хештег став тільки останніми роками на тлі скандалів у верхніх ешелонах політики і культури США (Дж. Епштейн, Г. Вайнштейн, К. Спейсі та ін.), які мали – несподівано для багатьох – далекосяжні наслідки. Два короткі слова та один друкарський знак стали символом протистояння вікової історії сексуального гноблення жінок. Як результат, у руслі фемінізму жінки відмовляються від ідентифікації «жертви» (віктимізації) не тільки в Іспанії («Go Tamblien en Espanol»), Франції («BalanceYourPorte») або в Італії («QuellaVoltache»), але також в Індії, Китаї, Японії. Ці два слова змогли охопити історію, повну харасменту, насильства та розпачу мільйонів жертв, насамперед жінок, хоча, безумовно, сексуальний харасмент перетинається із соціальними полями гендеру, раси, віку, професії, соціального статусу, географії та культури.

Цей символ, що став новою міфологемою, показав не тільки системність проблеми й невідкладність її вирішення, але також і її неоднозначність. Останнє прямо репрезентовано в популярному серіалі *The Morning Show* (2019–2021), основою якого послужила книга «Ранкове шоу: нещадний світ телебачення», написана Б. Стелтером. Безумовно, успіху серіалу сприяв чудовий акторський склад (Дж. Еністон, Р. Візерспун, С. Карелл), а також гострота актуальних тем: жіноча журналістика, насильство в сексі, сексуальні жертви, «специфіка» службового роману,

Covid-19 – усе це не залишило глядачів байдужими. Хоча деякі критики й відзначали відсутність реального сенсу, важко погодитися з таким твердженнями. Сенс є, він у самій постановці питань, на які творці серіалу однозначних відповідей не дають, але, по суті, однозначних відповідей сьогодні й немає. Проте цілком очевидно, що сама проблема міфологеми, що лежить в основі тієї чи іншої ідентифікації, набуває нових аспектів та ракурсів розгляду. Усе це дозволяє говорити про нову жіночу «проекцію» в культурі, яка дає реальну можливість жінкам реалізувати свою ідентичність як у приватній, так і в публічній сферах. На наш погляд, останнє повертає «маятник» історії до роботи Ю. Крістєвої «Жінка ніколи не може бути визначена», де під «жінкою» Ю. Крістєва розуміла «те, що не може бути репрезентовано, те, про що не говориться, те, що залишається поза всяких номенклатур і ідеологій» [13]. У завершальному розділі нового тому «Історії сексуальності» М. Фуко припускає, що категорія статі, передуючи будь-якій категоризації сексуальної відмінності, сама собою конструюється за допомогою історично специфічного способу сексуальності. Формування дискретної і бінарної категоризації статі приховує стратегічні цілі самого апарату формування, постулюючи статі як причину сексуального досвіду, поведінки й бажання. Проте М. Фуко доводить, що ця причина є наслідком, виробництвом цього режиму сексуальності, який прагне регулювати сексуальний досвід, надаючи дискретним категоріям статі статус фундаментальних функцій всередині статі [14, с. 256]. За М. Фуко, на практиці це і є сексизм, расизм та імперіалізм. Кинувши виклик традиційній сексуальності, постмодерн у своїх пошуках «прориву» по той бік наперед наданих класичними метанаративами смислів акцентує множинність «гендерних смислів», відмовляючись *de facto* від фундаментальних цілей і завдань фемінізму. Однак визнання всіх дискурсивних практик (сексуальних, зокрема) веде, з одного боку, до розуміння плюралізму та індивідуалізації як джерела нових смислів, а з іншого – до повороту маятника до старих смислів та абсолютів істини у відмові від розуміння абсурду як головного концепту в нашому постпостсучасному світі, наповненому ідеологією слів, наративів і дискурсів у мінливих на наших очах «картинах світу».

Безумовно, сьогодні жінки досить радикально відмовляються від нав'язаної ним патріархатною культурою міфологеми і, відповідно, загалом фіксованої ідентифікації. При цьому важко сказати, чи створюється «нова ідентичність» жінки, оскільки міфологеми змінюються на наших очах. Процеси, що відбуваються сьогодні, підтверджують думку ще одного класика сучасності Е. Еріксона, який пише, що позитивна ідентичність завжди перебу-

ває в конфлікті з минулим, яке потрібно вижити, і з майбутнім, якому потрібно запобігти [15].

Ідентичність сьогодні – це особливо «плинний» конструкт і в маскулінності, і у фемінінності. Якщо протягом останніх століть класичною американською маскулінною ідентичністю був WASP (White-Anglo-Saxon Protestant), то сьогодні він є архаїчним на фоні атланта, який розправив плечі [16]. Знаменита «Bella Ciao» вже не асоціюється з партизанами Італії чи культовим ще зовсім недавно Ернесто Че Геварою, а з героями популярного серіалу «La Casa de Papel» («Паперовий дім»), тобто маргіналами зовсім іншого штибу, чия ідентичність, замішана певною мірою на політичних поглядах неолібералізму, є все ж таки докорінно кримінальною.

Висновки. Оскільки класичні міфи вимушено залишили свою центральну культурну локацію разом із «загибеллю богів» та відмовою від універсальних моральних законів та істин, їхнє місце, яке *per se* не може представляти «порожнечу», було зайняте міфологемами, які запозичують у міфів деякі мотиви та теми, але розвивають їх у інших напрямках під впливом інших політик та дискурсів, обтяжених надзвичайно потужною в наш час ідеологією. Ці міфологеми, що чітко репрезентуються в дискурсах, стають частиною, а іноді й центром певних наративів, які з явною тенденцією до міфологізації не досягають своєї мети через певні постмодерністські «умови», насамперед, плюральність та індивідуалізацію. Оскільки вироблення певних міфологем є частиною екзистенціальної проблеми, вони зазвичай розвиваються сьогодні на «родючому ґрунті» масової культури з її величезними ресурсами медійного простору. У «методичному запереченні» та демістифікації основоположних «ілюзій» західної філософії та культури сьогодні політика ідентичності є тупиковою: як було переконливо доведено класиками постмодернізму (Дерріда, Батлер, Ірігаре та ін.), ідентичність метафорична та перформативна. Проте «прискорення змін» торкається все більшою мірою проблеми ідентифікації: будь-якій бінарній схемі протиставляється множина варіативних відмінностей. Індивід, як і раніше, «процесуально розгорнутий» у бік соціокультурного міфологічного простору, однак його «прочитання» в культуральних умовах постсучасності – з усіма наступними «постами» – завжди є інтерпретивним і варіативним. Міфообрази, створювані маскультом, значною мірою пов'язані з потенціалом плюральності та гнучкості та агресивно спрямовані на фіксацію владних відносин з тенденцією радикального реверсу в дихотомії «центр-маргінес», що сприяє формуванню помилкових політик ідентичності – і в цілому, – запереченню міфологем як стабільних підстав сенсу. Останнє обтяжується відомим феноменом: гендерні політики, по суті, вже

замінили політики фемінізму в оптимістичному утвердженні факту реалізації порядку фемінізму. Проте, як стверджують дослідники, фемінізм зовсім не мертвий [17]. Він не просто «живий», фемінізм наповнений енергією давніх богів та ідолів фемінізму, енергією боротьби за рівність, справедливість та соціально-політичні права. Виникнення нових форм і рухів, що мають глобальний характер, змінює «гендерний» постмодерністський ландшафт на наших очах. Нові феміністські рухи, по суті, вже завершили етап інституалізації, сьогодні їхня яскрава візуальність і зовсім не локальний масштаб підтверджують їхню валідність як інституту, який, як і раніше, має величезний соціокультурний і політичний потенціал.

Література

1. Бауман З. У пошуках центру, що тримає. *Глобальні модерності*. Київ : Ніка-Центр, 2008. 397 с.
2. Wiener A. J. *Magnificent Myth: Patterns of Control in Post-Industrial Society*. Oxford : Pergamon, 1978. 413 p.
3. Vlasova T., Martseniuk L. Interpretive subjectivity and gender relativism in the theories of postmodernism. *Interdisciplinary Studies of Complex Systems*. 2019. №14. P. 99-105.
4. Gender and Diversity Representation in Mass Media (Advances in Media, Entertainment, and the Arts) / Ed. G. Sar. Hershey. IGI Global, 2019. 338 p.
5. Smith C. *The Achilles Effect: What Pop Culture is Teaching Young Boys about Masculinity*. Bloomington. Indiana. iUniverse, 2011. 240 p.
6. Meehan E.R. *Sex & Money: Feminism and Political Economy in the Media*. University of Minnesota Press, 2002. 328 p.
7. Appignanesi R., Garratt Ch. *Introducing Postmodernism: A Graphic Guide*. Cambridge : Icon Books Limited, 2007. 189 p.
8. Halberstam J. J. *Gaga Feminism. Sex, Gender, and the End of Normal*. Boston: Beacon Press, 2013. 184 p.
9. Caputo J. D. *Truth: Philosophy in Transit*. London : Penguin Global, 2014. 283 p.
10. Боттон А. Озабоченность статусом. *Иностранная литература*. 2012. № 6. С. 188-211.
11. Юнг К. Г. Архетипы и символ. Москва : Ренессанс, 1991. 343 с.
12. Хайн Х. Освобождение философии: конец оппозиции духа и материи. *Женщины, познание реальности. Исследования по феминистской философии* / сост. Э. Гарри. Москва : РОССПЭН, 2005. 440 с.
13. Kristeva Ju. *Paris. Polylogue*. 1977. 541 p.
14. Фуко М. Воля к истине : по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет : пер. с франц. Москва : Касталь, 1996. 448 с.
15. Эриксон Э. Детство и общество. Санкт-Петербург : Речь, 2002. 416 с.
16. Rand A. *Atlas Shrugged*. London : Penguin, 2007. 1088 p.
17. Walby S. *The Future of Feminism*. Cambridge and Malden. Polity Press, 2011. 230 p.

Анотація

Новокишова Н. О. Трансформації гендерних міфологем у їхній взаємодії з медійним простором масової культури постпостмодерну. – Стаття.

Актуальність проблеми. Гендерні міфологеми в умовах радикальних соціокультурних змін початку XXI ст., зазнаючи трансформацій постпарадигмального характеру в умовах «невизначеностей» і «нерозгадностей» світу постпостмодерну, потребують міждисциплінарного аналізу відтворення та функціонування як політик фемінізму, так і гендерних викликів у межах «території» маскультурного впливу та нової «картографії» (mapping) проблемних полів гендерних міфологем. У плуральності постмодерних інтерпретацій значну роль відіграє герменевтичне розуміння того, що інтерпретація руйнує класичні абсолюти через маскультові насадження певних ідеологічно сконструйованих дискурсів та наративів. Останнє значною мірою стосується гендеру/гендерів та фемінізму. Цей процес відбувається в культуральних полях маскульту як імпліцитно, так і експліцитно, але завжди цілеспрямовано. **Метою статті** є аналіз політик у змінах гендерних міфологем та їх інтерпретацій у контексті масової культури західного постпостсучасного суспільства. **Методи дослідження** спираються на принципи системного підходу з акцентуалізацією уваги на міждисциплінарних особливостях рефлексивного відображення «міфічного» в інтерпретативних практиках, дискурсах та наративах масової культури перших десятиліть XXI ст. **Результати дослідження.** Дискурси і наративи посткультури реалізуються в медійному просторі Інтернету й телебачення в «хмарі» безлічі блогерів, тиктокерів тощо, що мають мільйони підписників, і «хмара» ця постійно розширюється. Певну роль, як і раніше, відіграють глянцеви журнали й «бульварна» література впізнаваного жанру, стилю та тенденційності. Таким чином, створюються певні референції та референти, які незабаром стають «спільними». Міфообрази, створювані маскультом, значною мірою пов'язані з потенціалом плуральності та агресивно спрямовані на фіксацію владних відносин із тенденцією радикального реверсу в бінарній опозиції «центр–маргінес», що сприяє запереченню міфів та міфологем як стабільних підстав істини та сенсу. Останнє обтяжується фактом підміни політик фемінізму гендерними порядками з «картографією» гендерів, що перевищують принаймні десять позицій. Однак цілі та завдання фемінізму, як показують події останніх років, ще не досягнуті та не вирішені. Виникнення нових феміністських форм і рухів, змінюючи гендерний постмодерністський ландшафт у глобальному масштабі, підтверджує валідність фемінізму як інституту, що має, як і раніше, значний соціокультурний та політичний потенціал.

Ключові слова: міфологічний простір, гендерна репрезентація, ідентифікація, наративи, ідеологія, фемінізм.

Summary

Novokshonova N. O. Transformation of gender mythologemes and their interaction with the media space of the «post»-postmodern mass culture. – Article.

Problem. Gender mythologemes presented in the radical socio-cultural changes at the beginning of the XXIst century show themselves extremely topical due to their postparadigmatic character under the conditions of the «uncertain» and «unsettled» issues of «post»-postmodern ideas and ideals. Those issues are often in the focus of the scientific interdisciplinary analysis concerning reproductions and functions of both the feminist policies and gender challenges in the spaces of pop-cultural impact in the territories of creating new mapping of the problematic gender mythologemes and myths. In the plurality character of the «post»-postmodern interpretations the hermeneutics with its accent on the interpretative role of «everybody» and «everything» is of great importance as a key to the postmodern idea of absolutes, which has deleted by postmodernism along with other classical values. The latter phenomenon is being represented in the mass-cultural use of the definite gender ideological constructs: narratives and mythologemes. This process is going on both explicitly and implicitly sharing the same goal – the aggressive attack on the classical absolutes and moral laws concerning the nature of men and women. **Purpose.** The objective of the article is to research the policies of the gender transformations and their interpretations in the context of the pop-cultural phenomena of the «post»-postmodern current situation. **The methods** of the research are based on the principles of the systematic

approach with the focus on the interdisciplinary peculiarities of the reflexive comprehension of the «mythological» in the interpretative practices of the pop-cultural narratives at the beginning of the twenty-first century. **The results** of the research show that nowadays mass cultural narratives are realized both in the media space of the Internet and television including such giants as HBO, Netflix, Showtime, MTV, NBC, etc. and in the space of numerous bloggers, ticktokers and such like who nowadays possess unprecedented channels of influencing billions of people. The role of the glossy magazines and mass-cultural fiction should be taken into account too due to their traditional tendencies and influence on people in different countries on different continents. All mentioned above contribute to creating definite references with the aggressive appeal to make those references generally common. The mythological images created by mass-culture are directly connected with the potentials of pluralism and flexibility, and aimed at the fixation of the power relations of the radical reverse in the binary opposition «centre-margins». The last is burdened with the policies of substitution of feminism with gender discourses, the number of which is being constantly increased. On the other hand, the objectives of feminism have not been realized yet, which is evidently presented in the international movement #Me Too. The creation of new feminist movements and forms, which are changing the «post»-postmodern landscape in the global scope, is a proof of the validity of feminism as an institution, which possesses an immense sociocultural and political potential.

Keywords: mythological space, gender representation, identification, narratives, ideology, feminism.

УДК 141:304

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i36.1116>**І. І. Пархоменко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8328-6774>

кандидат філософських наук,

старший викладач кафедри івент-менеджменту та індустрії дозвілля

Київського національного університету культури і мистецтв

ПОЛЕ КУЛЬТУРНОГО ВИРОБНИЦТВА В ДОБУ ПОСТПРАВДИ

Постановка проблеми у загальному викладі. Лейтмотивом доби Постправди в сучасному світі є множинна інтерпретація фактів, задля легітимації суб'єктивної думки агента в соціумі. Інтерпретації дозволяють агентам (як виробнику, так і споживачу) трактувати факти на свій розсуд, нівелюючи їх онтологічний статус. Нові медіа усіляко сприяють укоріненню такої соціальної дійсності, у якій виробники і споживачі відтворюють практику нівелювання фактів щораз, віддаючи перевагу тому чи іншому експерту. Така практика стає соціокультурною, хоч і продукує певну (анти) цінність. На тлі поля культурного виробництва виникає «ситуація постправди», де експерти (виробники) прагнуть легітимувати свою інтерпретацію в якості беззаперечного «факту», апелюючи до емоцій користувачів та використовуючи естетичну складову у будь яких формах контенту, як обов'язковий елемент підтвердження достовірності саме його інтерпретації.

Виробники і споживачі контенту виступають в якості агентів поля культурного виробництва за методологією П'єра Бурдьє. Ці агенти є носіями економічного та культурного капіталу в його різних формах: інкорпорованому, об'єктивованому та інституалізованому [2]. Стрімкий процес насичення поля культурного виробництва контентом, що створюється за допомогою різних медіа, й розвиток технологій забезпечили рівний та швидкий доступ споживачів до всіх форм культурного продукту. Однак, в добу Постправди інтерпретація змісту (смыслу) культурного продукту в матеріальній і нематеріальній формі набуває статусу невизначеності, адже постійно інтерпретується різними агентами. При цьому, множинність інтерпретацій може бути як проявом свободи думки, так і відвертою маніпуляцією чи ж проявом елементарного незнання. Виробники можуть не мати достатніх знань, що дозволяло б їм критикувати чи висловлювати припущення. Проте, вони інтерпретують, а споживачі їм вірять.

Отже, сучасне поле культурного виробництва функціонує як відкрита система, де діють численні виробники, проте чимало з них не мають достатньо знань, для того щоб здійснювати інтерпретації, давати прогнози чи висловлювати припущення. Це породжує «ситуацію постправди»,

в якій існує сучасний світ. Тому, спробуємо з'ясувати як функціонує поле культурного виробництва в добу Постправди, використовуючи методологію П. Бурдьє.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Теоретико-методологічним підґрунтям цієї статті є наукові праці П. Бурдьє про функціонування полів, які конструюють соціальну дійсність, зокрема – культурного [1]; та види капіталів, що набуваються, накопичуються і постійно конвертуються в якості ресурсів для зосередження влади [2]. «Поле» визначається як правила гри, які постійно відтворюються у процесі діяльності агентів в соціумі. Сутність їх діяльності, яка рухає динаміку поля, полягає у постійному виробництві і споживанні контенту як культурного продукту у відповідному полі. Процес виробництва і споживання відбувається за допомогою нових медіа та широкого доступу до них аудиторії, які засвоюють навички використання новітніх цифрових технологій на різних рівнях, в тому числі й суто елементарному. Це, в свою чергу, впливає на те, як контент «споживають», і формує відповідний тип поведінки.

Контент як культурний продукт містить у собі цінність, значення якої формується внаслідок інтерпретації на основі певних знань. Поняття «культурного продукту» вже було досліджено нами раніше, результатом чого стало визначення підходів до означення цього поняття, в тому числі й ціннісного [11]. Проте, доба Постправди характеризується множинністю інтерпретацій, які можуть і не мати в основі достовірних фактів, а базуватися на емоціях чи ж припущеннях.

Сучасні дослідження феномену «постправди» українських науковців та зарубіжних колег зосереджені на спробі з'ясувати його сутність, описати і визначити яким чином нині відбувається підміна фактів сумнівами і припущеннями. Лі Макінтайр визначає «постправду» як «форму ідеологічної вищості» [9, с. 28], яка в політиці має інструментальне значення як засіб для маніпуляцій і спотворення дійсності задля досягнення певних політичних цілей. Дослідник зазначає, що саме слово «постправда» з'явилося в інформаційному просторі зовсім нещодавно, однак як явище в культурі і соціумі воно має глибокі корені. Генеза постправди розглядається ним в розрізі того,

що «...відбувається з наукою протягом попередніх десятиліть» [9, с. 31]. Наука втрачає свою авторитетність під натиском псевдо аргументів, припущень і сумнів, які висловлюють «...легіони не-експертів» [9, с. 31].

Феномен «постправди» активно досліджується й українськими науковцями, які з'ясовують:

1) причини появи «постправди» через призму філософії (Я. Лукасік) [8];

2) сутність поняття «постправда» і опис «постправдивої» реальності (Т. Шоріна) [13];

3) значення філософії як науки і дисципліни в добу постправди (В. Волковський) [5];

4) ідеологічні, морально-етичні та наукові аспекти «ситуації постправди», коли відбувається розмивання понять і їх усталених раніше значень (А. Єрмоленко) [6];

5) зміст «постправди» як концепції для опису соціальної реальності з огляду на функціонування медіапростору (Ю. Візниця) [4];

6) особливості функціонування «постправди» як явища в суспільстві, що набирає обертів завдяки розвитку технологій і медіа (Т. Саноцька) [12].

Наукові пошуки цього дослідження спрямовані на те, щоб розглянути сучасне поле культурного виробництва як основу для творення і відтворення «ситуації постправди» виробниками (так званими «експертами» чи «блогерами») і споживачами (користувачами) цього поля. Це, в свою чергу, є підґрунтям для творення і накопичення символічного капіталу експерта. У процесі постійної взаємодії експерта (виробника) і споживача відбувається легітимація інтерпретації обраного експерта (виробника).

Метою статті є з'ясування особливостей функціонування поля культурного виробництва в добу Постправди, використовуючи методологію П. Бурдьє.

Виклад основного матеріалу. Теоретико-методологічний підхід П. Бурдьє, який французький науковець формулює для опису і аналізу соціальної дійсності, ґрунтується на таких поняттях, як: «капітал», «габітус» та «поле». Соціальна дійсність конструюється через різні поля, які є взаємозалежними. Економічне поле і, сформований у ньому, економічний капітал є визначальним для функціонування інших полів, зокрема й культурного. В своїй теорії П. Бурдьє продовжує марксистську теорію суспільного виробництва в діалектиці «базис» (економіка) і «надбудова» (культура).

Позатим, економічний та культурний капітали є джерелом формування влади в суспільстві, яка зосереджується в руках тих агентів, що володіють визначеними ресурсами у більшому обсязі. Тобто, в означенні П. Бурдьє той, хто має більшу кількість таких ресурсів фактично отримує символічну владу в суспільстві та формує політичний порядок

денний. Однак, чи працює така лінійна (послідовна) структура в добу Постправди і яких метаморфоз зазнає нині поле культурного виробництва?

Для того, щоб з'ясувати особливості функціонування поля культурного виробництва в добу Постправди, спираючись на методологію П. Бурдьє, вважаємо за необхідне прослідкувати зміни в цьому полі щодо, по-перше, набуття, розподілу і накопичення культурного капіталу в його трьох станах; по-друге, типів поведінки споживачів контенту, як культурного продукту, в полі культурного виробництва.

П. Бурдьє, визначає культурний капітал в трьох станах: інкорпорованому – знання і таланти; об'єктивованому – матеріальні культурні об'єкти; інституалізованому – освітні дипломи і кваліфікації, що засвідчують культурні компетенції агента в соціумі. Вчений аналізує культурний капітал в якості сукупності ресурсів, приналежних таким агентам від початку життя. П. Бурдьє акцентує увагу на всебічному розвитку особистості, розуміючи культуру як сукупність знань і компетенцій, приналежних такій особистості. Ці знання і компетенції агенти проявляють в різних полях. Однак, в теорії науковця процес набуття знань і компетенцій, отримання дипломів і підвищення кваліфікації є залежним від об'єму економічного ресурсу, яким, передусім, володіє сім'я. Отже, інкорпорований та інституалізований стани культурного капіталу розглянуті вченим в контексті розуміння «культури» в якості індивідуального розвитку особистості: від народження і протягом усього життя.

Об'єктивований стан культурного капіталу передбачає накопичення культурних цінностей в суспільстві усіма його учасниками. Творення культурного капіталу в означеному стані є інституційною практикою збереження культурної спадщини на міжнародному, національному та регіональному рівнях. Тобто, йдеться про розуміння «культури» в її колективному означенні як сукупності цінностей, приналежних тій чи іншій групі в суспільстві. Постійний процес накопичення культурного капіталу в інституалізованому стані є запорукою того, що суспільство зможе розуміти смисли, які генерують культурні продукти, та передавати їх зміст наступним поколінням. Формування смислу відбувається завдяки цінності, яку містить у собі культурний продукт.

Отже, інституційні практики підготовки фахівців в галузі культури і мистецтва та світова практика збереження культурної спадщини забезпечують відтворення культури в суспільстві. Фахові знання та компетенції дозволяють інтерпретувати культурні смисли, усвідомлювати їх значення, дискутувати про цінність для розвитку людства. Відбувається формування експертного дискурсу через творення і накопичення

символічного капіталу, сутність якого у продукуванні експертної думки як легітимної, якій вартує довіряти.

В теорії П. Бурдьє творення і набуття символічного капіталу можливе тільки завдяки послідовному накопиченню культурних компетенцій (знань) та їх інституалізації у вигляді дипломів про рівень освіти та сертифікатів про додаткові набуті компетенції й підвищення кваліфікації. Той, хто вдало пройшов такий шлях, у певний момент життя отримує право на висловлювання експертної думки, легітимність якої підтверджена дипломами, нагородами та роками роботи у сфері. Суспільство ж отримує того, думці котрого можна довіряти. З високою імовірністю такий фахівець (експерт) висловлюватиме власні думки, які можуть бути припущеннями, але спираючись на факти (достовірні знання). Таким чином генерується експертна думка щодо ситуації чи процесу, який відбувається. Фахівець (експерт) інтерпретує таку ситуацію як культурний текст, намагаючись вловити недоступні смисли для інших та передати їх. Говоримо про лінійну (послідовну) модель функціонування поля культурного виробництва, де кожен учасник (агент, інституція) має узгоджену позицію і накопичує культурний капітал послідовно протягом життя.

Варто зауважити, що вищеозначена модель, яку описує й аналізує П. Бурдьє у своїх наукових працях, вдало працює в умовах відсутності нових медіа в якості медіуму (посередника), що надає широкий доступ користувачам створювати самостійно різноманітний культурний контент. Нові медіа змінюють основи формування поля культурного виробництва в контексті трансформаційних процесів творення і набуття культурного та символічного капіталів. «Ситуація постправди» виникає як результат цих перетворень.

В добу Постправди поле культурного виробництва відтворює правила гри, що, на перший погляд, складаються хаотично. Проте, вони перебувають у повній залежності від виробників, кількість яких перебуває у процесі постійного збільшення. Зрозуміло, що правила гри поля за своєю суттю і відтворюються, його учасниками: виробниками і споживачами. Можна також визначити параметри функціонування поля через об'єм культурного капіталу виробника і споживача та доступ до нових медіа і рівня володіння цифровими технологіями. В добу Постправди надзвичайно актуальним стає об'єм культурного капіталу споживача, що здатен критично аналізувати численні експертні думки та відрізняти фейки в інформаційному потоці, спираючись на факти. Крім цього, споживач може ставати пасивним відтворювачем неправдивої інформації, тиражувати інтерпретації і сумніви, використовуючи власні соціальні мережі.

Означені виробники називають себе «блогерами» і формують цінність на основі певного запасу власного культурного капіталу. При цьому, запас цього культурного капіталу в інкорпорованому стані може мати в основі тільки дві складові: природні таланти та знання про те, як користуватися цифровими технологіями та створювати естетичний контент в соціальних мережах.

Нові медіа функціонують в якості цифрової вітрини, де товаром виступають не тільки матеріальні продукти виробництва, але й численні інтерпретації фактів. Ці інтерпретації можуть насичувати поле культурного виробництва припущеннями, які за умов пропаганди та поширення дезінформації продукують сумніви і сприяють конструюванню псевдореальності з власною логікою постійного відтворення. Сумніви стають товаром, а стратегія їх позиціонування на цифровій вітрині для споживачів обов'язково має за основу емоційну та естетичну складову. Факти перестають бути значимими для споживачів; відбувається їх нівелювання. Цінними для аудиторії стають інтерпретації, які насичують поле сумнівами. «Ситуація постправди» стає можливою саме в таких умовах виробництва і споживання культурного контенту.

Зауважимо, що вищеозначений опис функціонування сучасного поля культурного виробництва і продукована ним «ситуація постправди» не повинна нівелювати значення новітніх технологій та нових медіа для розвитку суспільства і людини в цілому. Завдяки їм кожен може отримати рівний доступ до культурного контенту. В умовах демократії та функціонування ринкової економіки таким чином реалізується право кожного бути співтворцем того суспільства, до якого належить громадянин. Йдеться про підвалини громадянського суспільства.

Проте, «ситуація постправди», яку відтворює сучасне поле культурного виробництва, продукує виклики для виробників і споживачів, зокрема – етичні та з приводу громадянської відповідальності. При цьому, ці виклики є актуальними і для виробників – інституцій, які продовжують функціонувати в полі. Визначені інституції можуть втрачати своє значення з огляду на формування символічного капіталу в суспільстві. Нові медіа, будучи цифровою вітриною, є основою для економіки вражень (в методології Б.Дж. Пайна та Дж. Гілмора [10]) або економіки культури (в методології С. Леша [7] і П. Бурдьє [1]), де товарами для обміну стають емоції, сумніви, припущення і прогнози. В сучасних умовах інституції мають обов'язково представляти себе і свої товари на такій цифровій вітрині. Це дозволяє їм ефективно конкурувати у виробництві інтерпретацій, легітимізувати їх в полі. Інституції створюють власну цифрову ідентичність, відштовхуючись від місії, мети, цінностей і стратегії своєї діяльності.

Особливо, це актуально в політиці, де валютою для розрахунків стає кредит довіри від громадян.

Нові медіа концептуально змінили типи поведінки споживачів: від етапу запиту на товар до його придбання і користування ним. По відношенню до соціального агента в полі відбулася трансформація не тільки культурного капіталу в його трьох станах, але й габітусу як сукупності неусвідомлених диспозицій соціального агента, що формують основу його споживчої поведінки. Нині, кожна сім'я в розвинутих країнах може дозволити собі мати цифрові гаджети, які з дитинства освоюють діти, отримуючи доступ до різноманітного контенту.

В методології П. Бурдьє соціальний агент має інтерес, щоб діяти в полі, постійно накопичуючи економічний, культурний і соціальний капітали. Економічний капітал має визначальний характер для творення і накопичення інших видів капіталу. Однак, в сучасному полі культурного виробництва, кожен має право висловлювати думку і інтерпретувати. Для когось це стає повноцінною комерційною діяльністю, хтось вбачає в цьому можливість просто ділитися власними думками і спостереженнями, а інші можуть поширювати дезінформацію та створювати фейки. Як бачимо, таке поле створює безліч можливостей і загроз одночасно. Невизначеність дезорієнтує споживача контенту, і той шукає когось чи щось, що підтвердить його усталену картину сприйняття дійсності.

Щоб стати виробником контенту, необхідно просто мати відповідний гаджет, мінімальні знання як зареєструватися в соціальних мережах і опублікувати відео чи пост. Для виробника шлях для продукування власних інтерпретацій максимально скорочено. Відповідно, відбуваються структурні зміни в стратегії творення і накопичення культурного капіталу агентом. Якщо раніше агент мав навчатися системно в різних закладах, щоб отримати дипломи та кваліфікації, конвертувати свої природні здібності і таланти в знання й гроші і накопичувати їх, то тепер поле культурного виробництва дозволяє йому вкладатися мінімально в набуття цих знань. Достатньо мати мінімальний економічний ресурс на купівлю гаджета і, напевно, стійкий запас віри у себе, що межує з самовпевненістю. Однак, це також може слугувати й соціальним ліфтом для талановитих людей, які не мають достатньо економічного ресурсу. Проте, і те, і інше сприяє постійному відтворенню «ситуації постправди» в полі культурного виробництва. Адже природний талант не може підтверджувати достовірність фактів. Факти потребують знань і доказів.

Отже, набуття культурного капіталу у вигляді знань перестає бути обов'язковим етапом досягнення власних інтересів соціальними агентами, а також обов'язковим елементом конструювання

соціокультурної дійсності по відношенню до споживача. Споживачі накопичують інтерпретації, які в більшості можуть нівелювати факти й бути сумнівними. Культурний капітал в інкорпорованому стані нині може мати за основу сумніви в емоційній обгортці, але не ґрунтовні знання. Таке превалювання «сумнівів» в якості товару цікаве для споживача з огляду на швидкість засвоєння і сприйняття. Тоді як знання потребують свідомого інтересу у всебічному розвитку власне себе, розуміння особистої і колективної відповідальності по відношенню до інших і держави, прагненню досягнути власну місію. І, безумовно, такий свідомий підхід до життя потребує часу.

Висновки та перспективи подальших пошуків. Особливості функціонування поля культурного виробництва в добу Постправди обумовлені відтворенням так званої «ситуації постправди» в якості практики виробництва і споживання культурного контенту. Сучасне поле культурного виробництва продовжує діяти автономно, являючи собою стійкий запас культурного капіталу – сукупності ресурсів для множини інтерпретацій, які генерують експерти (виробники). Проте, цей стійкий запас важливий для експерта (виробника) як індивідуальний ресурс тільки на етапі набуття ним символічного капіталу. Відбувається формування особистого бренду експерта, а набуття ним популярності серед споживачів контенту, свідчить про його інституалізацію в полі. За таких умов цінними стають інтерпретації експерта, які перетворюються на товар. Ці інтерпретації можуть бути як правдивими, так і хибними, однак постає питання до споживача: «Чи може споживач якісно відрізнити правду від брехні чи ж оцінювати вірогідність тих чи інших припущень експерта?».

«Ситуація постправди» змінює тип споживчої поведінки, сприяючи формуванню нових диспозицій. Споживачі орієнтуються на експерта (виробника) в інформаційному просторі, тим самим легітимуючи його думку щодо явищ і процесів в суспільстві. Це особливо актуально в політиці, де експертна думка (одна із інтерпретацій) являє собою основу формування кредиту довіри громадян. Фактично, «виробництво» інтерпретацій стає комерційною діяльністю експерта чи блогера. Емоції, сумніви і припущення стають товарами, що можуть генерувати дохід. Роль інституцій в такій ситуації може бути повністю знівельована, якщо ті не працюють над формуванням бренду і не представлені в цифрових вітринах.

Така «ситуація постправди» стає можливою, по-перше, завдяки новим медіа і цифровим технологіям, що забезпечують рівний доступ усіх до виробництва і споживання контенту в полі культурного виробництва; по-друге, метаморфозам щодо набуття, присвоєння і накопичення культурного капіталу в його трьох станах. Виробнику (експер-

ту) стає необов'язково вкладати час і зусилля у набуття знань і їх інституалізацію, щоб створювати власний культурний контент. Скорочується не тільки виробничий цикл, але й шлях соціального агента у набутті статусу експерта (виробника). Більше того, споживачі контенту такого експерта пасивно продукують його контент, тиражуючи його думки на своїх сторінках в соціальних мережах та в повсякденному житті. Зміна ролей в полі «з виробника на споживача» відбувається миттєво, завдяки опції «поділитися».

Подальші наукові пошуки можуть бути зосереджені на дослідженні впливу інституцій на популяризацію знання в суспільстві. Доречно ставити питання про превалювання інтерпретацій експерта над тими, що продукують інституції, в різних країнах та культурах. Важливим є визначення освітніх стратегій, які будуть спрямовані на впровадження обов'язкових навчальних програм з критичного мислення, логіки та медіа грамотності.

Література

1. Bourdieu P. The Field of Cultural Production. USA : Columbia University Press, 1993. 310 p.
2. Bourdieu P. The Forms of Capital. Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education / ed. J. Richardson. USA, New York, 1986. P. 241-258.
3. Bourdieu P. Distinction: A social critique of the Judgement of Taste. Cambridge, MA : Cambridge University Press, 1984. 632 p.
4. Візниця Ю.В. Проблеми дослідження феномену «Постправда» в медіакомунікаційному просторі. Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. Запоріжжя, 2019. Вип. 83. С. 93-101.
5. Волковський В. Доля філософії в епоху постправди: слуга короля чи клоун на агорі. *Україна модерна*. 2019. № 26. С. 88-98.
6. Єрмоленко А. Як можлива істина в «ситуації постправди»? *Філософська думка*. Київ, 2018. № 5. С. 21-25.
7. Леш С. Соціологія постмодернізму. Львів: Кальварія, 2003. 344 с.
8. Лукасик Я. Від детронізації правди до постправди. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Філософія»: науковий журнал. Острог : Видавництво НаУОА, 2022. Вип. 23. С. 31-35.
9. Макінтайр Лі. Постправда. Київ: Видавництво «ArtHuss», 2021. 208 с.
10. Пайн П.Б.Дж., Гілмор Г.Дж. Економіка вражень. Битва за час, увагу та гроші клієнта. Харків: Vivat, 2021. 368 с.
11. Parkhomenko I., Berezovska K. The Concept of Cultural Product in the Concept of Interdisciplinary Approach. *Socio-Cultural Management Journal*, 2020. № 3(2). С. 57-74.
12. Саноцька Н.Я. Контури постправди в інформаційному суспільстві. *Актуальні проблеми філософії та соціології: науково-практичний журнал*. Одеса, 2017. № 20. С. 108-111.
13. Шоріна Т.Г. Постправда як реальність девальвованої культури в епоху кризи сучасної демократії. *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія*. Київ, 2020. № 1 (31). С. 114-121.

Анотація

Пархоменко І. І. Поле культурного виробництва в добу Постправди. – Стаття.

У статті досліджуються особливості функціонування поля культурного виробництва в добу Постправди, використовуючи методологію П'єра Бурдьє. Актуальність дослідження обумовлена інформаційними загрозами в умовах війни, поява яких можлива завдяки відтворенню «ситуації постправди» в сучасному суспільстві. Метою статті є з'ясування особливостей функціонування поля культурного виробництва в добу Постправди. Теоретико-методологічним підґрунтям дослідження стали наукові напрацювання французького науковця П. Бурдьє щодо соціальної дійсності, яка існує у постійній взаємодії полів: економічного і культурного виробництва. Поняття «постправди» використовується для означення доби як періоду, характерною особливістю якого є структурні зміни щодо набуття і перерозподілу культурного капіталу, яким володіє соціальний агент, та його перетворення в символічний капітал. «Ситуація постправди» формується в полі культурного виробництва в якості практики множинних інтерпретацій, які продукують виробники (експерти). Це стає можливим під впливом розвитку нових медіа та цифрових технологій, що забезпечують рівний доступ всіх до створення і тиражування контенту. Множина вибору перетворюється для споживача на множину невизначеності. Це впливає на тип його поведінки при здійсненні вибору, інтерпретаціям якого експерта довіряти. З'ясовано, що сучасне поле культурного виробництва, маючи за основу культурний капітал як сукупність ресурсів, накопичує не тільки знання, а їх численні інтерпретації у вигляді думок експертів (виробників). Соціальні агенти переглядають стратегії накопичення культурного капіталу в його трьох станах, з метою досягнення власного економічного і символічного інтересу. Функціонування поля культурного виробництва в добу Постправди об'єктивує економічні відносини в цьому полі, перетворюючи інтерпретації, емоції, сумніви і припущення виробників (експертів) на товар. Легітимація інтерпретацій експерта в полі культурного виробництва відбувається внаслідок формування особистого бренду в мережі через позиціонування на цифрових вітринах. Подальші наукові пошуки в дослідженні функціонування поля культурного виробництва в добу Постправди можуть бути спрямовані на з'ясування ролі інституцій в полі культурного виробництва та накопиченні різних видів капіталів в контексті формування довіри в суспільстві.

Ключові слова: поле культурного виробництва, культурний продукт, культурний капітал, символічний капітал, постправда, нові медіа, експерт.

Summary

Parkhomenko I. I. The field of cultural production in the Post-truth era. – Article.

The article examines the specifics of the field of cultural production in the Post-truth era, using the methodology of Pierre Bourdieu. The relevance of the research is determined by informational threats in the conditions of war, the appearance of which is possible according to the reproduction of the "post-truth situation" in the modern society. The purpose of the

article is to clarify the peculiarities of the functioning of the field of cultural production in the post-truth era. The theoretical and methodological basis of the study was the scientific articles of the French scientist P. Bourdieu, that are dedicated to the social reality that exists in the constant interaction of fields: economic and cultural production. The concept of "post-truth" is used to define the era as a period, the characteristic features of which are structural changes regarding to the acquisition and redistribution of cultural capital, possessed by a social agent, and its transformation into symbolic capital. The "post-truth situation" is formed in the field of cultural production as a practice of multiple interpretations produced by producers (experts). This becomes possible under the influence of the development of new media and digital technologies, which provide equal access for all to the creation and reproduction of content. The set of choices turns into a set of uncertainties for the consumer. This affects the type of his behavior, when he chooses which of the expert's interpretations he could trust. It was found that the modern field of cultural production,

based on cultural capital as a set of resources, accumulates not only knowledge, but their numerous interpretations in the form of opinions of experts (producers). Social agents review accumulation strategies of cultural capital in its three states, in order to achieve their own economic and symbolic interests. The functioning of the field of cultural production in the post-truth era objectifies economic relations in this field, turning interpretations, emotions, doubts and assumptions of producers (experts) into goods. The legitimation of expert interpretations in the field of cultural production occurs as a result of the formation of a personal brand in the network through positioning on digital storefront. Further scientific discussions in the study of the functioning of the field of cultural production in the post-truth era can be aimed at clarifying the role of institutions in the field of cultural production and the accumulation of various types of capital in the context of the formation of trust in society.

Key words: field of cultural production, cultural product, cultural capital, symbolic capital, post-truth, new media, expert.

УДК 130.122+133.4+304.4

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i36.1117>**Я. С. Семко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0704-567X>кандидат філософських наук, асистент кафедри
всесвітньої історії та методології наукиДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

СУЧАСНЕ МИСТЕЦТВО ЯК ПРЕДМЕТ СПОЖИВАННЯ

Постановка проблеми. Товарний обіг предметів мистецтва (арт-об'єктів) став об'єктивно існуючою практикою, квінтесенцією якої виступає арт-ринок. Ця нова даність впливає на відносини між творцями творів та споживачами результатів їх інтелектуальної та творчої діяльності, відбиваючись на самому процесі функціонування мистецтва у соціокультурній практиці сучасності. Поняття «арт-ринок» міцно закріпилося у лексиконі сучасної культури. Цей інститут є системою, побудованою на зв'язках між творцями та споживачами мистецтва. Шалене та пристрасне споживання мистецтва, в яке залучена маса людей по всьому світу, перетворило арт-ринок на глобальний інститут, що приковує увагу як професіоналів світу мистецтва, так і широкої аудиторії глядачів. Стрічки новин наповнені повідомленнями про свіжі цінові рекорди, дедалі більше банків відкривають напрями інвестування у твори мистецтва.

Обов'язковою складовою кожного світського журналу, який позиціонує себе як путівник для успішних людей, стали рубрики про події арт-світу. Одна з динамічних галузей сучасного туристичного бізнесу – так званий арт-туризм, або подорожі за мистецтвом, обов'язково включає відвідування знакових арт-ринкових подій – відомих ярмарків та бієнале. Активно розвиваються та відкриваються комерційні художні галереї та аукціонні будинки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Всі ці обставини зробили вивчення арт-ринку особливо актуальним. Він став об'єктом дослідження багатьох гуманітарних наук – філософії, історії, соціології, культурології. Історики досліджують процес формування класичного арт-ринку, створюють портрети арт-ринку минулих епох. Цьому аспекту присвячені статті Б. Денисова, де описуються різні історичні типи арт-ринку [6; 7]. Значну увагу приділено створенню способів матеріальної оцінки символічних благ – ринкового виміру культурної цінності, виявлення факторів, що впливають на ціну твору, розробку інвестиційних планів. Проблема мистецтва як товару досліджується у працях А. Долгіна [8; 9]. На думку П. Бурдье, історія розвитку арт-ринку може бути зрозуміла і як «історія змін функцій інституцій

з виробництва символічної продукції та самої структури цієї продукції» [4, с. 49].

Соціологія вивчає арт-ринок як систему соціальних інститутів, які забезпечують рух художніх цінностей від авторів (творців, виробників художніх продуктів) до споживачів (аудиторії мистецтва). До таких інститутів належать: 1) творці арт-продукції (художники); 2) споживачі арт-продукції (глядачі, покупці, колекціонери); 3) професійні посередники (дилери, комерційні галереї, аукціонні будинки, ярмарки); 4) художня критика; 5) законодавчі інститути, що регулюють та нормують діяльність з купівлі-продажу предметів мистецтва, здійснюють та контролюють державну та регіональну культурну політику [10, с. 230-240].

Культурологія, своєю чергою, прагне до створення цілісного образу арт-ринку, ставить собі за мету визначити місце та роль цього феномену в сучасній культурі. Культурологічний підхід до зазначеної проблеми полягає в аналізі взаємодії арт-ринку з соціокультурним контекстом буття сучасного суспільства, у розкритті відображених у феномені арт-ринку характерних рис культури епохи постмодерну [5]. Таким чином, найбільш повно та об'єктивно досліджувати арт-ринок з усією його складністю та багатогранністю можливо у руслі міждисциплінарного комплексного підходу.

Проаналізувавши результати досліджень сучасного арт-ринку декількома науковими дисциплінами, можна назвати такі характерні для цього феномену особливості: 1) глобалізація діяльності; 2) пристрась до придбання новітньої арт-продукції; 3) зміна традиційних функцій художніх інституцій та гіпертрофована роль посередників; 4) відсутність чіткої цінової політики та апіорна неможливість контролю рівня цін; 5) віртуалізація ринку. Всі ці риси, характерні для арт-ринку сьогодення, безпосередньо впливають на споживання сучасного мистецтва.

Виклад основного матеріалу. Сучасний арт-ринок, по-перше, передбачає глобалізацію своєї діяльності. Виділити єдиний центр, столицю арт-бізнесу наших днів, неможливо. В орбіту останнього втягуються території, що колись перебували на його периферії. Міжнародні ярмарки з'являються на всіх континентах. Разом зі зміною

особливостей функціонування художнього ринку змінюються види споживання мистецтва. «Раніше колекціонери мали звичку щосуботи обходити галереї. Сьогодні формула споживання зовсім інша. Пропозиція стала міжнародною, і спільнота колекціонерів переміщається світом до місця чергової події» [2, с. 123].

В результаті найбільш затребуваним інститутом сьогоднішнього арт-ринку стає художній ярмарок, який представляє витвори мистецтва. Ярмарок являє собою організований на певний термін локальний ринковий простір, що є місцем зустрічі продавців та споживачів арт-продукції. Учасниками події можуть бути художники, галереї, салони та магазини. Кожен ярмарок має свою спеціалізацію (наприклад, ярмарки антикваріату, сучасного мистецтва, ярмарки, що представляють національне мистецтво – індійське, китайське, українське), відповідно до якої формується склад її учасників. Організатори ярмарок переслідують різні цілі, серед яких продаж творів мистецтва, реклама, набуття ділових зв'язків, пошук нових партнерів та покупців. Якщо коло учасників ярмарку досить широке і неоднорідне, то експозиції, що представляються, дають можливість познайомитися та оцінити ситуацію в сучасному мистецтві в цілому, що важливо не тільки для пересічних глядачів, а й для художніх критиків, експертів, арт-агентів і самих художників.

Ярмарок стає супермаркетом мистецтва, який, порівняно з іншими ринковими формами споживання мистецтва (такими, як покупка предметів на аукціонних торгах, у художній галереї чи салоні, у дилера, майстерні автора), має кілька переваг. По-перше, тут пропонується багато творів одразу, і всі вони вже пройшли відбір. По-друге, під час ярмарку відбувається ціла низка заходів – виставки, конференції, відвідування приватних галерей. По-третє, на ярмарках можна поспілкуватися з «людьми свого кола», тут зустрічаються люди, які розділяють однакові самі смаки та пристрасті. Дивно, але сьогодні на ярмарки – події комерційного призначення – приїжджають, як на просвітницькі заходи. Сьогодні тут присутні не лише споживачі мистецтва, ті, хто купують і прицінюються, а й художні критики, мистецтвознавці і просто всі, кому цікаве мистецтво, особливо мистецтво сучасне.

Ярмарки, таким чином, крім своєї прямої та головної – комерційної функції, виконують ще одну. Вони перетворюються на місце популяризації та актуалізації сучасного мистецтва, стаючи найважливішим інститутом у процесі споживання мистецтва. Сучасний ринок характерний народженням дедалі більшої кількості ярмарків саме актуального мистецтва, які концентрують найсвіжішу арт-продукцію. Поява інституцій такої спеціалізації – відповідь на бажання публіки

споживати сучасне мистецтво, яка є однією з головних рис арт-ринку наших днів.

Проте сучасне мистецтво – це не просто мистецтво, створене нашими сучасниками. Це мистецтво актуальне – те мистецтво, в якому являє себе епоха, світ, у якому ми живемо, і наш погляд на цей світ та на самих себе. Сучасне мистецтво активно рефлексує, є мистецтвом, яке потрібно осягати знову та знову. І сутність його можна знайти тільки в тканинах сучасної культури, яскравою ілюстрацією чого є висловлювання німецького художника і теоретика медіа-мистецтва Петера Вайбеля про те, що зараз трансформується не стільки витвір мистецтва як поняття, скільки весь світ. Мистецтво давно перестало бути лише мистецтвом, ставши одночасно філософією, культурологією, антропологією, соціальною практикою та власне життям, життям, яке передбачає відсутність кордонів. «Сьогодні термін "сучасне мистецтво" не просто означає мистецтво, яке створюється в наш час. Швидше сьогоднішнє сучасне мистецтво демонструє спосіб, яким сучасність представляє свою сутність, – акт презентації сьогодення» [5].

Розглядати та аналізувати актуальні твори з тих самих позицій, з яких підходять до мистецтва класичного, неможливо. Внутрішній зміст, сенс речі, така характеристика традиційного твору мистецтва, як художня (і естетична) цінність, сьогодні не мають визначального значення для його арт-ринкової долі. Рівень цін, за якими купується сучасне мистецтво, можна порівняти з рівнем цін на перевірене часом мистецтво старих майстрів.

Інтернет-портали, що спеціалізуються на інвестиціях у мистецтво, щороку складають рейтинги найдорожчих художників. Твори цієї категорії мають не просто стабільний попит, вони продаються за рекордні суми, що перевищують ціни на мистецтво старих майстрів. Проте саме якісний антикваріат є «золотим зливком», який рік у рік стабільно зростає в ціні та приносить своїм власникам гарантований дохід. Купівля сучасного мистецтва, у свою чергу, не може вважатися перевіреною інвестиційною стратегією. Проте твори цієї категорії сьогодні у великій ціні. Відповідно до методології, запропонованої Ж. Батаєм у його праці «Проклята частка», таке споживання актуального мистецтва можна трактувати як одну з форм показної витрати. «У споживанні слід розрізняти дві окремі сторони. Перша сторона, що зводиться до виробництва та збереження, є використання індивідами даного суспільства необхідного їм мінімуму для збереження життя і продовження виробничої діяльності. Друга сторона – це так звані непродуктивні витрати: розкіш, жалоба, війни, культи, зведення марних пам'ятників, ігри, видовища, мистецтво <...> діяльність, мета якої полягає в ній самій» [1, с. 188].

Суть цієї непродуктивної витрати полягає в ритуальній руйнації представником еліти свого багатства з метою демонстрації та закріплення соціальної переваги. Згідно Ж. Бодрійяру, сенс багатства проявляється саме у невиробничій витраті. «Акт споживання ніколи не є просто покупкою (зворотне перетворення мінової вартості на споживчу), адже він ще й витрата, тобто декларація багатства, декларована руйнація багатства» [3, с. 145]. Можливість таких особливих витрат, що полягають у публічному руйнуванні багатства, підкреслює високий соціальний статус людини, її місце у суспільній ієрархії. У такому разі і споживання сучасного мистецтва може бути визначено як одну з форм показної витрати, за допомогою якої представники еліти, руйнуючи свій фінансовий, матеріальний капітал, збільшують свій символічний капітал.

Як об'єкти показної витрати, твори сучасного мистецтва самі по собі не важливі – їхня мистецька цінність не має для споживача великого значення. Купуючи витвори актуального мистецтва, покупець керується не принципом фінансової вигоди, який, поряд з художньою та історичною цінністю, беруть до уваги збирачі «старого» мистецтва. Купуючи річ, «старі» колекціонери нерідко замикають її в недоступних для публіки сейфах, де створюються оптимальні умови зберігання, що забезпечують витвору довге життя. Їх намагаються вберегти не лише через художню чи історичну, а й через фінансову вартість, адже згодом ціна таких витворів тільки зростає. У свою чергу, багато робіт сучасного мистецтва навіть технологічно не піддаються довгому зберіганню. Споживач часом не потребує чогось дуже якісного – в епоху одноразових речей мистецтво теж стає «одноразовим». Яскравий тому приклад – робота Демієна Херста «Фізична неможливість смерті у свідомості того, хто живе». Вона є наповненим формальдегідом акваріумом, в який поміщена гігантська тигрова акула. Якийсь час арт-об'єкт належав колекціонеру Чарльзу Саатчі. Однак поступово з твором стали відбуватися незворотні зміни, незважаючи на формальдегід, акула почала розкладатися. Однак це не завадило Саатчі продати її у 2004 році за 12 мільйонів доларів Стіву Коену (який купив акулу, знаючи, що навіть за належного зберігання вже через кілька років річ зруйнується остаточно). Коен платив не за річ. Він платив за статус та за підтвердження свого статусу, за приналежність до еліти. У ситуації масової культури, коли знімаються такі соціальні бар'єри, як доступність політичної влади, вищої освіти тощо, купівля творів сучасного мистецтва служить для нової еліти соціальним маркером, що вирізняє касту «своїх» від «чужих».

Купівля актуального мистецтва стає соціально стратифікованим жестом, що дозволяє відокремити «своїх» від «чужих». Витвори перетворюються

на свого роду фетиші. Особливе значення надається сьогодні не стільки їх творцю, художнику, скільки колекціонеру, якому вони раніше належали. Легітимність, яка, на думку Ж. Бодрійяра, починаючи з мистецтва модерну, зміщувалася на акт малювання, трансформувалася сьогодні у факт приналежності значній особі. Споживчий успіх витвору багато в чому забезпечується посталями минулих власників. Саме колекціонер створює «новим» художникам імена.

Ця нова «важливість» фігури колекціонера – один із прикладів зміни традиційних функцій мистецьких інституцій. Ніким не бачена річ із майстерні художника і річ цього ж автора, яка колись входила у відому колекцію, стоять по-різному. Друга річ – це річ «породиста», річ із історією та перевіреним реноме, що містить у собі частинку соціального успіху свого попереднього власника. Такий «уславлений» витвір мистецтва сприймається споживачами як фетиш – тобто як предмет, який має якусь чудову силу та здатний її транслювати, передавати. «У "фетишистській" теорії споживання <...> предмети постійно видаються і сприймаються як розповсюджувачі певних сил (щастя, здоров'я, безпеки, пошани тощо)», пояснює Ж. Бодрійяр [3, с. 112-113].

Придбати предмет мистецтва, що належав раніше якійсь відомій особі, означає наблизитися до неї, стати її спадкоємцем, мати частинку міфу про неї. Арт-ринок торгує сьогодні не просто картинами-художніми цінностями та картинами-товарами. Він торгує картинами-знаками. «Магія нинішнього ринку полягає в тому, що в угоду включається і набір мрій, пов'язаних з предметом покупки» [2, с. 87]. Бренд, на який перетворюється колекція попереднього власника витвору, дозволяє новому покупцеві відчувати впевненість у своєму виборі, акт покупки супроводжується позитивними емоціями. Логічним завершенням цього фетишистського поклоніння речі є те, що аура, яка її оточує, стає важливішою за саму річ – споживання, зрештою, веде до зникнення твору мистецтва як такого, перетворюючи його на порожній знак, на симулякр. І споживання сучасного мистецтва стає споживанням, багато в чому не пов'язаним із істинною природою споживаного продукту.

Тотальність масової культури та стандартів сучасного суспільства зробили споживання сучасного мистецтва заняттям не просто масово модним, але вишуканим елітарним. Це призвело до розширення традиційно вузької та обмеженої групи покупців мистецтва. «Для цих нових колекціонерів принцип швидкої купівлі та перепродажу – річ природна. Рішення приймаються миттєво як на фінансовому ринку. Тепер уже не йдеться про те, щоб зберігати роботи десятиліттями, як вимагала велика традиція колекціонування. Усі ці люди «ринково орієнтовані» [2, с. 78].

Арт-ринок сучасного мистецтва починає функціонувати за законами інших інвестиційних ринків, коли потрібно зуміти швидко купити та швидко «скинути» активи. У свою чергу, автономізація поля символічного виробництва та внутрішній розкол у ньому на полі масового виробництва та полі обмеженого виробництва призвели до того, що сучасне мистецтво стало для широкої публіки таємницею за сімома печатками. Це й стимулювало появу класу посередників – людей зі спеціальною освітою, великим «візуальним» досвідом, високим мистецьким чуттям та тонким смаком. Вони стали необхідні новим колекціонерам, які не завжди знаються на сучасному мистецтві, як професійні та авторитетні консультанти. Виділити ясні об'єктивні критерії формування ціни на предмет мистецтва, і особливо на мистецтво сучасне, неможливо.

Художній ринок наших днів вирізняє відсутність чіткої цінової політики. Найбільш успішні та відомі арт-дилери сучасності практикують політику закритих цін на твори, які вони представляють. Їхній підхід до продажу полягає в тому, що ціни ніколи не називаються публічно, ніде не публікуються і не обговорюються. Англійський дослідник арт-ринку Д. Томпсон свідчить, що «дилери ніколи не стали б обговорювати процес оцінки з клієнтом. Колекціонер чи хоче придбати твір, чи ні» [11, с. 259]. Поряд із неможливістю контролю і навіть прогнозування рівня цін ще однією найважливішою особливістю сучасного арт-ринку стає його тотальна віртуалізація. Вона проявляється як у зміні самого характеру простору споживання (у появі численних інтернет-галерей та інтернет-аукціонів), так і в характері мистецтва, що існує on-line. І інтернет-аукціон, і інтернет-галерея взагалі не передбачають можливості «особистого» контакту з твором мистецтва.

Споживачу доступне лише зображення предмета. Сьогодні багато угод здійснюються в умовах, коли клієнти бачать картину, фотографію або скульптуру тільки на репродукції, максимум – у 3D моделі. Очевидно, що навіть дуже якісна репродукція не може передати художню специфіку твору – колорит, експресію мазків, контрасти, розмір полотна. Ці традиційно ціновані якості твору також не є ключовими для актуальних арт-об'єктів. Після тиражування, проаналізованої Беняміном «технічної відтворюваності», віртуалізація стала наступним кроком до руйнування «аури» витвору мистецтва. До віртуального простору поняття «аури» не можна віднести апіорі. Аргумент про художню цінність твору споживача нової арт-продукції не вважається вирішальним. Його місце поступово посідає питання «справжності» роботи. Так витвір мистецтва переходить у категорію бренду, а у бренд створені людиною суб'єктивні «чудесні» «над-властивості» твору переважають над їхніми «об'єктивними» характе-

ристиками (естетичними, художніми, історичними). Купівля таких творів-брендів стає маркером, що позначає «своїх» колекціонерів знаком, що відрізняє VIP-споживачів від інших індивідів, ознакою приналежності до закритого кола обраних.

Твори мистецтва сьогодні багато в чому цікаві споживачеві як «привід» – привод для демонстрації власної спроможності, поінформованості, вишуканої проникливості та смаку. Свобода інтерпретації, дарована споживачам сучасного мистецтва філософією постмодерну, призводить до того, що твори модних молодих авторів потрапляють на фінансові вершини арт-ринку.

Висновки. Отже, арт-ринок нового часу характеризується глобалізацією своєї діяльності, зміною традиційних функцій художніх інституцій та гіпертрофованою роллю професійних посередників, відсутністю чіткої цінової політики та апіорною неможливістю контролю рівня цін, віртуалізацією. Симптоматичною найяскравішою рисою сучасного художнього ринку є активне та пристрасне споживання предметів contemporary art – актуального мистецтва. Сьогодні рівень цін на твори цієї категорії можна порівняти з рівнем цін на перевірене часом мистецтво старих майстрів, споживання якого, у свою чергу, поряд з любов'ю до мистецтва та колекціонування, має інвестиційний характер. У свою чергу, «нові» колекціонери, які споживають найновішу та «свіжу» арт-продукцію, керуються іншими цілями. Купівля актуального мистецтва, з одного боку, згідно з методологією Ж. Батая, може бути зрозуміла як показна трата – демонстративна руйнація багатства з метою підтвердження, утримання чи підвищення свого соціального статусу. З іншого боку, споживання сучасного мистецтва не є поодиноким актом покупки. Таке споживання стає стилем життя. Через споживання, покупки сучасного мистецтва нові еліти збільшують свій символічний капітал. Таке споживання – споживання культурно та соціально диференційоване – це маркер, що дозволяє виділити касту «своїх» від «чужих».

Література

1. Батай Ж. Проклятая доля. Москва : Гнозис; Логос, 2003. 208 с.
2. Бенаму-Юэ Ж. Цена искусства. Москва : Артмедиа групп, 2008. 158 с.
3. Бодрийяр Ж. К критике политической экономии знака. Москва : Библион, 2003. 272 с.
4. Бурдые П. Рынок символической продукции. *Вопросы социологии*. 1993. № 1/2. С. 49-62.
5. Гройс Б. Топология современного искусства. *Художественный журнал*. 2006. № 61/62. URL : <http://moscowartmagazine.com/issue/36/article/696>
6. Денисов Б. А. Арт-рынок: общие черты и генезис. *Маркетинг*. 1998. № 3. С. 105-109.
7. Денисов Б. А. К экономическим критериям ценности произведений изобразительного искусства. *Российский экономический журнал*. 1996. № 4. С. 105-109.

8. Долгин А. Прагматика культуры. Москва : Фонд науч. исслед. «Прагматика культуры», 2002. 168 с.

9. Долгин А. Экономика символического обмена. Москва : ИНФРА-М, 2006. 632 с.

10. Лысакова А. А. Contemporary art как предмет потребления в системе арт-рынка новейшего времени. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2011. Том XIV. № 5 (58). С. 230-240.

11. Томпсон Д. Как продать за 12 миллионов долларов чучело акулы. Скандальная правда о современном искусстве и аукционных домах. Москва : Центрполиграф, 2009. 360 с.

Анотація

Семко Я. С. Сучасне мистецтво як предмет споживання. – Стаття.

У статті аналізується сучасний ринок мистецтва, надається спроба виявити специфіку споживання мистецтва. Товарний обіг предметів мистецтва (арт-об'єктів) став об'єктивно існуючою практикою, квінтесенцією якої виступає арт-ринок. Ця нова даність впливає на відносини між творцями творів та споживачами результатів їх інтелектуальної та творчої діяльності, відбиваючись на самому процесі функціонування мистецтва у соціокультурній практиці сучасності. Поняття «арт-ринок» міцно закріпилося у лексиконі сучасної культури. Цей інститут є системою, побудованою на зв'язках між творцями та споживачами мистецтва. Шалене та пристрасне споживання мистецтва, в яке залучена маса людей по всьому світу, перетворило арт-ринок на глобальний інститут, що приковує увагу як професіоналів світу мистецтва, так і широкої аудиторії глядачів. Стрічки новин наповнені повідомленнями про свіжі цінові рекорди, дедалі більше банків відкривають напрями інвестування у твори мистецтва. Сучасний арт-ринок характеризується глобалізацією своєї діяльності, зміною традиційних функцій художніх інституцій та гіпертрофованою роллю професійних посередників, відсутністю чіткої цінової політики та апіорною неможливістю контролю рівня цін, а також віртуалізацією. Його симптоматичною рисою є пристрасне споживання актуального мистецтва. Рівень цін на твори цієї категорії можна порівняти з рівнем цін на перевірене часом мистецтво старих майстрів, споживання якого, поруч із колекціонерським, носить інвестиційний характер. У свою чергу «нові» збирачі, які споживають найсвіжішу арт-продукцію, керуються іншими цілями. Купівля актуального мистецтва, з одного боку, згідно з методологією Ж. Батая, може бути зрозуміла як показна трата – демонстративна руйнація багатства з метою підтвердження, утримання чи підвищення свого соціального статусу. З іншого боку, споживання сучасного мистецтва не є поодиноким актом покупки. Таке споживання стає стилем життя.

Через споживання нові еліти збільшують свій символічний капітал. Споживання сучасного мистецтва має характер культурної та соціальної диференціації, маркеру, що дозволяє виділити «своїх» від «чужих».

Ключові слова: сучасне мистецтво, арт-об'єкт, сучасний арт-ринок, символічний капітал, практика споживання, витрата.

Summary

Semko Ya. S. Contemporary art as a subject of consumption. – Article.

The article analyzes the modern art market, attempts to identify the specifics of art consumption. Commodity circulation of art objects (art objects) has become an objectively existing practice, the quintessence of which is the art market. This new fact affects the relationship between creators and consumers of the results of their intellectual and creative activities, affecting the very process of functioning of art in the socio-cultural practice of today. The concept of «art market» is firmly entrenched in the lexicon of modern culture. This institute is a system built on the links between artists and consumers. The frantic and passionate consumption of art, which involves a lot of people around the world, has turned the art market into a global institute that attracts the attention of both art professionals and a wide audience. News feeds are filled with reports of fresh price records, and more and more banks are opening up investments in works of art. The modern art market is characterized by globalization of its activities, changes in the traditional functions of art institutions and the hypertrophied role of professional intermediaries, lack of clear pricing policy and a priori inability to control prices, as well as virtualization. Its symptomatic feature is the passionate consumption of contemporary art. The level of prices for works of this category can be compared with the level of prices for time-tested art of old masters, the consumption of which, along with collector's, is of an investment nature. In turn, "new" collectors who consume the latest art products are guided by other goals. The purchase of contemporary art, on the one hand, according to the methodology of J. Bataille, can be understood as a showy waste - a demonstrative destruction of wealth in order to confirm, maintain or improve their social status. On the other hand, the consumption of contemporary art is not a single act of purchase. Such consumption becomes a way of life. Through consumption, new elites are increasing their symbolic capital. Consumption of contemporary art has the character of cultural and social differentiation, a marker that allows you to distinguish «their» from «others».

Key words: contemporary art, art object, modern art market, symbolic capital, consumption practice, consumption.

УДК 1(091)

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i36.1118>

Я. А. Соболевський

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8251-2744>

доктор філософських наук, доцент,

доцент кафедри історії філософії філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СУТІСНІ РИСИ АМЕРИКАНСЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА В ІСТОРІЇ РАННЬОЇ АМЕРИКАНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

Постановка проблеми. Дослідник ранньої американської філософії Герберт Волес Шнайдер (*Herbert Wallace Schneider*, 1892–1984 рр.) у книзі «Історія американської філософії» (*A History of American Philosophy*, 1946 р.) дає влучну характеристику американському Просвітництву: «Просвітництво важко визначити з філософської точки зору, особливо в Америці, де воно було найменш літературним та найбільш активним. У цій країні не було ні систематичного формулювання людського розуму, ні *encyclop die*, ні *philosophes*, ні *esprit de syst me*; однак у нашій історії не було періоду, коли суспільні інтереси народу були так тісно пов'язані з філософськими питаннями» [10, р. 33]. У цій цитаті дослідник пропонує погляд на американське Просвітництво, як на унікальний історичний феномен, який, з одного боку, характеризується всебічним примноженням знань, поширенням освіти, появою філософських клубів та асоціацій, але, з іншого боку, цей феномен не подарував світовій філософії ні фундаментальних систем, ні революційних філософів.

Аналіз останніх досліджень. Частково Г. В. Шнайдер правий у тому що у XVIII ст. в Америці не було видатних філософів європейського рівня, але автор використовує в тексті французьке слово «*philosophes*», яке відсилає до французьких інтелектуалів XVIII ст. У книзі «Енциклопедія Просвітництва» (*Encyclopedia of the Enlightenment*, 2004 р.) автори Пітер Ганнс Рейл (*Peter Hanns Reill*) та Елен Джуді Вілсон (*Ellen Judy Wilson*) зазначають: «*philosophes* – французьке слово, що означає «філософи». Термін зазвичай використовується в дискусіях про Просвітництво для позначення різних інтелектуалів, активно пов'язаних із цим феноменом 18-го століття. Хоча це слово є французьким і, очевидно, стосується Вольтера, Жан-Жака Руссо, Дені Дідро та інших енциклопедистів, воно також іноді включає інтелектуалів з інших культурних галузей: будь-якого освіченого критика чи письменника можна назвати *philosophes*. *Philosophes* не були, здебільшого, професійно підготовленими, систематичними філософами. Скоріше, вони були критиками свого соціального, політичного та культурного порядку, які використовували розум як інстру-

мент для оцінки та аналізу проблем, з якими зіткнулася європейська цивілізація 18-го століття» [11, р. 452]. Вони були переважно публічними інтелектуалами, які застосовували розум для вивчення багатьох наук, включаючи філософію, історію, політику, економіку, соціальні проблеми тощо. Вони мали критичний розум, пропагували свободу інформації, яка дозволяла би інтелектуалам вільно обмінюватися книгами та ідеями. Це були як чоловіки, так і жінки, і вони рішуче підтримували прогрес і толерантність, критикували інститут релігії. Більшість була дієстами. Такими ж дієстами, інтелектуалами, вченими та політиками були й американські філософи просвітники: Семюель Адамс (*Samuel Adams*, 1722–1803 рр.), Ітан Аллен (*Ethan Allen*, 1738–1789 рр.), Томас Джефферсон (*Thomas Jefferson*, 1743–1826 рр.), Кадвалладер Колден (*Cadwallader Colden*, 1688–1776 р.), Томас Пейн (*Thomas Paine*, 1737–1809 рр.), Бенджамін Раш (*Benjamin Rush*, 1745–1746 рр.), Бенджамін Франклін (*Benjamin Franklin*, 1706–1790 рр.) та ін. Постає логічне питання про доцільність поділу Г. В. Шнайдера на «*philosophes*» та «*philosophers*». У французькій традиції так позначалися інтелектуали, а подібні інтелектуали були і в Америці XVIII ст.

Мета статті полягає у здійсненні історико-філософського дослідження сутісних рис американського Просвітництва в історії ранньої американської філософії на основі аналізу критичної літератури та першоджерел. Завдяки розкриттю сутісних рис та основних характеристик філософських ідей цього періоду доповнюється картина ранньої американської філософії у вітчизняній історико-філософській науці.

Виклад основного матеріалу. Суттєва різниця між «*philosophes*» та «*philosophers*» на думку Г. В. Шнайдера полягає у носіях філософського знання. Він підкреслює, що в Америці філософи не були одержимі системністю, не писали монументальних енциклопедій та трактатів. Натомість, пише автор: «Щоби збагнути інтелектуальне життя революційного покоління в Америці, ми повинні звернутися не до академічних текстів чи систем теології та етики, чи до результатів рефлексивної самотності, а до центру суспільних

справ, до державних документів та політичних платформ, преси і кафедр. Ніколи в Америці філософське мислення і соціальна діяльність не поєднувалися так тісно» [10, р. 33]. У цих словах автора криється правда про рівень філософського знання в Америці, який, на його думку є нижчим ніж в Європі, і за таких умов філософ намагається наголосити на суспільно-політичній діяльності. Втім, це не означає, що в Америці не писали енциклопедії. Можна згадати маловідомого, але дуже важливого з погляду ранньої американської філософії мислителя Семюеля Джонсона (*Samuel Johnson*, 1696–1772 pp.) з його книгою «Енциклопедія філософії» (*“Encyclopedia of Philosophy”*, 1715 p.), написаною латиною. Цю енциклопедію в 1929 році переклав і опублікував сам Г. В. Шнайдер у другому томі «Семюел Джонсон, президент Королівського коледжу: його кар’єра та твори» (*“Samuel Johnson, President of King’s College: His Career and Writings”*, 1929 p.) [2, р. 55]. Американський просвітник увійшов в історію як автор можливо першого американського філософського трактату. Окрім цього, відомо, що він був знайомий і активно спілкувався з Джорджем Барклі (*George Berkeley*, 1685–1753 pp.).

З запропонованих трьох відмінних рис між американськими та французькими філософами XVIII ст. дві видаються суперечливими, оскільки, по-перше, поняття «філософ» необхідно мало перемінну дефініцію у той час, і використовувалося воно для позначення інтелектуала, по-друге, спроби накопичити, проаналізувати та систематизувати все наявне знання людства різною мірою були реалізовані по обидва боки Атлантичного океану. Зрештою, можна погодитися з Г. В. Шнайдером, що саме дух системності був менше притаманний американським інтелектуалам. Американська філософія представлена унікальними неординарними мислителями, які прагнули знань та можливості ділитися цими знаннями, але вони не запропонували системного філософського вчення. Американський дослідник зазначає: «Неможливо безпристрасно читати й писати про американське Просвітництво, оскільки воно містить у собі серце нашої спадщини як народу та наш найглибший зв’язок із рештою людства... Історику філософії дещо соромно вказувати на Джона Адамса, Бенджаміна Франкліна, Томаса Джефферсона та Джеймса Медісона як на космополітичних і видатних представників філософії Просвітництва, а потім змушений визнати, що їхні твори сповнені банальностей, а їх розуми – плутанини» [10, р. 33].

На думку Г. В. Шнайдера американське Просвітництво зазнало невдачі. Філософ переконаний, що основні ідеї Просвітництва були відкинуті або зіпсовані. Цими великими темами були проблеми природних прав, релігійної свободи, ліберальної релігії, свободи думки тощо. Така песимістична

оцінка інтелектуального спадку американського Просвітництва може бути пояснена акцентом філософа на суспільно-політичній діяльності, а не на ідейному спадку. Оскільки книга «Історія американської філософії» була написана в середині XX ст., вона стала своєрідним дзеркалом епохи великих потрясінь, часів, коли дія превалювала над думкою. В одному з перших досліджень ранньої американської філософії «Американська філософія: Ранні школи» (*“American Philosophy: The Early Schools”*, 1907 p.) Ісаак Вудбрідж Райлі (*Isaac Woodbridge Riley*, 1869–1933 pp.) не звертає увагу на дихотомію дії/думки в добу американського Просвітництва. Дослідника цікавить релігійний фон філософії, яким був на той час деїзм: «ДЕІЗМ був продуктом раціоналізму вісімнадцятого століття, спробою Просвітництва звести релігію до етики, одкровення до духовного закону в природному світі. Шукаючи докази задуму, будучи просякнутим оптимізмом, він знаходив проповіді в камінні і добро у всьому. Відкидаючи таємницю і диво, він мав своїм кредо: «вірність Творцеві й Правителю Чумацького Шляху, і Туманності, і доброзичливості до всіх Його створінь». Таким чином, деїзм був підсумований президентом Джоном Адамсом. Його література була представлена, з консервативної сторони, такими іменами, як Коттон Мазер і єпископ Барклі, а з радикальної – Бенджамін Франклін і Томас Джефферсон» [8, р. 191]. Для І. В. Райлі американське Просвітництво проявило себе більш не як суспільно-політичний рух, а як новий оптимістичний погляд на природу речей. Романтична ремінісценція слів В. Шекспіра (*William Shakespeare*, 1564–1616 pp.) зустрічається в цьому фрагменті, вона відсилає нас до ранньої комедії англійського драматурга «Як вам це сподобається» (*“As You Like It”*, 1599-1600 p.), де містяться такі строки «Життя це наше, від марпот далеке, / Знайшло в деревах – мову, в річці – книгу, / В камінні – проповідь і благо – скрізь. / Я б не змінив його!» [1, с. 107-108]. Драматург змушує персонажа герцога зробити висновок, що природа «говорить» красномовніше і правдивіше за людей своєю мовою. Каміння виявляється кращою компанією, ніж люди, які шукають прихильності за допомогою лестощів. Природа стала книгою для філософів, таких як згадувані просвітники Б. Франклін, К. Колден, Б. Раш та ін.

Рух американського Просвітництва вплинув на життя видатних американців. Мабуть, найкраще визначення суті цього феномену дав один з учнів Т. Пейна Еліху Палмер (*Elihu Palmer*, 1764–1806 pp.), він сказав: «Деїзм проголошує розумній людині існування єдиного Досконалого Бога, Творця і Хранителя Всесвіту; що закони, за якими він керує світом, подібні до нього, вони незмінні; і що порушення цих законів або дивовижне втручання в рух природи повинні бути обов’яз-

ково виключені з великої системи всесвітнього існування» [7, р. 191]. Сам І. В. Райлі зазначає: «Американський деїзм почався як реакція проти пуританського детермінізму. Віра в божество, відокремлене від світу, пасивного глядача, відсутнього господаря, була логічним кроком від віри в божество, що постійно втручається у світ, у магічного керманіча, у якого постійні клопоти» [8, р. 192]. Для того, щоб зрозуміти суть американського Просвітництва, необхідно, на думку І. В. Райлі, зрозуміти ідейний поворот в історії ранньої американської думки. У 1702 році вийшла видатна роботи відомого американського мислителя, проповідника Коттона Мазера (*Cotton Mather*, 1663–1728 рр.) «Великі діяння Христа в Америці» (*"Magnalia Christi Americana"*, 1702 р.). Ця багатотомна праця стала детальною історією поселень у Новій Англії. Вона була викладеною у формі біографій провідних громадських та церковних діячів Нової Англії XVII ст. В ній К. Мазер описує саме релігійну історію колоній, акцентує увагу на божому провидінні та тотальній сакральності: «Заслугує шани одне з найвеличніших та найбільш прекрасних творінь Бога за останній час, а саме – пробудив Господь в тисячах свої слуг Дух, щоб залишили цю землю славної Англії, рідної землі, і перевезли себе і сім'ї свої через океан, до пустельних земель у Америці, на відстані в тисячу льє зі своєї країни заради чистої і непорочної релігії, не знаючи, чи будуть мати вони хліб насущний, але сподіваючись на Бога і в дорозі шукаючи перш за все Царство Боже» [4, р. 9]. Ідея того, що Бог постійно присутній у світі, проявляє свою волю та повністю контролює природу була характерною для американських мислителів першої половини XVIII ст. Це була ключова ідея як для пуританської філософії, так і для проміжного етапу в ранній американській філософії – у добу Великого пробудження. Яскравим представником цього руху був саме К. Мазер, ту необхідно згадати його енциклопедію «Християнський філософ» (*"The Christian Philosopher"*, 1721 р.), у якій мислитель систематизував та виклав всі відомі йому досягнення наук крізь призму теології: «Все, які зараз перед нами, продемонструють, що філософія – не ворог, а могутній і чудовий стимул для релігії; і вони продемонструють ту ФІЛОСОФСЬКУ РЕЛІГІЮ, яка нестиме в собі найбільш розумний характер і переможне свідчення розумного служіння» [3, р. 1]. Зміни в поглядах К. Мазера щодо природи розуму не настільки очевидні, І. В. Райлі вважає, що нетерпимість до розуму змінилася тягою до знань, але знань несуперечливих. І. В. Райлі наводить цитату з «Християнського філософа» про зачарованість пропорціями квітів, плодів, внутрішніми силами, що сприяють росту, пластичними здібностями матерії, якими керує премудрий фактор. В сло-

вах К. Мазера І. В. Райлі бачить ознаки деїзму: «Оптимізм цього фрагменту – одна з відмінних рис деїзму; цілеспрямованість природи – інше» [8, р. 198]. Тобто риси деїзму присутні в тексті, але цілеспрямованість природи до Бога залишає подібні думки в межах пуританської філософії.

Зовсім інші ідеї з'являються в ранній американській філософії лише через кілька десятиліть. За часів боротьби за незалежність Сполучених Штатів Америки з'являються лідери думок, просвітники, які прагнули боротися не лише у політичній площині, шляхом написання промов та памфлетів, але й у інтелектуальному плані, поширюючи знання, долаючи забобони, критикуючи абстрактне мислення людей. В своїй книзі І. В. Райлі протиставляє К. Мазеру просвітника Томаса Пейна (*Thomas Paine*, 1737–1809 рр.) з його роботою «Епоха розуму» (*"The Age of Reason; Being an Investigation of True and Fabulous Theology"*, 1794–1807 рр.). Основний шлях досягнення істинного знання – віра, піддається критиці, натомість пропонується мати сміливість користуватися власним розумом, який є і інструментом, і мірилом. Мислитель вважає Святе Письмо видатною літературною спадщиною, а не натхненним духом сакральним текстом. На початку трактату у першій частині Т. Пейн зізнається: «Я вірю в одного Бога і не більше, і сподіваюся на щастя після цього життя ... Я вірю в рівність людей ... Я не вірю у віровчення, яке сповідує єврейська церква, римська церква, грецька церква, турецька церква, протестантська церква і жодна з церков, про які я знаю. Мій власний розум – це моя власна церква» [6, р. 50]. У певному сенсі ці дві книги також ознаменували перехід між двома різними політичними точками зору, перша схвалювала поділ на класи, друга боролася за природні права людини. Кальвіністські доктрини благодаті та ідеї обраного народу пуританської філософії стали неприйнятними в умовах боротьби за незалежність. Саме тому ідеї кальвінізму та проповіді богословів Нової Англії стали, певною мірою, небажаними для американців.

Інший погляд на суть американського Просвітництва знаходимо у історика американської філософії, дослідника Волтера Мюелдера (*Walter George Muehler*, 1907–2004 рр.), який у 1940-му році написав посібник «Розвиток американської філософії» (*"The Development of American Philosophy"*, 1940 р.). Він стверджує, що в середині XVIII ст. в Америці інтелектуали читали європейські філософські трактати, а англійський деїзм значно вплинув на настрої американців. Завдяки розуму американські філософи відкривали для себе прагматичні та утилітарні основи пуританських чеснот, відбувалося критичне переосмислення світоглядних орієнтирів: «До 1750 року на американській сцені за панування боролися три типи світогляду:

теократико-демократичний ідеал дисидентських церков, особливо в Новій Англії; аграрно-космополітичний індивідуалізм на півдні, пов'язаний із деїзмом; та піонерсько-націоналістично-капіталістичний ідеал, зосереджений головним чином у містах східного узбережжя та в середніх колоніях. У другій половині століття відбулося швидке зростання (1) утилітарного мислення та його природного корелята – свободи волі; (2) розділення громадянської та церковної влади та моралі; (3) поява нових методів управління та загострення регіональних та класових конфліктів» [5, р. 65]. Філософ наголошує, що на перший погляд, деїсти відкинули ідею «Града Божого» Августина і ковенант пуритан та звернулися до нової філософії людини і суспільства. Втім, насправді, вважає В. Мюелдер, американські філософи звели новий «Град Божий» на більш міцних основах природи та розуму. Пізніше, коли розум просвітників не побудує в Америці утопії, відбудеться розчарування, яке знаменує собою інтерес до містичного та появу романтизму. Погляди В. Мюелдера балансують посередині між поглядами Г. В. Шнайдера та І. В. Райлі. Він переконаний, що ідеї Просвітництва: свобода, рівність, масовий добробут, можливості, толерантність, освіта, безкласова демократія, мир і прогрес – були ретельно досліджені. Він був переконаний в успішності американського Просвітництва: «Опора на людський розум, на прагматичні чи утилітарні основи старих пуританських чеснот, відмова від віри в чудеса та опора на громадянські чесноти та інститути, особливо на освіту, стають у порядку речей серед таких людей, як Франклін, Пейн, Аллен, Прістлі, Джефферсон, Раш, Купер та Палмер» [5, р. 65]. Він вважає, що деїсти, такі як Б. Франклін, були справді досить традиційними в теології, але це була не вада, а особливість їхньої філософії. І що дуже важливо, В. Мюелдер наголошує не на впливі європейської філософії на американську, але на впливі американської філософії на європейську: «Тим не менш, слід визнати, що в епоху, коли кальвіністське вчення про обрання асоціювалося з церковним класовим правлінням, коли повна зіпсованість суперечила цілям оптимізму пільгиримів і коли абсолютний суверенітет Бога протистояв індивідуальній ініціативі, в таку епоху деїстичні нападки на кальвінізм були поштовхом до політичної емансипації, і в свою чергу, до емансипації висхідного комерційного класу. Паррінгтон підкреслює той факт, що в європейських столицях Франклін був символом тріумфу висхідного класу та нового соціального ідеалу. Він представляв раціоналізм, звільнення від церковної та архаїчної політичної влади, турботу про соціальну справедливість, демократію та оптимізм для нащадків.

Те, що вірно щодо Франкліна, стосується того, що було найбільш плідним у всіх так званих американських деїстах» [5, р. 66].

Висновки. Таким чином, необхідно наголосити на тому, що епоха американського Просвітництва не має єдиної оцінки серед дослідників історії ранньої американської філософії. Сутність цього історичного феномену криється в всебічному розгляді та аналізі всіх можливих рис та проявів. Залежно від оптики історика філософії, можуть бути висвітлені як позитивні, так і негативні моменти філософії американського Просвітництва. В історико-філософській науці можуть співіснувати ідеї, як про неспроможність американського Просвітництва, так і ідеї щодо глибини думки та її актуальності. Безсумнівною лишається той факт, що ця епоха увійшла в історію ранньої американської філософії як унікальний період з неординарними та прозорливими мислителями.

Література

1. Вільям Шекспір. Повне видання творів в 6-ти томах. Т. 4. Київ: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1986. 678 с.
2. Johnson S., Schneider H. W., Schneider C. Samuel Johnson, President of King's College: His Career and Writings. New York, NY: Columbia University Press, 1929. 603 p.
3. Mather C. The Christian philosopher: a collection of the best discoveries in nature, with religious improvements. By Cotton Mather D. D. and Fellow of the Royal Society. London, UK: Printed for Eman. Matthews, at the Bible in Pater-Noster-Row, 1721. 304 p.
4. Mather C., Adams J., Tufts C. Magnalia Christi Americana: Or, the Ecclesiastical History of New-England, from Its First Planting in the Year 1620. Unto the Year of Our Lord, 1698. in Seven Books. London, UK: Printed for Thomas Parkhurst, at the Bible and three crowns in Cheapside, 1702. 816 p.
5. Muelder W. G. The Development of American Philosophy. New York, NY: Houghton Mifflin and Company, 1940. 533 p.
6. Paine T. The Age of Reason. New York, NY: Printed by T. and J. Swords, for J. Fellows, 1794. 202 p.
7. Palmer E. Prospect, or View of the Moral World. New York, NY: Printed and published by the editor, 1804. 208 p.
8. Riley I. W. American Philosophy: The Early Schools. New York, NY: Dodd, Mead & company, 1907. 595 p.
9. Rush B. An inquiry into the influence of physical causes upon the moral faculty: delivered before the American Philosophical Society, held in Philadelphia on the twenty-seventh of February, 1786. Philadelphia, PA: Haswell, Barrington, and Haswell, 1839. 28 p.
10. Schneider H. W. A History of American Philosophy. New York, NY: Columbia University Press, 1946. 646 p.
11. Wilson E. J., Reill P. H. Encyclopedia of the Enlightenment. New York, NY: Facts On File, Inc, 2004. 670 p.

Анотація

Соболєвський Я. А. Сутнісні риси американського Просвітництва в історії ранньої американської філософії. – Стаття.

У статті розглядаються основні ідеї та сутнісні риси американського Просвітництва як унікальної епохи в історії ранньої американської філософії. Основні філософські ідеї, які існували в епоху американського Просвітництва ретельно досліджені, проаналізовані та систематизовані, проте, не існує єдиної парадигмальної оцінки суті цього історичного феномену. В своїх розвідках один з найвідоміших дослідників історії американської філософії Г. В. Шнайдер негативно оцінює роль американського Просвітництва, акцентуючи увагу на тому, що просвітники не запропонували системного вчення, не лишили у спадок енциклопедій та трактатів, а займалися переважно суспільно-політичною діяльністю. Він переконаний, що в свої памфлетах та листах просвітники не надали гідної уваги таким ідеям, як свобода, природні права, релігійна свобода, ліберальна релігія, свобода думки тощо. Іншої думки був дослідник І. В. Райлі, який оптимістично оцінював спадок американських просвітників. Деїзм, який прийшов на зміну теїзму, запропонував абсолютно нові світоглядні орієнтири, він дозволив звести релігію до етики, одкровення до духовного закону в природному світі. На думку І. В. Райлі поворот в історії ранньої американської філософії між пуританізмом та Просвітництвом добре помітний на контрасті двох постатей, а саме К. Мазера та Т. Пейна. Робота К. Мазера «Великі діяння Христа в Америці» (1702 р.) постулювала пуританський теїзм та детермінізм, натомість «Епоха розуму» (1794–1802 рр.) Т. Пейна критикувала детермінізм, проголошувала розум ключовим поняттям та мірилом істини.

Справедливо буде зазначити, що американському Просвітництву притаманним було не відновлення власної національної ідеї, а її пошук. Необхідність у символах, які лягли б в основу формування нової нації, потребувала інтелектуальних розвідок та активної популяризаторської роботи. У спрощеному вигляді американське Просвітництво у філософії мало два напрямки: суспільно-політичний та природничо-науковий, які виключно у сукупності характеризують сутнісні риси американського Просвітництва.

Ключові слова: історія філософії, американська філософія, історія ранньої американської філософії, американське Просвітництво, деїзм.

Summary

Sobolievskiy Ya. A. Essential features of the American Enlightenment in the history of early American philosophy. – Article.

The article deals with the main ideas and essential features of the American Enlightenment as a unique era in the history of early American philosophy. The main philosophical ideas of the era of the American Enlightenment have been thoroughly researched, analyzed and systematized, however, there is no single paradigm assessment of the essence of this historical phenomenon. In his research, one of the most famous researchers in the history of American philosophy, Herbert Wallace Schneider, negatively assesses the role of the American Enlightenment, focusing on the fact that the enlighteners did not offer a systemic doctrine, did not leave encyclopedic treatises as a legacy, but were mainly engaged in socio-political activities. In their pamphlets and letters, the enlighteners did not pay attention to such ideas as freedom, natural rights, religious freedom, liberal religion, freedom of thought, etc. A different opinion was the researcher Isaac Woodbridge Riley, who was optimistic about the legacy of the American Enlightenment. Deism, which replaced theism, offered completely new worldview guidelines, making it possible to reduce religion to ethics, and revelation to spiritual law in the natural world. According to Isaac Woodbridge Riley, the turn in the history of early American philosophy between Puritanism and the Enlightenment is clearly visible in the contrast of two figures, namely Cotton Mather and Thomas Paine. Cotton Mather's *Magnalia Christi Americana* (1702) posited Puritan theism and determinism, while Thomas Paine's *The Age of Reason* (1794–1802) criticized determinism, proclaiming reason as the key concept and measure.

It is fair to say that the American Enlightenment was characterized not by the restoration of its own national idea, but by its search. The need for symbols that would form the basis for the formation of a new nation required intellectual research and active popularization work. In a simplified form, the American Enlightenment in philosophy had two directions: social and political, and natural science, exclusively in the aggregate characterizing the essential features of the American Enlightenment.

Key words: history of philosophy, American philosophy, history of early American philosophy, American Enlightenment, deism.

УДК 141.132+165.63+17.032.2(100)

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i36.1119>

Чень Ці

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7711-0561>*аспірант кафедри управління, інформаційно-аналітичної діяльності та євроінтеграції
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*

ФІЛОСОФСЬКА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕСУ ІНТЕЛЕКТУАЛІЗАЦІЇ: ГЕНЕЗИС, СУТНІСТЬ, ЗМІСТ, ФОРМИ, РІВНІ ТА ВИДИ

Постановка проблеми. Проблемі інтелекту людини і організації сьогодні приділяються достатньо велика увага. Специфікою є те, що інтелектуалізація праці і виробництва розглядаються у вузькому вимірі, тобто, як предмет м'якого управління метою якого два варіанти – 1) максимально задіяти духовність робочої сили, або 2) отримати максимальний прибуток від інтелектуальних ресурсів, якими розпоряджається організація (навіть не виробництво).

Аналіз стану проблеми дослідження проблеми. До вивчення процесу інтелектуалізації звертаються для вирішення конкретних проблем. Наприклад, освітянами увага приділяється: 1) інтелекту як психолого-педагогічній категорії; 2) інтелектуальній культурі у навчанні і розвитку; 3) закономірностям інтелектуального розвитку особистості; 4) аспектам інтелектуальної діяльності як необхідного компоненту формування інтелектуальної культури; 5) моделюванню інтелектуально-розвивального навчання у системі професійної підготовки. Увага економістів концентрується на проблемах збільшення прибутку або ефективного використання інтелектуального капіталу (ресурсу, потенціалу) у сфері виробництва. Менеджери, в свою чергу, намагаються взяти під контроль інтелектуальну складову виробничої фірми в результаті запровадження концепції м'якого менеджменту на кшталт «управління знаннями», «управління соціальним капіталом», «управління інформаційними ресурсами» та ін. Наведені категорії, як правило, вживають у якості синонімів.

А от згідно статті Брюховецької Н.Ю. і Богущької О.А. на тему: «Інтелектуалізація підприємств: підходи, сутність, структура» [3], присвячена дослідженню «понятійно-категорійного апарату інтелектуалізації, відокремлення основних складових її характеристик та визначення структури інтелектуалізації підприємств реального сектору економіки» яскраво ілюструє наскільки економісти потребують філософського обґрунтування даного явища.

Метою даної статті є філософський аналіз інтелектуалізації згідно евристичного потенціалу, а саме визначатимуться генезис, сутність, зміст, форми, рівні та види процесу.

Виклад основного матеріалу. Соціально-філософський аналіз застосуємо для вивчення питання природи і походження процесу інтелектуалізації. Природа явища лежить у так званому лоні Семантичного Всесвіту. А значить даний процес має семантичну або інформаційну природу і квантово-хвильове походження, що обслуговується інструментами духовного ґатунку. Далі з'ясуємо підставу і умови реалізації явища, оскільки саме ці два чинники обумовлюють буття будь-якого явища в умовах планетарної системи.

При аналізі літератури, висуваємо гіпотезу, що підставою процесу інтелектуалізації є природний інтелект людини, разом з тим поява штучної людини і штучного інтелекту можливо це змінить. Але власником інтелекту, інтелектуального ресурсу, потенціалу, або капіталу у планетарному просторі поки що лишається тільки людина або її об'єднання у групи, колективи або регіональні, світові спільноти. «На рубежі нового тисячоліття, ... людський інтелект посідає місце безпосередньої і головної продуктивної сили нової технологічної ери ... В цих умовах загальною закономірністю прогресу науки є оновлення понять наукового апарату загалом, оновлення понятійного апарату теорії розвитку» [12].

Під умовами, що формують процес інтелектуалізації, ми розглядаємо а) потреби біологічного організму людини, як його суб'єктивний чинник і б) вимоги зовнішнього середовища, що нині набувають форму планетарного соціального організму, як його об'єктивний чинник. Вони різняться тільки формою буття, відповідно до того матеріалу у якому вони онтологічно реалізовані, стало функціонують і спонтанно розвиваються, перебуваючи на різних рівнях планетарної структури. Підніметься людина у Космос і почне «фонтанувати» зовсім у інший бік еволюції, а така можливість є, оскільки у її геномі більша частка змісту нині залишається не задіяна.

Планетарний світ має дві сфери для самоздійснення процесу інтелектуалізації: суб'єктивну, у якій мешкає біологічна людина; об'єктивну, що зайнята суспільством, як організаційною формою життєустрою роду людського роду, і є утворенням також цілком природного походження. Уже цим природним фактом процес інтелектуалізації пови-

нен мати, за формою походження і приналежності, суб'єктивовані і об'єктивовані продукти.

Ми вважаємо даний процес, природним, за розмахом навіть геологічним явищем, що фактично мало залежить від бажань людини. Хоч *homo sapiens* може за нинішніх військових потужностей знищити життя на планеті, але це буде вже протиприродним кроком, на наш погляд.

Існує деяка нез'ясованість між головними елементами духовного інструментарію, яким користується людина у бутті – «ум», «розум», «свідомість», «інтелект», «душа» тощо. Це ускладнює деякі аспекти соціально-філософського аналізу, але ми будемо виходити з того, що наявність або відсутність у людини інтелекту ми визначаємо, навіть ззовні, цілком точно.

Наразі оцінимо інтелект людини, як елемент її духовного життя й зробимо короткий огляд точок зору на це явище. Розглянемо поняття «інтелекту» у енциклопедичних джерелах. За філософським, наприклад, інтелект, (від лат. *intellectus* – пізнання, розуміння, розсудок) – термін для означення вищої пізнавальної здатності мислення, яка принципово відрізняється творчим, активним характером від пасивно чуттєвих форм пізнання. Призначення інтелекту – створювати порядок із хаосу через приведення у відповідність до індивідуальних потреб об'єктивних параметрів реальності [14, с. 244]. У «Новому глумачному словникові української мови», інтелект наче «здатність людини думати, мислити; розум, глузд, тям, мозок, голова» [10, с. 793]. Психологічна енциклопедія віддзеркалює «інтелект» розлого ніж інші, вважаючи його «своїм» терміном. Зазначено, що інтелект – це система пізнавальних здібностей індивіда, яка виявляється в здатності швидко і легко набувати нові знання і вміння, долати несподівані перешкоди, знаходити вихід із нестандартних ситуацій, глибоко розуміти те, що відбувається навколо, в умінні адаптуватися до складного та мінливого середовища. Розуміння інтелекту як загальної розумової здібності використовують як узагальнення поведінкових характеристик, пов'язаних з успішною адаптацією до нових життєвих завдань [11].

Манів С.З. у статті «Інтелектуальний потенціал: його суть та складові», на основі огляду енциклопедичної літератури приходить висновку: «інтелект – це вища система пізнавальних (розумових) здібностей індивіда, яка виявляється через активне творче мислення; здатності швидко і легко набувати нові знання і вміння, на основі чого досліджувати оточуючий світ та будувати пояснюючі теорії спостережуваних явищ» [10, с. 54]. На думку цього автора «інтелект» зобов'язаний вміти ставити експерименти, сприймати результати експериментів, а також ставити питання і робити спроби відповідати на ці питання. Інтелект має

наступну структуру: мова; спадкові задатки (генотип); розум; здібності; інтуїція; вища пізнавальна здатність мислення; духовна енергетичність індивіда» [9, с. 54].

Отже, інтелект, як підстава процесу інтелектуалізації, обумовлює властивості інтелектуальної діяльності сутністю якої є атрибутивна властивість мозку людини декодувати зміст інформаційного поля всесвіту у наукові знання.

Інтелектуальна діяльність може мати на практиці декілька варіантів прояву, оскільки психологи виокремлюють декілька модифікацій інтелекту. Наприклад, Гавард Гарднер у книзі ««Фрейми розуму: теорія множественного інтелекту» (1983) [16] запропонував теорію множинного інтелекту, де розглядав інтелект як щось більше, ніж просто володіння мовами або знання математики, скоріше як здатність, набір навичок, які нам даються найкраще.

Гарднер Г. вважає, що традиційні психометричні погляди на інтелект занадто обмежені. У всіх людей є різні види інтелекту. Щоб охопити весь спектр здібностей і талантів, якими володіють люди, Гарднер виділила дев'ять типів інтелекту: натуралістичний, музичний, логіко-математичний, лінгвістично-вербальний, екзистенціальний, міжособистісний, внутрішньоособистісний, тілесно-кінестетичний і візуально-просторовий. У кожної людини переважаючим буде один тип інтелекту, але кілька інших можуть бути також добре розвинені. Наприклад, переважаючим у вас є музичний інтелект, але ви маєте розвинуті лінгвістично-вербальні здібності.

За нашою гіпотезою інтелект людини, має матеріальну основу у вигляді нейронної мережі, що складає специфічну інформаційну структуру у її біологічному тілі. Фактично інтелект є функціональним органом у біологічному організмі людини. Тут орієнтуємося на школу ноосоціогенезу, самоорганізації і саморегуляції соціальних систем, де запропонована інформаційно-сміслова модель особистості і вперше викладена В. Бехом у праці «Человек и Вселенная» (1998) [2].

Метою функціонування інтелекту людини є, з одного боку, забезпечення виживання пересічної людини в планетарних умовах в яких вона опинилася в результаті утвердження як вид живої розумної речовини, а з іншого, якщо розглядати з планетарного кута зору, забезпечення ноогенезу, тобто поширення у часі і просторі роду людського.

Домінування інтелекту – це пріоритет розвинених інтелектуальних систем, що проявляє себе як інтелектуалізм. У філософії останній розглядається як світогляд на певному рівні розвитку цивілізації людського суспільства при розвинених засобах виробництва, зберігання і передачі інформації, що сформувалася в інтелектуальній системі людства [на відміну від індивідуалізму (пріорите-

ти особистості), націоналізму (пріоритети нації), капіталізму (грошові пріоритети), соціалізму (пріоритети суспільства)] [6, с. 397].

Даний висновок психологів є важливим, оскільки можемо оперувати таким інструментом як інтелектуальна діяльність. У нас з'являється інструмент реалізації процесу інтелектуалізації планетарного світу у просторовому вимірі. Динаміку даного процесу слід аналізувати як цілераціональну інтелектуальну діяльність людини, що володіє інтелектом і яка здатна механізмами внутрішньої активності збагачувати свій функціонал.

Звернемося до праці Є. Ільєнкова: «в міру того, як органи тіла людини перетворюються в органи людської життєдіяльності, виникає і сама особистість як *індивідуальна сукупність людських функціональних органів* (виділене – ЧЧ). У цьому смислі процес виникнення особистості виступає як процес перетворення біологічно заданого матеріалу силами соціальної дійсності, існуючої до, поза і цілком незалежно від цього матеріалу» [6, с. 397]. Таким чином, оскільки процес виникнення нових органів у структурі біологічного організму людини, то цілком можна розглядати як матеріалізацію процесу інтелектуалізації у внутрішньому нематеріальному вимірі душі.

Тепер відтворимо атрибутивні властивості інтелекту як функціонального органу, що віддзеркалюються термінами «мислення», «розум», «здібність» та «творчість» людини. Й тут важливо звернути увагу на те, що інтелектуальна діяльність і творча діяльність – це розумова діяльність, що може виступати у двох формах, а саме: матеріальній і нематеріальній. У першому випадку, матеріально реалізованій через об'єкти інтелектуальної власності, що є одним з визначальних пріоритетів кожної держави у створенні умов і механізмів їх перетворення в інтелектуальний капітал. Останній застосовується в процесі економічного розвитку для творення національного суспільства. У другому, нематеріально реалізованій через наявність вольових зусиль як особистості, так і національної спільноти до ряду «...актуальних моментів, які складають базу загальнолюдського масштабу тих духовно-інтелектуальних, інформаційно-мовних, соціально-психологічних, політико-правових, етнічних та інших резервів, що є національним потенціалом розвитку кожного народу як самобутньої складової людства» [7, с. 10].

Це означає, що з одного боку, процес інтелектуалізації охоплює біологічні структури людини завдяки механізмам її внутрішньої діяльності, або у порядку самодіяльної активності (наприклад, мислення), а з іншого – реалізується у зовнішньому середовищі, тобто, на боці суспільства.

Під сутністю інтелектуального явища слід розуміти його внутрішній зміст, що виявляє себе в єдності всіх багатоманітних і суперечливих форм

його буття. Тому під сутністю інтелектуальної діяльності, а відповідно й процесу інтелектуалізації, слід розглядати, матеріалізацію духовного змісту Семантичного Всесвіту у елементи планетарного простору.

При цьому будь-яка інтелектуальна активність людини, або світової спільноти, як соціальне явище, це те або інше вираження їх інтелекту, зовнішні, безпосередньо дані форми його існування. У мисленні ж категорії сутності і явища інтелектуального висловлюють перехід від розмаїття наявних форм інтелекту людини до його внутрішнього змісту і єдності, до поняття. Інтелектуальне, як природне явище, має проявитись матеріально у соціальному просторі планети й має дві сторони медалі. А саме з одного боку, супроводжується породженням особистості, як соціального компоненту у структурі біологічного організму людини, а з іншого, фіксує себе у планетарному просторі утворенням специфічної соціальної структури у формі того, чи іншого типу суспільства, як організаційної форми життєустрою світової спільноти.

Вважаємо важливою позицію Н.Ю. Брюховецької і О.А. Богущької, які з одного боку «вважають, що «інтелектуалізація у загальному розумінні – це процес посилення ролі інтелекту та привнесення інтелектуального початку в соціально-економічних явищах. Цей процес дії спрямований на людський потенціал і приводить до підвищення рівня інтелекту в протіканні соціально-економічних процесів...» [3, с. 93]. Цей висновок розглядаємо як визначення сутності процесу інтелектуалізації.

Авторки характеризують процес на боці виробництва у будь-якому суспільстві. Ми ж додаємо момент інтелектуалізації людини, яка є робочою силою та джерелом і рушійною силою даного процесу, а також виходить за рамки виробництва, де не припиняє здійснювати процес інтелектуалізації.

З другого боку Н.Ю. Брюховецька і О.А. Богущька констатують, що «на результуючому етапі (підвищення рівня інтелекту) вже спостерігається поділ щодо бачення інтелектуалізації на два підходи: – з одного боку, результатом інтелектуалізації є підвищення інтелектуального рівня суспільства, економіки, підприємства, виробництва і т.д. шляхом збільшення частки розумової праці в суспільстві, економіці, на підприємстві, виробництві тощо; – з іншого боку, підвищення інтелектуального рівня відбувається за рахунок збільшення частки штучного інтелекту в соціально-економічних процесах» [3, с. 93]. Дійсно, штучний інтелект, дійсно, вже навіть на початку ХХІ ст. потужно вривається у сферу інтелектуалізації людини і суспільства і здатен у найближчі роки кардинально вплинути на її хід і результати.

Отже, «інтелектуалізація у загальному розумінні – це процес посилення ролі інтелекту та привнесення інтелектуального початку в соціально-економічних явищах. Цей процес дії спрямований на людський потенціал і приводить до підвищення рівня інтелекту в протіканні соціально-економічних процесів» [3, с. 93].

Аналіз інтелектуального підводить нас до виявлення його змісту. Зміст процесу інтелектуалізації планетарного світу розпадається на два сегменти, оскільки ми маємо момент внутрішньої матеріалізації знання у структурі біологічного організму людини. Вона забезпечується механізмом мислення, що є проявом інтелектуальної активності внутрішніх структур біологічного організму людини. На цій основі біологічна людина отримує додатковий орган або специфічний продукт інтелектуалізації, а саме – специфічне смислове поле, що надає їй статус особистості і тим самим забезпечує автономне буття у новому для неї середовищі – планетарному світі. Отже зовнішнього втручання немає у момент породження особистості людини немає, є закономірний продукт модернізації власної природи під умови планетарного буття.

Цьому присвячена робота І.Є. Колеснікової «Механизм смыслогенеза личности в онтогенезе: морфогенетический и онтологический контекст» у якому висвітлено смислогенез, як механізм природного розвитку особистості у онтогенетичному режимі [8]. Модернізація внутрішнього світу людини отримує революційне збагачення системою функціональних органів, що забезпечує для неї активну роль у породженні, відтворенні і розбудові соціального світу.

Нас же, у даному випадку цікавить звідки і як у структурі біологічного організму людини виник, матеріалізувався і стало функціонує «інтелект», завдяки якому вона набула властивостей особистості. Це сталося завдяки тому, що у структурі біологічного організму людини еволюційно сформувалася її смислова сфера, що маніфестує атрибутивну властивість Семантичного Всесвіту – обробляти потік космічного смислогенезу. Всесвіт наділив людину свідомістю для того щоб вона змогла скористатися нею як ефективним засобом адаптації під нові умови її життя.

Таким чином, свідомість людини є похідним елементом від смислогенезу Всесвіту, що сформувалась у ході спроб людини пристосуватися до середовища у якому вона опинилася на одному з етапів свого еволюційного розвитку. Тому, породження інтелекту і прояв сучасних когнітивних здібностей, той «тип розумової активності, який сьогодні демонструє людина, є природним результатом внутрішньої трансформації, яку вона пережила на переломному етапі своєї історії. Цей момент, на мій погляд (тобто І. Бескова – ЧЧ.), символічно представлений в біблійному сюжеті

про гріхопадіння» [1], зазначає І. Бескова у праці «Эволюция и сознание».

Авторка робить суттєве зауваження щодо місця і ролі мови у трансформаційному процесі набуття людиною нових соціальних властивостей: «мова є одним з найважливіших і, можливо, найбільш розвинених втілень когнітивних можливостей людини» [1]. Далеко не випадково початковий період становлення планетарного людства за концепцією Юваля Ноя Хараре оцінюється як когнітивна революція: «Хід людської історії визначили три найбільші революції. Почалося з когнітивної революції, 70 тисяч років тому. Аграрна революція, що відбулася 12 тисяч років тому, істотно прискорила прогрес. Наукова революція - їй всього лише 500 років – цілком здатна покінчити з історією і започаткувати щось інше, чого не було...» [15].

Тепер обдарована інтелектом людина, що досягла певного рівня зрілості, виступає тією інтелектуальною силою, що розбудовує соціальний світ під свої потреби, своїми механізмами і за своїми можливостями. Наприклад, О. Єрьомін пропонує чинник «Інтелектуальна сила (воля)» розглядати як «здатність інтелектуальних систем виробляти розумові активні відображення об'єктивної реальності, здійснювати свої бажання, поставлені перед собою цілі, свідоме прагнення до чого-небудь, можливості розпоряджатися; здатність компонента інтелектуальної системи або їх сукупності впливати друг на друга або на матеріальні тіла в навколишнє середовище (див. для порівняння «енергія інтелектуальна»); інтелектуальна сила $F = I a$, де I – це кількість інформації, а – це прискорення системи інтелектуальне» [5].

Інтелектуальна сила відбувається завдяки виробничим механізмам продуктивної діяльності особистості, шляхом матеріалізації здобутого знання у зовнішнє середовище. Тобто мова йде про продуктивну працю у сфері матеріального і духовного виробництва, що спочатку детермінується соціальним поділом праці, а потім поділ соціальної праці знаходить свого фахівця для виконання певної професійної роботи.

«Інтелектуалізація праці – це процес, постійно збагачується знаннями і знаходиться в динамічному стані, основними факторами його розвитку виступають освіту, готовність безперервного його підвищення, генетичні здібності і облік досвіду попередніх поколінь. Інтелектуальна праця – одна з різновидів праці, спрямована на зміну інформації, притаманної об'єктам навколишнього світу, це збільшення частки інтелектуального (розумового) праці в діяльності людини, колективу, суспільства.

Основні риси інтелектуалізованої трудової діяльності: заміна фізичних переміщень (90 % через інформацію) рухом повідомлень; можливість працювати вдома, а звідси – різке скорочення

інфраструктури та витрат з її обслуговування; перепідготовка великих мас населення протягом усього життя; різке зростання оплати інтелектуальності праці; проблема професійних безробітних «мимоволі»; перехід від розглядання вкладання коштів в розвиток людини, працівника від розуміння як витрат, витрат до розуміння як інвестицій в розвиток. Інтелектуальна виробнича діяльність на 90 % пов'язана з розумовою працею працівників» [4, с. 28-29].

Продуктами такої цілераціональної діяльності людини є суспільство, як тип організації життєстрою спільноти і його підсистем. Провідна роль у якому належала на певному етапі сфері матеріального виробництва, а нині переходить до сфери інтелектуальної праці. Маніфестантом динаміки змін у цій сфері належить темпам розвитку матеріально-технічного базису суспільства, зростання рівня кваліфікації робочої сили, активності інтелекту світової спільноти, науці, освіті, культурі, появі сукупності різного роду соціальних теорій, змінам у колективній свідомості та психології поведінки людини, світогляду, державній ідеології, праву та суспільній моралі.

Інтелектуалізація регіонів, галузей та підприємств – це інтелектуалізація персоналу (праці) і наукомістких виробництво (інтелектуальна продукція); компетентність і бажання працівника використовувати свій потенціал найкращим чином для досягнення мети організації [4].

Продукти інтелектуалізації планетарного світу представляємо у суб'єктивованій і об'єктивованій формах. Те, що виникає у структурі людини – суб'єктивована форма (продукт якої існує у формі «тонкої» матерії), а те, що знаходиться на боці суспільства – об'єктивована форма (продукт якої отримує «грубу» форму). Інколи їх розглядають як нематеріальна і матеріальна форми.

Інтелектуальна діяльність також еволюціонує у часі і поширюється у планетарному просторі, набирає сили, утворює нові продукти у структурі особистості і нові органи у суспільстві. Провідна роль не завжди належить особистості, на певних етапах уперед виходить суспільство. Це обумовлюється пульсацією інтелектуальних структур, що притаманно усім живим структурам.

Породження нового етапу саморозгортання планетарного світу у ході його інтелектуалізації проходить майже не помітно, адже «сам процес пошуку, визрівання нової форми (нової структури) не має безпосередньої репрезентації в матеріальному світі. Лише в момент отримання стійкої, життєздатної структури відбувається її прояв в матеріальному світі. Ці дві сутності – та, що створювалася на рівні «підкладки», і та, що тепер явлена в нашому світі, – не просто генетично пов'язані між собою («одна породжує

іншу», «одна є прообразом, сакральним зразком іншого»). Це буквально одне і те ж. Нами вони сприймаються по-різному (одна – як ідея, зразок, інша – як реальна річ) просто тому, що належать вони різним світам: одна так званому «тонкому», інша – нашому, «грубому»» [1].

Перебуваючи у різних формах, інтелектуалізована продукція знаходиться у тісному генетичному, онтологічному і функціональному взаємозв'язку і інтелектуальній взаємодії. Людина і суспільство природним шляхом утворюють цілісність або інтелектуальну систему. Яку можна розглядати як «сукупність взаємодіючих між собою щодо елементарних структур і процесів, об'єднаних в ціле виконанням функції інтелекту (цілеспрямованого, опосередкованого і узагальненого пізнання, активного відображення об'єктивної реальності, логічного і творчого мислення), невідомих до функції її компонентів. Ознаки інтелектуальної системи: взаємодія з середовищем та іншими системами, як єдине ціле та складається з ієрархії підсистем нижчого рівня» [5, с. 325].

Усі елементи інтелектуалізованого виробництва, як у структурі особистості людини, так і у зовнішньому середовищі, є продуктом розумової праці, що перебувають у різних формах. Це означає, що вони приречені на інтегративну взаємодію, оскільки відповідають одне одному, але знаходяться на різних організаційних рівнях Всесвіту. Така взаємодія породжує цивілізаційні організми зміна яких буде розглядатися нами у подальшому, як етапи визрівання процесу інтелектуалізації планетарного світу.

Саморозгортання інтелекту у просторі планетарного світу можна розглядати як специфічну форму еволюції, а саме – ноогенез [гр. *noos* – розум; *genesis* – зародження, походження], тобто «процес розгортання в просторі і розвитку в часі (еволюції) інтелектуальних систем (інтелектуальної матерії). Ноогенез являє собою сукупність закономірних, взаємозалежних, що характеризуються певною тимчасовою послідовністю структурних і функціональних перетворень всієї ієрархії і сукупності взаємодіючих між собою щодо елементарних структур і процесів, починаючи від формування і відокремлення розумної системи до сучасності (філогенез нервових систем організмів; еволюція людства, як автономної інтелектуальної системи) або смерті (в ході онтогенезу мозку людини)» [5, с. 330]. Розглядаючи трансформацію інтелекту у просторі соціального світу мова про інтелектуальну еволюцію – ноосоціогенез; у космічному масштабі – це буде ноокосмогенез.

Висновки. На основі вищевикладеного щодо параметричних характеристик процесу інтелектуалізації планетарного світу, можна дійти до наступних висновків:

■ інтелект людини це підстава процесу інтелектуалізації планетарного світу, а умови його формоутворення знаходяться у зовнішньому середовищі, де суб'єктивовану складову представляє людина, а об'єктивовану – суспільство; природа процесу інтелектуалізації планетарного світу має інформаційну характеристику, а інформація, як субстанційна основа Семантичного Всесвіту, складає потік смислогенезу до якого підключається людина, що відбувається за допомогою мозку з його нейронною мережею;

■ сутність інтелектуальної діяльності полягає у матеріалізації змісту смислогенезу роздвоєного на дві частини планетарного світу: формування смислової сфери особистості, зовнішнє середовище як певний тип суспільства;

■ зміст інтелектуальної діяльності людини – двоєдина сукупність підпроцесів духовного походження: у структурі *особистості* матеріалізується системою функціональних органів, що піднімають її у стан особистості (оскільки до певного часу нею не була); породжує певний тип суспільства зі своїми елементами, як форму організації життєустрою світової спільноти у залежності від рівня розвитку інтелекту людини; змінюється стан інтелекту у результаті його еволюційного визрівання – тоді надбання процесу інтелектуалізації стає артефактами культури певної доби і лягає артефактами на «полиці планетарного архіву»;

■ унікальна роль процесу інтелектуалізації: спочатку, на основі дії механізму збудження смислових полів, збагачує біологічний організм людини смисловим полем (завдяки йому вона переробляє інформацію у знання, привласнює і накопичує його у якості інтелектуального потенціалу, ресурсу або капіталу), а потім особистість людини матеріалізує у зміст соціального світу для цього використовуючи організм у якості засобу відчуження, привласнені на першому етапі знання;

■ результати процесу (чи то продукція інтелектуального процесу), перебуваючи у суб'єктивованій / матеріальній і об'єктивованій / нематеріальній формах не протирічать одне одному, а вступають у організаційну взаємодію і утворюють нову цілісність – соціальний організм цивілізації;

■ динаміка інтелектуального процесу у еволюційному вимірі може відслідковуватись на основі переходу світової спільноти від одного типу цивілізації до іншого з удосконаленням інтелектуального стану людини і суспільства за обраними критеріями і показниками;

■ еволюційний перехід планетарного світу від одного типу цивілізації до іншого (як правило, значно вищого і більш складного), свідчить про те, що процес інтелектуалізації є сталим геологічним явищем, тобто ноогенезом.

Перспективи подальших пошуків у даному напрямку. Інтелектуальна діяльність у подальшому

соціально-філософському аналізу даного предметного поля має використовуватися як методологічний принцип і засіб вивчення динаміки інтелектуалізації планетарного світу.

Література

1. Бескова И. А. Эволюция и сознание (когнитивно-символический анализ). М., 2001. 268 с.
2. Бех В. П. Человек и Вселенная. Запорожье, «Тандем-У», 1998. 148 с.
3. Брюховецька Н. Ю., Богущька О. А. Інтелектуалізація підприємств: підходи, сутність, структура. Економічний вісник Донбасу. 2020. № 1 (59). С. 92-100.
4. Булеев Е. И., Рябыкина Н. И., Ревва А. Н. Интеллектуализация труда как высшая форма его разделения на современном этапе экономического развития. *Стратегия і механізми регулювання промислового розвитку: Зб. наук. пр.* Київ: ІЕП НАНУ, 2017. С. 20-31.
5. Еремін А. Л. Ноогенез и теория интеллекта. Краснодар: Советская Кубань, 2005. 356 с.
6. Ильенков Э. В. Философия и культура. М.: Политиздат, 1991. 462 с.
7. Інтелектуальний потенціал та науково-технічна політика / Під наук. ред. академіка НАНУ Долішній М. І. Львів: ІРД НАН України. 1999. 234 с.
8. Колесникова И. Е. Механизм смыслогенеза личности в онтогенезе: морфогенетический и онтологический контекст : монография. К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 205 с.
9. Манів С. З. Інтелектуальний потенціал: його суть та складові. *Економіка та держава*. 2009. № 6. С. 51-55 с.
10. Новий тлумачний словник української мови. Друге видання, випр. К.: Видавництво «АКОНІТ». 2008. Т. 1. 926 с.
11. Психологічна енциклопедія. Автор-упорядник Степанов О. М. К.: «Академвидав», 2006. 424 с.
12. Семів Л. К. Регіональна політика: людський вимір: Монографія. Львів: ІРД НАН України, 2004. 392 с.
13. Старовойт І. С., Сілаєва Т. О., Орендарчук Г. О. Філософія: Навч. посіб. Тернопіль, Астон. 1997. 143 с.
14. Філософський енциклопедичний словник. НАНУ Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди. К.: Абрис. 2002. 742 с.
15. Юваль Ной Харари. Sapiens. Краткая история человечества. 2016. Синдбад, 512 с.
16. Gardner, Howard (1983) Frames of mind: The theory of multiple intelligences. New York: Basic Books, 1983, 440 p.

Анотація

Чень Ці. Філософська характеристика процесу інтелектуалізації: генезис, сутність, зміст, форми, рівні та види. – Стаття.

У статті подається філософська характеристика процесу інтелектуалізації, а саме – визначення джерел інтелектуальної енергії, умов реалізації інтелектуального потенціалу, генезису, сутності, змісту, форм, рівнів та видів інтелектуальної діяльності та видів його продуктів.

Обґрунтовано, що підставою процесу інтелектуалізації є природний інтелект людини; умовами, що

формують процес є суб'єктивний чинник – потреби біологічного організму людини; об'єктивний чинник – впливи зовнішнього середовища, суспільства.

Природа процесу інтелектуалізації планетарного світу має інформаційну характеристику, яка складає потік смислогенезу до якого підключається людина за допомогою мозку з його нейронною мережею. Доведено, що сутність інтелектуальної діяльності полягає у матеріалізації змісту смислогенезу роздвоєного на формування смислової сфери особистості та зовнішнє середовище як певний тип суспільства.

Зміст інтелектуальної діяльності людини – сукупність підпроцесів духовного походження: система функціональних органів (у структурі особистості); певний тип суспільства зі своїми елементами (у залежності від рівня розвитку інтелекту людини); зміна стану інтелекту у результаті еволюційного визрівання.

Роль процесу інтелектуалізації: збагачує біологічний організм людини смисловим полем (завдяки йому вона переробляє інформацію у знання, привласнює і накопичує його у якості інтелектуального потенціалу, ресурсу або капіталу); особистість людини матеріалізує у структурі особистості у зміст соціального світу.

Результати інтелектуального процесу вступають у організаційну взаємодію, утворюючи соціальний організм цивілізацій. Динаміка інтелектуального процесу у еволюційному вимірі може відслідковуватись на основі переходу світової спільноти від одного типу цивілізації до іншого з удосконаленням інтелектуального стану людини і суспільства за обраними критеріями і показниками. Еволюційний перехід планетарного світу від одного типу цивілізації до іншого свідчить, що процес інтелектуалізації є ноогенезом.

Ключові слова: інтелектуалізація, підстава, умови, генезис, сутність, зміст, форми, рівні та види, інтелектуальна енергія, інтелектуальна діяльність, суб'єктивація, об'єктивація.

Summary

Chen Qi. Philosophical characteristics of the intellectualization's process: genesis, essence, content, forms, levels and types. – Article.

The article presents the philosophical characteristics of the intellectualization's process, such as sources of intellectual energy, conditions for the realization

of intellectual potential, genesis, essence, content, forms, levels and types of intellectual activity and types of its products.

It is substantiated that the basis of the process of intellectualization is the natural person intelligence; the conditions forming the process are a subjective factor - the needs of the human biological organism; the objective factor is the requirements of the external environment, society.

The nature of the process of planetary world intellectualization has an informational characteristic, which constitutes the flow of meaning generation to which a person connects with the help of the brain with its neural network. It has been proven that the essence of intellectual activity consists in the materialization of the content of meaning genesis divided into the formation of the meaning sphere of the individual and the external environment as a certain type of society.

The content of a person's intellectual activity is a set of sub-processes of spiritual origin: a system of functional organs (in the personality structure); a certain type of society with its own elements (depending on the level of development of human intelligence); change in the state of intelligence as a result of evolutionary maturation.

The role of the intellectualization process: enriches the human biological organism with a meaningful field (thanks to it, it processes information into knowledge, appropriates and accumulates it as an intellectual potential, resource or capital); the personality of a person materializes in the structure of the personality into the content of the social world.

The results of the intellectual process enter into organizational interaction, forming a social organism of civilizations. The dynamics of the intellectual process in the evolutionary dimension can be traced on the basis of the transition of the world community from one type of civilization to another with the improvement of the intellectual state of man and society according to selected criteria and indicators. The evolutionary transition of the planetary world from one type of civilization to another shows that the process of intellectualization is noogenesis.

Key words: intellectualization, basis, conditions, genesis, essence, content, forms, levels and types, intellectual energy, intellectual activity, subjectivation, objectification.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.334.3: 324

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i36.1120>**О. С. Зубченко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6748-3981>

кандидат соціологічних наук,

доцент кафедри філософії та соціології

Маріупольського державного університету

ДИСФУНКЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ ЗА УМОВ ОКУПАЦІЇ

Постановка проблеми у загальному вигляді. За вісім років після початку російської агресії проти України під російською окупацією перебувало 43,3 тис. квадратних кілометрів, або 7% території України, до яких входили Автономна Республіка Крим, м. Севастополь, окремі райони Донецької та Луганської областей. Після початку широкомасштабного кремлівського вторгнення у лютому 2022 року площа окупованих територій збільшилась у 2,9 рази; ворог захопив Луганщину, значну частину Донеччини та Півдня України.

На Запоріжжя російські війська вторглися у перший день повномасштабної війни, а вже незабаром оволоділи Мелітополем та Бердянськом, а на початку березня захопили Василівку, Токмак, Пологи та Енергодар. Загалом, під владою ворога опинилося 80% території області, де проживало близько 45% населення.

Держава вперше звернулась до проблем інституційного регулювання відносин на окупованих територіях у квітні 2014 року, після російської анексії Криму та Севастополя. У січні 2018 року було ухвалено Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях», а у квітні 2022 року – Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України». Ці документи закріпили нові політико-правові реалії та містять кілька дуже важливих з інституційної точки зору моментів. По-перше, чітко визначено, що окупаційна адміністрація Російської Федерації на захоплених землях встановлює власні правила та управлінські відносини, які супроводжуються порушенням прав і свобод громадян, і несе за них повну відповідальність. По-друге, визначено неможливість здійснення певних господарських практик (перевезення товарів, робота логістичної інфраструктури, транспортування струму та води). По-третє, констатовано неможливість перебуван-

ня на окупованих територіях в разі належності особи до певних соціальних організацій (силових та правоохоронних органів). Разом з тим лишилось чимало невирішених протиріч, що виникли через зміну політико-правового режиму.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Інтерес до того, як складається життя в окупації у соціально-гуманітарних науках був присутній ще з часів Античності. На думку Платона, переможені втрачають все своє майно, а переможці визначають їхню подальшу долю [15, с. 72]. Аристотель казав про неписаний закон, за яким захоплене на війні стає власністю сильнішого, та виправдовував військову агресію проти людей, «які будучи від природи призначеними для підкорення, не бажать підкорятися» [1, с. 384].

За часів Середньовіччя легітимність окупації освячувалась папськими булами учасникам хрестових походів. Проте дисфункційність дій хрестоносців була особливо помітною, коли військові кампанії стали спрямовуватись не тільки на звільнення від «невірних» Гроба Господнього, але й на вирішення цілком конкретних політичних та економічних завдань, зокрема, розправу із «єретиками»-альбігойцями у південній Франції. Ніколо Макіавеллі вперше висуває ідею створення «маріонеткових республік» та сприяння колабораціонізму, наполягаючи не на заміні, а на примусі до співпраці місцевих еліт [13, с. 43-45]. Значний внесок у соціологічне осмислення феномену окупації зробив Ж. Ж. Руссо, який наголошував на необхідності збереження та розвитку існуючих соціальних інститутів, навіть попри появу нового володаря [19, с. 206-210].

Наукові розвідки сучасних авторів (Дж. Коен, А. Робертс, С. Чінкіна та інших) спрямовано на вивчення міжнародно-правових та військово-політичних аспектів окупації, форм та способів здійснення окупантом політичної влади на зайнятих територіях та легітимізації своїх позицій на міжнародній арені. Окремий інтерес становить теорія «нових війн» британської політологині Мері

Калдор [24]. Дослідниця вважає, що на зміну класичним військовим баталіям приходять протистояння нового типу – суміш війни, організованої злочинності та масового порушення прав людини. Саме таку «гібридну війну» ми спостерігали у 2014–2015 роках на Донбасі, де кремлівські агресори спочатку спробували провести «руську весну», спираючись на місцеві люмпенізовані елементи та соціально слабкі верстви населення, згодом залучили професійних найманців і тільки після цього ввели регулярні війська. Велике значення для цього мають перероджені інституції – спотворена історична пам'ять, масована маніпулятивна пропаганда та поставлена на мілітаристсько-псевдопатріотичні рейки система освіти.

Серед вітчизняних науковців різні аспекти цієї проблематики розглядають Євген Письменський (кримінально-правові та суспільно-політичні аспекти колабораціонізму), Андрій Разметаєв (політологічний аналіз феномену окупації), Євген Магда (інструменти гібридної окупації), Вадим Васютинський (психіка та світогляд населення, що опинилось під чужою владою), Микола Вегеш (суспільно-політичні передумови окупації частини Донецької та Луганської областей) та чимало інших авторів.

Виділення не вирішеної раніше частини загальної проблеми. Разом з тим у спеціальній літературі досі не описано, як змінюються різні соціальні інститути за умов окупації, які трансформації відбуваються в їхній структурі, нормах та умовах функціонування.

Мета статті – провести аналіз дисфункцій у діяльності провідних соціальних інститутів на прикладі територій Запорізької області, які було захоплено збройними формуваннями Російської Федерації у лютому – березні 2022 року.

Емпіричною базою цієї наукової розвідки стали матеріали із відкритих джерел та усні свідчення вимушених переселенців, які було розміщено у засобах масової інформації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «дисфункція соціального інституту» введено до наукового обігу Г.Спенсером для характеристики стану, при якому соціальний інститут замість користі приносить суспільству шкоду [20, с. 61]. Для Р. Мертон дисфункція – це діяльність соціальних інститутів, що заважає задоволенню потреб соціальної системи, значно зменшує її адаптивні та регулятивні можливості та фактично працює на саморуйнування. Ззовні явища дисфункції соціального інституту можуть виражатися у нестачі підготовлених кадрів, матеріальних засобів, в організаційних недоліках тощо. Із набагато важливішої, змістовної точки зору недоліки проявляються через неясність та суперечливість цілей, невизначеність функцій, падіння соціального престижу і авторитету да-

ного інституту. Насильницька зміна прапорів чи кольору банкнот тягнуть за собою невідповідність діяльності інституту характеру актуальних соціальних потреб, веде до перетворення його звичних функцій на ритуальну діяльність (бюрократизм) або на корисливе зловживання в особистих інтересах (корупція) [11, с. 164].

У найбільш загальних рисах інституційний порядок на територіях, що тимчасово контролюються іншою державою, визначає Женевська конвенція, що не містить окремої дефініції поняття «окупація». Разом з тим у розділі III цього документу сформульовано кілька важливих моментів.

По-перше, заборонено індивідуальні чи масові примусові переселення, депортації населення із окупованих територій. Таким чином, міжнародне право вводить чіткі обмеження на зміни складу постійного населення, що, за Ентоні Шилзом, є однією із головних ознак суспільства. По-друге, гарантується безперешкодна робота інститутів соціального забезпечення, освіти, вільне надходження гуманітарних вантажів. По-третє, наголошується на збереженні інститутів змагального судочинства та неможливості позасудової розправи [6].

Виходячи із сказаного вище, ми визначаємо окупацію як тимчасовий стан суспільного життя, який виникає у результаті військових дій та зайняття супротивником території іншої держави та характеризується масовими дисфункціями у діяльності соціальних інститутів, їхнім перетворенням на засіб терору та поневолення на тлі повної втрати легітимності в очах людей. У цьому контексті цінною видається думка Д.Норта про те, що, головна роль соціальних інститутів у суспільстві – це «зменшення невизначеності шляхом встановлення стійкої (хоча не обов'язково ефективної) структури взаємодії між людьми» [22, с. 243-244].

Така структура взаємодій може бути нав'язана державою-агресором лише за умов відсутності активних бойових дій та відсування лінії фронту. Можна погодитися з І.Макаровим, що окупація перш за все характеризується встановленням повного та гласного контролю загарбників на певній території та відновленням мінімального порядку і безпеки для місцевих жителів [12]. Зовнішніми індикаторами цього для пересічних громадян зазвичай є відносини у трьох інституційних сферах – владі, грошах та освіті, на аналізі яких ми зосередимось.

Початком встановлення режиму окупації в Запорізькій області можна вважати 12 березня 2022 року, коли після викрадення загарбниками законно обраного Мелітопольського міського голови Івана Федорова «виконуючою обов'язки» мера було оголошено депутатку міської ради від «Опозиційного блоку» Галину Данильченко. Це був перший випадок колабораціонізму у регіоні з часів Другої світової війни.

Поняття «колабораціонізм» увійшло до соціально-гуманітарних наук з часів Другої світової війни. У широкому сенсі колабораціонізм – це усвідомлене, добровільне та зумисне співробітництво з ворогом у його інтересах і на шкоду своїй державі та її союзникам, а у вузькому, соціологічному значенні – дисфункція політичних інститутів, коли виконання, на перший погляд звичайних, обов'язків із реалізації управлінських повноважень призводить до тяжких суспільних наслідків, утвердження влади окупанта, завдає великої шкоди життю і здоров'ю людей. З одного боку, перехід на бік ворогу є прагненням змінити свою соціально-статусну позицію, просунутись вгору соціальними сходами, а з іншого – часто пов'язаний із розривом із колишнім соціальним оточенням та недовірливим сприйняттям серед референтної групи окупантів.

Ставлення Української держави та суспільства до колабораціонізму як соціального явища було визначено у Законі України «Про внесення до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність», який виокремлює кілька її типів: адміністративна (зайняття різних посад у окупаційних «органах влади», організація «виборів» та «референдумів»); економічна (фінансова та ресурсна допомога ворогу та його прибічникам); освітня (вихваляння загарбників під час навчального процесу у школах, вищах, професійно-технічних та дошкільних закладах, запровадження стандартів освіти держави-агресора); військово-поліцейська (служба в армії ворога або незаконних збройних формуваннях, які створено ним, у «судових» та «правоохоронних» органах); пропагандистська (виправдання та популяризація ворога у засобах масової інформації та соціальних мережах, організація масових заходів на підтримку окупації); побутова (публічне заперечення російської агресії, заклики до підтримки окупанта та його посіпак, невизнання Української державності). Законодавець чітко диференціював міру кримінальної відповідальності по кожній позиції.

Разом з тим у Запорізькому регіоні існувала низка об'єктивних чинників, що сприяли поширенню колабораціонізму. По-перше, високий рівень електоральної підтримки проросійських політичних суб'єктів, за які на місцевих виборах 2015 та 2020 років проголосували відповідно 41 та 43% виборців Запорізького краю. Доречі, абсолютна більшість осіб, які прийняли від ворога владні посади, належали саме до чотирьох таких партій – «Опозиційний блок», «Опозиційна платформа «За життя», «Нова політика» та «Наш край».

По-друге, значна орієнтація громадян на кліше російської пропаганди. Навіть через шість років після анексії Криму та вторгнення на Донбас 52% жителів регіону називали події Революції Гідно-

сті справою західних спецслужб та олігархів, а 18% виступали за військовий союз із Росією [9].

По-третє, потужний вплив у регіоні мали фінансово-промислові групи, тісно пов'язані із Росією, лідерами яких були відомий своїми антидержавними виступами колишній народний депутат Євген Балицький (згодом очолив окупаційну адміністрацію) та перша заступниця голови обласної ради Людмила Любін, що у минулому працювала помічницею у втікача-регіонала Артема Пшонки.

Із перших днів російські окупанти почали схилати до участі у колабораціоністській діяльності представників різних соціальних груп. Для цього використовувалась практика взяття заручників. За даними облдержадміністрації, на окупованих територіях області було викрадено 352 людини, серед яких народний депутат України Олександр Пономарьов, очільники громад Мелітополя, Дніпрорудного, Кирилівки, Приморська, Софіївки та багатьох інших населених пунктів, директори шкіл, учасники Антитерористичної операції, громадські діячі та волонтери, підприємці та фермери тощо [2]. Від посадовців вимагали публічно присягнути на вірність новій владі, працювати під російським прапором, допомагати військовим частинам агресора та проводити перереєстрацію комунальних закладів за законами держави-окупанта; освітян примушували у найкоротші терміни відновити освітній процес за російськими програмами, а підприємців – віддавати частину прибутку загарбникам та сплачувати «податки» за фейковими нормами.

Створення самозваних «органів управління» – комітету народних обранців у Мелітополі, громадської ради самоорганізації в Енергодарі, народних зборів розпочалось у регіоні з другої половини березня 2022 року. З точки зору соціолога, цікаві намагання росіян хоч якось обґрунтувати легітимність цих псевдо-інституцій. Наприклад, мелітопольська «псевдомерша» Данильченко посилалась начебто на розпорядження про передачу влади від законно обраного очільника міста Івана Федорова, якого викрали та кілька тижнів катували рашисти. У той же час Закон України «Про місцеве самоврядування» не передбачає можливості одноосібного делегування своїх повноважень міськими, сільськими та селищними головами іншим особам. Таке рішення може ухвалити тільки сесія місцевої ради.

Разом з тим у Бердянську, Василівці та Дніпрорудному самозвані «керівники» О.Сауленко, Н.Романіченко та М.Пастушенко оголосили про своє «призначення» у відеозверненнях в мережі Youtube. У селі Семенівка Пологівського району нову «очільницю» О.Бараннік представили загальною кількістю десятків російських солдат, а у селищі Розівка Пологівського району група місцевих колаборантів на чолі із А. Сергієнком оголоси-

ли себе «владою» на зібранні, куда оmanoю, для роздачі продуктових наборів зібрали біженців із Маріуполя. Аналогічно, навіть без формального представлення, відбувалось призначення «голів» у Чернігівці, Веселому, Пришибі та інших населених пунктах. У Бердянську окупанти вирішили обійтись навіть без фіктивної народної ініціативи, призначивши заступників «мера» розпорядженням керівника військової адміністрації.

Таким чином, загарбники особливо не переймалися тим, щоб довести раціональність та легальність свого панування, з одного боку, роблячи ставку на залякування та терор, а з іншого – залучаючи на свій бік відверто маргінальні елементи, що не мали жодних шансів стати першими керівниками у довоєнний час.

Особливе місце у впровадженні «руського мира» займає примусова «рублевізація». За Георгом Зимелем, гроші виконують кілька важливих соціальних функцій, серед яких формування інституційної довіри, інтеграція людини у суспільство, соціальна ідентифікація та самоідентифікація, конструювання просторових зв'язків [10, с. 250-253].

Кожну із них агресори витлумачували по-своєму, намагаючись зробити свою валюту, по-перше, інструментом відторгнення захоплених регіонів від вільної України, а, по-друге, символічним засобом примушування до лояльності новій владі. При цьому слід згадати, що російський рубль, на відміну від долара США або євро, ніколи не користувався в Україні значною популярністю, майже не використовувався для інвестицій та мав серед народу глузливу назву «дерев'яний».

Часткове обмеження обігу гривні було спричинено об'єктивними чинниками, адже протягом двох місяців окупації на загарбаних землях припинили роботу всі відділення українських банків. Через неодноразові пограбування рашистами інкасаторських авто, зокрема, «Укрпошти», доставка готівки із Запоріжжя припинилась. Заробітну плату співробітникам бюджетної сфери та пенсії продовжували нараховувати, але зняти кошти можна тільки на вільних територіях. Місцеві журналісти пишуть, що найпростіший спосіб отримати гривневу готівку в окупації – звернутися до посередників. Якщо у середині травня за такі послуги треба було віддати 3-4% від суми, то за два тижні комісія зросла до восьми-десяти, а подекуди – і до п'ятнадцяти відсотків [4].

Ще одне позаекономічне завдання насильницької «рублевізації» – підрих довіри до гривні як ідентифікатора із Україною. Саме тому зусилля російських загарбників було спрямовано на максимальне обмеження циркуляції гривні та порушення зв'язків із вільними територіями, через регулярні закриття єдиного пункту пропуску в бік Запоріжжя та заборону на вивіз сільськогосподар-

ської продукції. Як наслідок – ціни на ранні овочі та фрукти в обласному центрі були у 7-15 разів вище, ніж на окупованих територіях. У цей же час створювався штучний дефіцит найнеобхідніших продуктів та ліків, які поставляли українські компанії. «Кава закінчилася давно, ковтаєш гарячий чай. Не завжди є хліб для бутерброду, але є ковбаса. Багато її скуповували ... як стратегічний запас на випадок бомбардування та голоду», – розповідає переселенка із Бердянська [18].

Водночас нав'язано абсолютно нерівноцінний економічний обмін із окупованим Кримом. На півострів вивозять викрадене із українських елеваторів зерно та скуплену за безцінь мелітопольську черешню [8], а натомість звідти завозять продовольство та товари повсякденного вжитку. «Торгівля виглядає як у середині 1990-х. Цигарки, ліки, алкоголь продають на розкладачах на вулиці. Товари незнайомі нам: цигарки, наприклад, везуть із окупованого Криму. Беруть там найдешевші, а продають тут по 50 гривень. Звичайні українські цигарки коштують 150 гривень/пачка. Жодних акцизів, жодних податків. Ціни – космос: пляшка «Coca-cola» – 100 гривень. До війни було 25. Найпростіша зубна паста – 170 гривень, фарба для волосся, що була по 50, тепер 200. Люди купують – вибору немає. Втім, багато хто не хоче купувати російське принципово, шукає українські товари – наші кращі», – розповідає жителька Мелітополя [14]. Паралельно формувались фейкові банківська та торговельна інфраструктури. Зокрема, у Мелітополі з'явилася філія «банку» ніким у світі не визнаної Південної Осетії, а у приміщеннях українського рітейлера «АТБ» окупанти відкрили свій супермаркет «Мера».

Таким чином, псевдофінансова система, що була нав'язана російською владою, призводила лише до масштабного пограбування окупованих територій, звуження реального споживчого кошика та прогресуючого зниження рівня життя населення. Замість того, щоб виступати мірою вартості, засобом платежу, обігу та заощаджень, окупаційні гроші виконують виключно пропагандистську функцію, демонструючи людям, що «Росія тут назавжди». Про це свідчать встановлення курсу рубля до гривні адміністративним шляхом, роздача рубльових пенсій під камери російських пропагандистських телеканалів та двовалютні цінніки у вкрадених та «ребрендованих» торговельних мережах.

Як відомо, соціальний інститут освіти виконує три головні функції – професійної соціалізації, класово-стратифікаційну та виховну. За умов окупації кожна із них зазнає абсолютно-го переродження. Замість підготовки фахівців за сучасними європейськими програмами окупанти принесли глибоко морально застарілі освітні стандарти радянсько-російського зразка, замість

широких можливостей академічної мобільності – дипломне «закріпачення» у межах Росії, окупованих та невизнаних територій, а замість повноцінного та гармонійного розвитку особистості – імперський та мілітаристський угар.

Особливо важливу роль для окупантів мало отримання контролю над середніми та дошкільними навчальними закладами. Це пов'язано із кількома обставинами. По-перше, необхідність створення красивої картини життя у «звільненій Новоросії» для пропагандистських ЗМІ. По-друге, залучення на свій бік принаймні частини педагогів, зокрема, керівників шкіл, що мають певний вплив у місцевому бомонді. По-третє, створення організаційно-технічної бази для проведення псевдореферендуму про приєднання до Росії, адже більшість виборчих комісій традиційно розміщуються у школах та складаються із вчителів.

Окупанти намагались змусити освітян відновити навчальний процес у школах із 1 квітня російською мовою і за російськими програмами. З цієї метою у Мелітополі було сформовано фейкове «управління освіти» на чолі із колаборанткою О. Шадуріною. Директори шкіл, жоден із яких не пішов на співпрацю із новою «владою», почали зазнавати жорстких репресій. Зокрема, російські військові викрали та вивезли у невідомому напрямку А.Коваленко, О.Галацан та Л.Чугай [5].

Паралельно із цим створювались так звані «табори перекваліфікації» у тимчасово окупованому Криму. Також частину вчителів-зрадників відправляли на «курси» до Москви. Щоправда, звідти вони привезли не дуже гарні для себе новини – на нові російські підручники коштів немає, середня зарплата протягом найближчих років не перевищить 17 тис. рублів (близько 6 тис. грн.), а всі кваліфікаційні категорії, які раніше давали право на доплати, скасовуються [3]. По факту за перший місяць роботи колаборанти отримали лише по 1300 грн. – у 4,5 рази нижче мінімальної зарплати в Україні.

Незважаючи на обман та погрози, абсолютна більшість працівників освіти залишилися вірними України. Наприклад, у Енергодарі на співпрацю з окупаційною владою погодилось лише 46 осіб, серед яких 13 вчителів. Ворогам вдалося відкрити лише три школи із десяти [17]. На цьому тлі значного поширення набули спроби замінити місцевих педагогів кадрами із віддалених північних регіонів Росії, яким обіцяли всілякі надбавки, заохочення та найкращі умови проживання [21].

На цьому тлі зовсім не дивно, що дуже мало учнів виявили бажання вчитися «як у Росії». Значна частина дітей шкільного віку разом з родинами активно виїжджали із окупації, а інших батьки побоювалися випускати із дому через проблеми із безпекою. Щоб зберегти хоча б умовність навчального процесу, колаборанти об'єднали дея-

кі класи та навіть школи, проводили щонайбільше 2-3 уроки, а о дванадцятій годині дітей вже відпускали. Незважаючи на те, що обласна військова адміністрація офіційно завершила навчальний рік 2 травня, фейкове навчання на окупованій Мелітопольщині тривало до 7 червня та завершилось видачею кількох десятків російських атестатів [7].

За таких обставин швидкими темпами формується дисфункційний інститут «репресивної освіти», коли вчитися йдеш під загрозою розправи. Зокрема, у Пологівському районі загарбники погрожували позбавленням батьківських прав тим, хто не хотів віддавати дітей до школи, вилученням малечі із сімей до інтернатів, примусовою мобілізацією чоловіків та громадськими роботами для жінок [23]. У захоплених вищах Мелітополя та Бердянська самозваний ректор-колаборант погрожував відрахуванням студентам, що не бажають продовжувати навчання за російськими правилами [16].

Загалом, до кінця 2021-2022 навчального року лише незначна частина педагогів перейшла на бік ворога. Разом з тим, якщо окупація затягнеться, багатьом вчителям та викладачам, які без роботи та засобів існування лишаються вірними Україні, доведеться робити важкий вибір. Проте більш трагічним наслідком є те, що освіта системно використовується для знищення української національної ідентичності, формування у підростаючого покоління ненависті до нашої культури, історії та традицій і тотальної русифікації. При цьому обтяжуючим чинником є повна інформаційна блокада окупованих територій, відключення українського телебачення, радіо та мобільного зв'язку, блокування соціальних мереж. Російські наративи, що лунають із телевізору, підкріплюються на уроці, у позашкільному гуртку та спортивній секції. Чим далі це триватиме, тим складніше нам буде повернути дітей до загальнонаціонального смислового простору.

У ході нашого дослідження ми дійшли таких **висновків**. По-перше, життя людей в окупації знає радикальних змін навіть там, де активні бойові дії велись лише точково, а житловий сектор та цивільна інфраструктура не зазнали значних руйнувань. Не за власною волею наші земляки опинились серед абсолютно нових соціально-економічних реалій. Багато найпростіших соціальних практик, які набули традиційного, майже автоматичного характеру, стають вкрай ускладненими або взагалі недоступними (купівля ліків, зняття готівки з банківської картки, поїздка до обласного центру тощо). Легітимний соціальний порядок зникає разом із синьо-жовтим прапором, лишаючи по собі невизначеність та небезпеку.

По-друге, ворог прагне довести законність та сталість своєї влади через залучення до співпраці місцевого населення та еліт. На прояви колаборації

онізму впливає чимало соціально-історичних чинників – тривалість окупації, тактика загарбників, стан соціально-економічного та культурного розвитку у довоєнний час, рівень демократичних засад у державному управлінні та розвиненості громадянського суспільства, інтенсивність контактів із окупантами державних діячів, лідерів громадської думки та впливових соціальних груп. При цьому сили військового примусу абсолютно недостатньо для налагодження роботи окупаційних інституцій та створення ілюзії нормального життя під триколом. Через це діяльність новостворених структур вже із першого дня набуває абсолютно дисфункційного характеру, зводяться до чиновницького ритуалізму або відвертого пограбунку людей.

По-третє, інститути грошей та освіти, які за звичайних умов покликані забезпечувати соціальний порядок шляхом встановлення єдиних еталонів вартості благ, ціннісних та культурних зразків, у тимчасово зайнятих росіянами районах стають інструментами відчуження від України. Це проявляється як через знищення торговельно-банківської інфраструктури, штучне обмеження обігу товарів із вільною Україною, так і через нав'язування власних ідеологічних наративів, спроби зміни національної самоідентифікації, культивування серед дітей та молоді думки про те, що «ви тепер росіяни». На жаль, як свідчить досвід окупованих у 2014 році Донбасу та Криму, такий підхід може виявитись досить успішним. Лише найскоріше визволення наших земель дозволить покласти край спробам ворога поставити собі на службу провідні соціальні інститути та закріпитися на Півдні і Сході України.

Серед перспектив подальших досліджень – вивчення повсякденних соціальних практик та способів виживання, дослідження змін у темпах соціальної мобільності та стратифікаційній структурі населення на тимчасово окупованих територіях нашої держави.

Література

1. Аристотель. Политика / Сочинения: В 4-х т. М.: Мысль, 1983. Т.4. 830 с.
2. Более 350 человек похитили оккупанты в Запорожской области, – глава ОВА. Режим доступа: <https://ru.espresso.tv/bolee-350-chelovek-pokhitali-okkupanty-v-zaporozhskoy-oblasti-glava-ova>, дата обращения 06.07.2022
3. В Мелитополе рашисты обманули коллаборантов-учителей в зарплатах. Режим доступа: https://ria-m.tv/news/291061/v_melitopole_rashisty_obmanuli_kollaborantov_uchiteley_v_zarplatah.html, дата обращения 07.07.2022
4. В оккупированном Мелитополе значительно выросла комиссия за обналичивание денег. Режим доступа: https://ria-m.tv/news/289911/v_okkupirovannom_melitopole_znachitelno_vyroslo_komissiya_zabnalichivanie_deneg.html, дата обращения 09.07.2022
5. В оккупированном Мелитополе похитили трех директоров школ, которые отказались сотрудничать с врагом. Режим доступа <http://1news.zp.ua/ru/v-okkupirovannom-melitopole-pokhitali-troih-direktorov-shkol-kotorye-otkazalis-sotrudnicat-s-vragom>, дата обращения 07.07.2022
6. Женевская конвенция от 12 августа 1949 года о защите гражданского населения во время войны. Часть III Оккупированные территории. Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/geneva_civilian_33.shtml, дата обращения 09.07.2022
7. Завершения навчального року в Мелітополі: атестати замовлені, абітурієнти готуються до тестів. Режим доступу: <https://mltpl.city/articles/215026/zavershennya-uchbovogo-roku-v-melitopoli-atestati-zamovleni-abituriyenti-gotuyutsya-do-vstupnih-testiv>, дата звернення 05.07.2022
8. Заяц П. Мелитопольской черешни не будет: оккупанты отобрали у фермеров весь урожай. Режим доступа: <https://www.segodnya.ua/strana/podrobnosti/melitopolskoy-chereshni-ne-budet-okkupanty-otobrali-u-fermerov-ves-urozhay-1625814.html>, дата обращения 08.07.2022
9. Звіт про результати опитування екзит-пол 25.10.2020 у Запорізькій області. За ред. О.С. Зубченка. Запоріжжя: Південноукраїнський гуманітарний альянс, 2020. 35 с.
10. Зимель Г. Філософія грошей. Пер. з нім. І. Андрущенко, В. Терлецького. К.: Фоліо, 2019, 667 с.
11. Комарова А.В. Парадигма функционального анализа в теоретическом наследии Р. Мертона. *Актуальные вопросы современной науки*. 2010. Вып. 15. С. 160-168.
12. Макаров І.М. Поняття і зміст режиму окупації у міжнародному праві. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. 2012. № 3. С. 193-197.
13. Макиавелли Н. Государь: Трактат [пер. с итал.]. К.: ТОВ «Видавнича група КМ-БУКС», 2017. 176 с.
14. Нас вважають зрадниками? Ми ще потрібні Україні?: монолог жителя окупованого Мелітополя. Режим доступа <https://hromadske.radio/publications/nas-vvazhaiut-zradnykamy-my-shche-potribni-ukraini-monoloh-zhytel-ky-okupovanoho-melitopolia>, дата звернення 08.07.2022
15. Платон. Законы. Собрание сочинений: В 4 т.; [пер. с древнегреч.]. Общ. ред. А. Лосева, В. Асмуса, А. Тахо-Годи. Т. 3. М.: Мысль, 1994. 437 с.
16. Ректором «єдиного університета» в Мелітополі назначили антимайдановця. Режим доступа: https://www.inform.zp.ua/2022/05/28/151978_rektorom-edinogo-universiteta-v-melitopole-naznachili-antimajdanovtsa, дата обращения 09.07.2022
17. Решетник К. 46 педагогічних працівників Енергодару стали колаборантами. Режим доступа: <http://iz.com.ua/zaporoje/v-strategichnomu-misti-zaporizkoyi-oblasti-kilka-desyatktiv-osvityan-pishli-naspivpratsyu-z-okupantami>, дата звернення 10.07.2022
18. Руда А. Бердянськ не дочекався зеленого коридору: життя в окупації та евакуація з міста. Режим доступа: <https://bilyayivka.city/articles/217146/mine-dochekalisya-zelenogo-koridoru-berdyansk-zhittya-v-okupacii-ta-evakuaciya-z-mista->, дата звернення 06.07.2022

19. Руссо Ж. Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права [пер. с франц.]. К: Port-Royal, 2001. 349 с.

20. Спенсер Г. Соціологія як предмет вивчення. *Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності)*. За ред. Л.Й. Гуменюка. У 2-х томах. Т. 1. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 71-93.

21. Фролова А. Російським студентам пропонують працювати вчителями на окупованій частині Запорізької області. Режим доступу: <http://iz.com.ua/zaporoje/rosiyskim-studentam-proponuyut-pratsyuvati-vchitelyami-na-okupovaniy-chastini-zaporizkoyi-oblasti>, дата звернення 09.07.2022

22. Шпильова А.С. Сучасні філософські концепції соціальних інститутів. *Актуальні проблеми духовності: зб. наук. праць*. За ред Я.В. Шрамко. 2016. Вип. 17. С. 238-247.

23. Янковський О. «Шантаж батьків та вчителів». Як окупаційна влада готується до навчального року на Півдні України. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-osvita-okupatsiya-rosiya/31932495.html>, дата звернення 07.07.2022

24. Kaldor M. *New and Old Wars. Organized Violence in a Global Era*. Polity: Cambridge, 2012. 224 p.

Анотація

Зубченко О. С. Дисфункції соціальних інститутів за умов окупації. – Стаття.

У статті розглядається вплив російської окупації на організацію соціальних взаємодій на тимчасово захоплених територіях Запорізької області. Автор визначає окупацію як тимчасовий стан суспільного життя, що виникає у результаті зайняття супротивником території іншої держави та характеризується масовими дисфункціями у діяльності соціальних інститутів, їхнім перетворенням на засіб терору та поневолення на тлі повної втрати легітимності в очах людей. Основну увагу приділено дослідженню дисфункційних проявів у сферах владних, грошових та освітніх відносин. Доведено, що криза у діяльності інститутів настає через неясність та суперечливість цілей, які нав'язано окупантом, падіння їх престижу та авторитету через включення в інституційні зв'язки сторонніх соціальних практик та випадкових людей.

У статті наведено характеристику колабораціонізму як дисфункції у політичній сфері, коли здійснення повсякденних управлінських процедур веде не до врегулювання певних соціальних проблем, а призводить до тяжких суспільних наслідків та утвердження влади окупанта. Також констатується, що насильницьке запровадження російського рубля на окупованих територіях має позаекономічну логіку та виключно пропаган-

дистську мету, тягне за собою зниження рівня життя населення та розрив усталених господарських зв'язків. Окремо наголошується на особливій небезпеці дисфункційних тенденцій у сфері освіти, яку перетворюють на інструмент репресивної політики, знищення національної ідентичності та штучної легітимізації самозваної влади. Робиться висновок, що за умов російської окупації провідні соціальні інститути перестають виконувати функцію задоволення суспільних потреб та перетворюються на знаряддя відчуження від України жителів захоплених регіонів.

Ключові слова: окупація, дисфункція, колабораціонізм, примусова рублевізація, репресивна освіта.

Summary

Zubchenko O. S. Dysfunctions of social institutions under the conditions of occupation. – Article.

The article decides the influence of the Russian occupation on the organization of social interactions in the temporarily captured territories of the Zaporizhia region. The author defines occupation as a temporary state of social life that arises as a result of the enemy occupying the territory of another state and is characterized by massive dysfunctions in the activities of social institutions, their transformation into a means of terror and enslavement, and a complete loss of their social legitimacy. The main attention is paid to the study of dysfunctional manifestations in authority, money and educational relations. It is proven that the crisis in the activity of institutions occurs due to the ambiguity and contradiction of the goals imposed by the occupier, the decline of their prestige and authority due to the inclusion of extraneous social practices and random people in the institutional ties.

The article characterizes collaborationism as a dysfunction in the political sphere, when the implementation of everyday management procedures leads to severe social consequences and the establishment of the power of the occupier. It is also stated that the forced introduction of the Russian ruble in the occupied territories has a non-economic logic and an exclusively propaganda purpose, entails a decrease in the standard of living of the population and a break in established economic ties. The particular danger of dysfunctional trends in the field of education, which is turned into a tool of repressive policy and the destruction of national identity. It is concluded that under the conditions of Russian occupation, the leading social institutions cease to fulfill the function of satisfying public needs and turn into tools of alienation from Ukraine of the residents of the captured regions.

Key words: occupation, dysfunction, collaborationism, forced rublevization, repressive education.

УДК 316.65:378.014.6:378.018.43

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i36.1121>**І. Л. Мірчук**ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-9761-9210>

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри правознавства, соціології та політології

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

О. Я. ЗеленаORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-2148-6439>

кандидат політичних наук, доцент,

доцент кафедри правознавства, соціології та політології

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

ЯКІСТЬ ОСВІТИ В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ОПИТУВАННЯ

Постановка проблеми. Якість освіти є складною, але найважливішою характеристикою, яка визначає ефективність навчального процесу, його відповідність законодавчим нормам, результативності досягнутих цілей, фаховому диплому. У сучасному світі ця характеристика визначає цивілізаційний розвиток, сприяє формуванню відкритого суспільства та демократичних політичних систем. За останні роки в Україні реформи, які впроваджуються в українській системі освіти спрямовані на її наближення до європейських стандартів, що тісно пов'язане з підвищенням показників якості освіти. Загалом цей процес був зорієнтований на традиційний формат навчання. Однак, у зв'язку із пандемією, спричиненою коронавірусною хворобою COVID-19 освітня сфера, як і всі решта сфери життєдіяльності людини опинились перед небезпечними викликами та неготовністю до швидкого переорієнтування на умови дистанційного навчання. Питання стояло не лише у переході до онлайн навчання, а й у збереженні ключових складових якості освіти. Свою актуальність ця проблема зберігає і сьогодні, оскільки за два роки карантинних обмежень науковці, використовуючи емпіричні методи дослідження, ретельно вивчають та моніторять динаміку показників якісного освітнього процесу в умовах дистанційного навчання, зокрема в закладах вищої освіти.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. На сьогоднішній день існують численні закордонні наукові розвідки [1; 2; 3], присвячені дослідженню ефективності традиційного та онлайн навчання. Вивченню поширення академічної нечесності під час дистанційного та традиційного аудиторного навчання присвячена праця американського дослідника Марка М. Ленґе, який на основі дослідження, проведеного в державному університеті, довів, що академічне шахрайство є більш поширеним в онлайн-класах порівняно з традиційними курсами лекцій, що є серйозним викликом для сучасних інституцій освіти [1, с. 244].

Масштабне дослідження IAU Global Survey, яке проводилося у 2020 р., було присвячено дослідженню впливу COVID-19 на університети та інші вищі навчальні заклади у світі. Зокрема, розглядалися виклики, можливості та майбутнє вищої освіти у зв'язку карантинними обмеженнями та онлайн навчанням. Результати засвідчили, що більшість закладів вищої освіти зіткнулись «з раптовим і непередбачуваним переходом до онлайн-викладання, щоб відповісти на потребу продовжувати викладацьку та навчальну діяльність, а також залучати та мотивувати студентів, коли діють заходи соціального дистанціювання» [2, с. 24].

Важливість даної проблеми демонструє інтерес до неї Світового банку в галузі освіти в регіоні Європи та Центральної Азії. Група авторів, на чолі з очільником Світового банку в галузі освіти в регіоні Європи та Центральної Азії Гаррі Патріносом видали рекомендації та можливості для України у зв'язку з впливом COVID-19 на освіту, наголошуючи на «підготовці до майбутніх потрясінь за рахунок відновлення системи освіти за принципом «краще, ніж було». А для цього країнам належить розбудувати свій потенціал забезпечення моделей змішаного навчання в майбутньому» [3].

Серед вітчизняних розвідок, присвячених інституту освіти у період пандемії COVID-19, найбільш популярним є дослідження соціологічної компанії Cedos, яка проаналізувала дії українського уряду в організації навчального процесу під час карантину і роль, яку відіграли у цьому громадські та міжнародні організації, а також рекомендації, надані цими організаціями щодо дистанційного навчання в Україні [4; 5].

Низка українських дослідників також присвятила свої праці даній проблемі, зокрема, науковиці Ю. Крилова-Грек та М.Р. Шипкіна провели дослідження щодо використання ІКТ в освіті у період виключно дистанційного навчання [6], Н. Стукало, А. Слімакова досліджували вплив

COVID-19 на вищу освіту України і запропонували перспективи онлайн-освіти студентів під час карантинних обмежень [7], С. Щудло, І. Мірчук, О. Зелена, які є авторами даної розвідки, присвятили ряд своїх праць дослідженню проблеми забезпечення академічної доброчесності у закладах вищої освіти у період карантину та онлайн навчання [8; 9; 10].

Якість освітнього процесу у період карантину не залишилася поза увагою Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти. Прикладом цього є стаття науковців, експертів НАЗЯВО Н. Стукало та О. Длугопольського, які описали процедури акредитації освітніх програм з використанням засобів інформаційних технологій та відеоконференцій (дистанційний формат), реагуючи на виклики карантину COVID-19 [11, с. 167].

Не дивлячись на таку підвищену увагу до даної тематики, дослідження забезпечення якісного освітнього процесу у закладах вищої освіти у період карантинних обмежень, викликаних пандемією COVID-19 та переходом освіти на дистанційну форму навчання, на нашу думку, й надалі зберігає запит для подальшого наукового вивчення.

Стаття базується на порівнянні результатів двох хвиль соціологічного дослідження, яке проводилося у Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка «Академічна доброчесність у системі внутрішнього забезпечення якості освіти», яке проводилося з 1 грудня 2020 р. по 12 лютого 2021 р. та 1 грудня 2021 р. по 12 лютого 2022 р. Моніторинг проводився у рамках проєкту Американських Рад з міжнародної освіти «Ініціатива академічної доброчесності та якості освіти», учасником якого був конкретний університет. Інструментарій, який був запропонований керівниками проєкту, передбачав онлайн опитування студентів і викладачів університету щодо якості освіти та академічної доброчесності. Методом випадкової вибірки у 2020/2021 н.р. було опитано 127 науково-педагогічних працівників та 550 студентів, у 2021/2022 н.р. вибірка становила 103 науково-педагогічні працівники та 544 студенти усіх факультетів та курсів університету першого і другого освітніх рівнів.

Дослідження проводилося в умовах дистанційного навчання, яке було наслідком карантину, спровокованим пандемією COVID-19.

Основними трендами дослідження стали індивідуальна траєкторія студентів зокрема, вибір навчальних дисциплін, участь у обговоренні освітніх програм, навантаження студентів, завантаженість викладачів та ін. Ми усвідомлюємо, що результати даного моніторингу не можна екстраполювати на всі заклади вищої освіти України, однак, вважаємо, що вони можуть складати певний сегмент аналізу якості освітнього процесу та забезпечення дотримання принципів академічної

доброчесності в умовах дистанційного навчання в українських університетах.

Формулювання мети дослідження. На основі результатів двох хвиль соціологічного дослідження «Академічна доброчесність у системі внутрішнього забезпечення якості освіти» (2020/2021 та 2021/2022 навчальних років) здійснити порівняльний аналіз якості освіти та дотримання норм академічної доброчесності суб'єктами освітнього процесу (викладачами та студентами) Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка в умовах дистанційного навчання. Серед основних питань ми виділили наступні: доступ до си́лабусів та тематичних планів курсів, індивідуальна траєкторія навчання студентів, оцінка якості освітніх програм та завантаженість викладачів і студентів, враховуючи дистанційну форму навчання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема якості освіти завжди була актуальною і стояла на порядку денному Міністерства освіти і науки України, про що свідчить ряд нормативних документів, починаючи зі Закону України від 01.07.2014 р. № 1556-VII «Про вищу освіту» [12] та Закону України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII «Про освіту» [13]. В умовах карантину, викликаного пандемією COVID-19 це питання знайшло своє відображення у змінах від 08.09.2020 № 1115 до Положення про дистанційне навчання від 01.06.2013 р. № 660, у яких чітко регламентувалися умови переходу на онлайн навчання у закладах освіти України [14].

Враховуючи автономію вищих навчальних закладів, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка прийняв низку наказів і розпоряджень щодо організації навчального процесу у зв'язку з погіршенням епідеміологічної ситуації в Україні, спричиненої поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19), серед них, Наказ «Про тимчасовий перехід на дистанційну форму навчання» від 12.11.2021 р. № 387 [15], згідно якого, усі структурні підрозділи Університету повинні забезпечувати якісний освітній процес, дотримуючись Положення про систему внутрішнього забезпечення якості освіти у ДДПУ імені Івана Франка [16] та вимог Кодексу академічної доброчесності ДДПУ імені Івана Франка [17].

Для аналізу даних двох хвиль нашого дослідження, ми обрали низку питань, які дають можливість порівняти результати щодо забезпечення якості освіти в нашому університеті у період пандемії COVID-19 та дистанційного навчання.

Одне з питань, яке ми задали студентам, стосувалося їхньої можливості вчасно ознайомитися з си́лабусами та тематичними планами курсів, оскільки знання чітких «правил гри» до початку проходження навчальних дисциплін, на нашу думку, є одним з ключових моментів забезпечен-

ня якісного освітнього процесу (Рис. 1). Студентам пропонувалося обрати всі потрібні варіанти відповідей.

Дані на графіку демонструють позитивну динаміку в доступі студентів до необхідної їм інформації про навчальні дисципліни. Водночас, у двічі зменшилися показники відсутності силабусу та участі кафедр у надсиланні їх студентам, що теж фіксує позитивну тенденцію.

На це питання відповідали й викладачі, маючи можливість обрати всі потрібні варіанти (Рис. 2).

Згідно даних на Рис. 2, викладачі університету також підтвердили, що студенти мають різні можливості одержати силабуси та інформацію про зміст навчальних дисципліни. Найпопулярніший спосіб – це завантажити онлайн.

Вибір студентами власної траєкторії навчання є, на нашу думку, також одним з важливих факторів, який забезпечує якість освіти в університеті, тому питання про можливість вибору студентами навчальних дисциплін є вкрай необхідним для вивчення даної проблеми (Рис. 3).

Питання вибору студентами навчальних дисциплін завжди залишається на вістрі уваги науково-педагогічних працівників та керівництва університету. Аналіз відповідей демонструє динаміку зростання самостійного вибору студентів та зменшення втручання у цей процес кафедр і деканатів.

Ще одним показником якісного освітнього процесу у закладах вищої освіти є регулярний перегляд науково-педагогічними працівниками і здобу-

Відповіді студентів на запитання: Чи маєте Ви доступ до силабусів (тематичних планів курсів)?, % (оберіть усі потрібні варіанти)

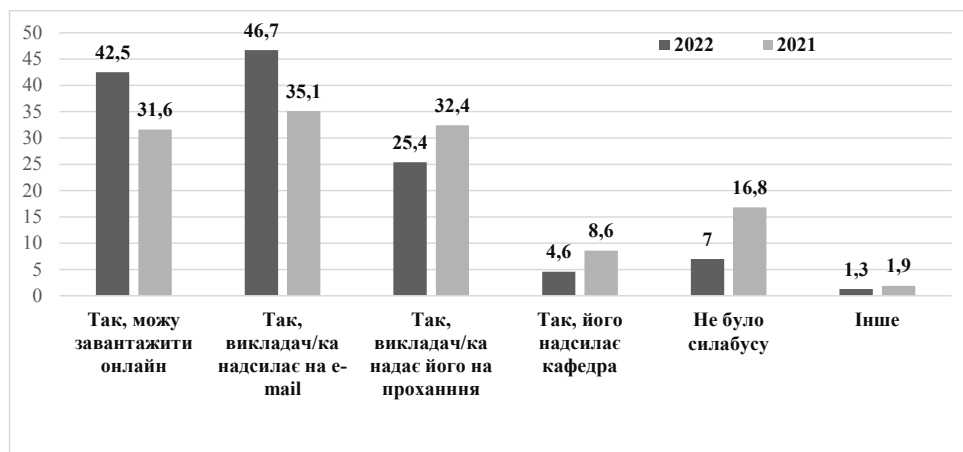

Рис. 1. Доступ студентів до силабусів та тематичних планів курсів

Джерело: Укладено авторками на основі загального масиву

Відповіді викладачів на запитання: Як саме студенти отримують силабуси Вашого курсу?, % (оберіть усі потрібні варіанти)

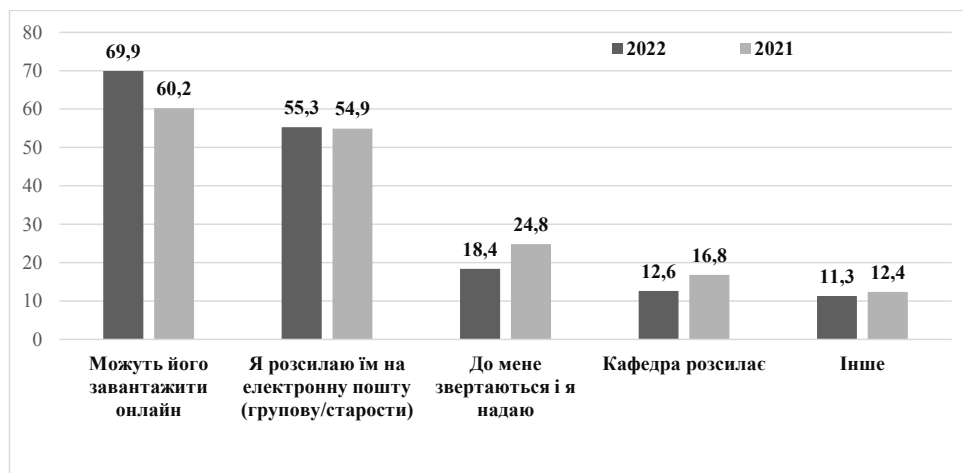

Рис. 2. Можливість студентів отримувати силабуси

Джерело: Укладено авторками на основі загального масиву

Відповіді студентів на запитання: Як Ви обираєте вибіркові навчальні дисципліни?, %

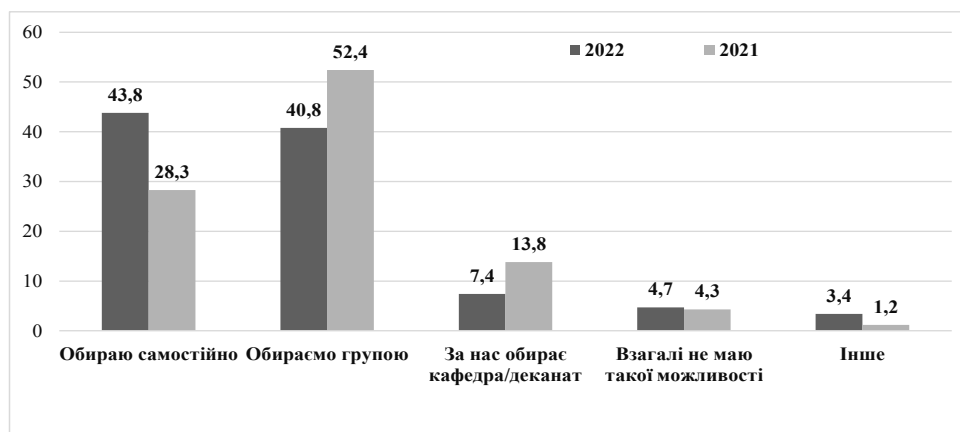

Рис. 3. Можливість студентів обирати навчальні дисципліни

Джерело: Укладено авторками на основі загального масиву

Відповіді студентів на запитання: Чи проводять у вашому ЗВО опитування щодо задоволеності змістом освітніх програм?, %

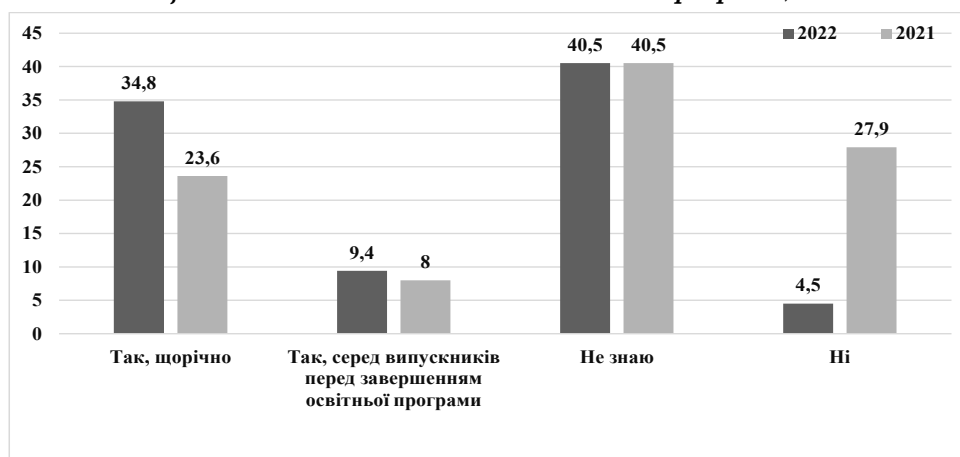

Рис. 4. Можливість студентів оцінювати зміст освітніх програм

Джерело: Укладено авторками на основі загального масиву

Відповіді викладачів на запитання: Чи проводяться у Вашому ЗВО опитування щодо якості освітніх програм?, % (оберіть усі потрібні варіанти)

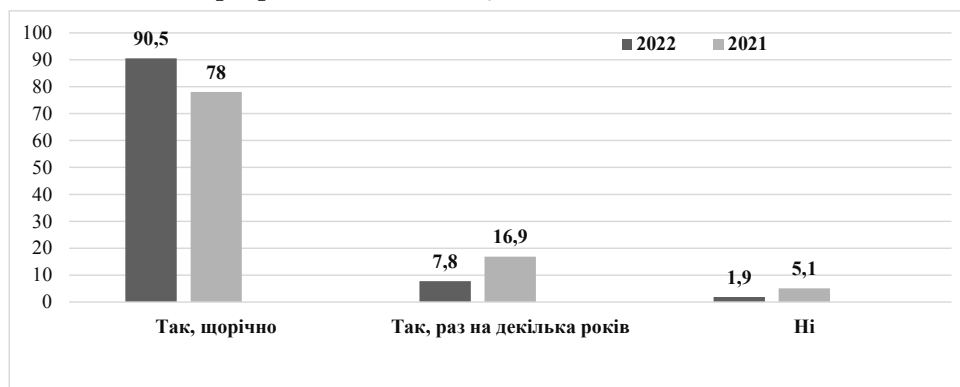

Рис. 5. Оцінка якості освітніх програм

Джерело: Укладено авторками на основі загального масиву

Відповіді студентів та викладачів на запитання: Як Ви оцінюєте власне навчальне навантаження впродовж цього семестру?, %

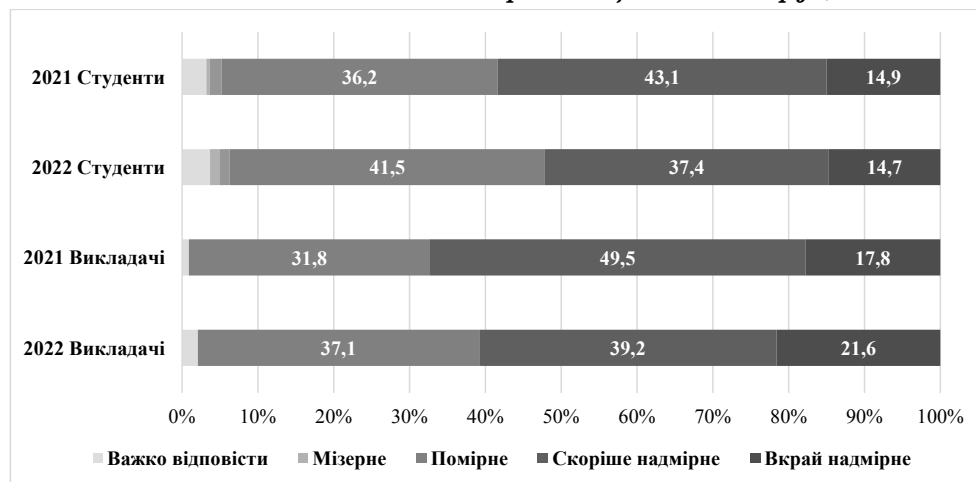

Рис. 6. Навчальне навантаження студентів і викладачів у їхній оцінці

Джерело: Укладено авторками на основі загального масиву

Відповіді викладачів на запитання: Як Ви загалом оцінюєте навчальне навантаження студентів у вашому закладі?, %

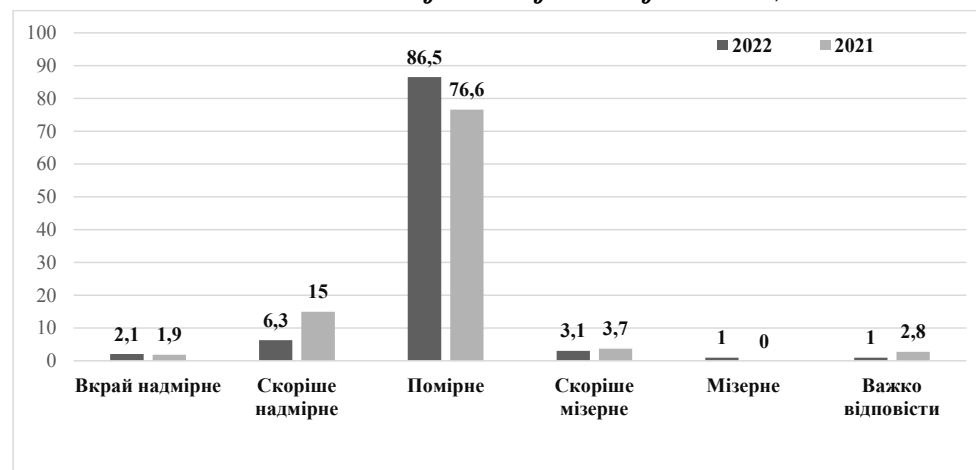

Рис. 7. Навчальне навантаження студентів в оцінці викладачів

Джерело: Укладено авторками на основі загального масиву

вачами вищої освіти освітніх програм та внесення змін у їхній зміст, зумовлений потребами ринку праці. Цю проблему ми намагалися з'ясувати за допомогою питань про наявність опитувань в університеті щодо задоволеності змістом та якістю освітніх програм. Це питання ми поставили і студентам, і викладачам (Рис. 4 і Рис. 5).

Результати демонструють зростання кількості серед студентів, які стверджують, що такі опитування в університеті проводяться щорічно, однак бачимо те, що абсолютно однакова кількість респондентів два роки поспіль не залучалась до такого процесу. Глибший аналіз даної проблеми показав, що в обговоренні освітніх програм брали участь переважно представники студентського самоврядування.

У той самий час, бачимо значне зростання кількості відповідей науково-педагогічних працівників, які вказують на щорічні опитування студентів і викладачів в університеті щодо якості освітніх програм. Дозволимо припустити, що таке зростання показників пов'язане з підготовкою до акредитації окремих освітніх програм, оскільки їхній регулярний перегляд є вимогою НАЗЯВО.

Збалансоване навчальне навантаження здобувачів вищої освіти і науково-педагогічних працівників також є запорукою якісного освітнього процесу. Ми дали можливість нашим респондентам оцінити свою завантаженість в умовах дистанційного навчання за шкалою: «вкрай надмірне», «скоріше надмірне», «помірне», «мізерне», «важко відповісти» (Рис. 6).

Порівнюючи результати відповідей студентів і викладачів, бачимо, що половина науково-педагогічних працівників вважають своє навантаження вкрай надмірним і скоріше надмірним. Очевидним є той факт, що дистанційна форма навчання змушує витратити їхній час на нові напрями роботи: оволодівати комп'ютерні технології, переносити свої навчальні курси у онлайн форму, постійно їх оновлювати, спілкування зі студентами в письмовій формі та ін.

Водночас, в обидвох групах у 2022 р. спостерігається зростання кількості тих, хто вважає своє навантаження помірним. Як бачимо, на другому році дистанційного навчання, і студентам, і викладачам вдалося краще розподіляти свою завантаженість під час навчального процесу.

Цікавою виявилась думка викладачів щодо навчального навантаження студентів. Два роки поспіль переважна більшість науково-педагогічних працівників вважають, що навчальне навантаження студентів є помірним, а у 2022 р. кількість таких респондентів, навіть зросла. У той же час, у двічі менше студентів оцінили своє навчальне навантаження, як помірне (Рис. 7). На нашу думку, це можна пояснити слабкими контактами між суб'єктами вищої освіти та недостатнім зворотнім зв'язком, який ускладнився через онлайн навчання.

У період пандемії студенти виявились ізольованими один від одного і опинилися у віртуальній академічній групі. Через недостатні вміння та навички використання інформаційно-комунікаційних технологій при онлайн навчанні, можливість комунікації між викладачами і студентами виявилась обмеженою. Спілкування через електронну пошту, чи у чатах набирає штучного характеру і виключає емоційну складову, а це, як зазначають науковці В. Бакіров та М. Агарков, приводить до «збіднення повноцінного студентського життя, заради якого (а не тільки заради знань і професійної підготовки) студенти ще з часів створення «Гаудеамус ігітур» ішли навчатися в університети, набуваючи там досвіду соціального, громадського, культурного і дозвільного життя, нового символічного та соціального капіталу» [18].

Висновки. Якість освіти у навчальних закладах України в період пандемії COVID-19 та карантинних обмежень залежала від добре налагодженого дистанційного навчання. Для цього, крім технічних засобів, відповідної інфраструктури, Інтернет-зв'язку, науково-педагогічним працівникам необхідно було мати певні навички роботи з інформаційно-комунікаційними технологіями і компетентності викладання у дистанційній формі. Оскільки таких знань і досвіду в більшості викладачів було недостатньо, то це частково вплинуло і на якість освітнього процесу в конкретному університеті. Однак, результати опитування другого дистанційного 2021/2022 навчального року,

демонструють позитивні зміни у ряді факторів, які є показниками якості освіти. По-перше, зросла доступність до силабусів, програм навчальних курсів, навчально-методичної літератури та іншої документації, які забезпечують освітньо-виховний процес в університеті. По-друге, зросла можливість студентів самостійно обирати власну траєкторію навчання і зменшився вплив на цей процес кафедр і деканатів. По-третє, зросла кількість переглядів освітніх програм і залучення до цього процесу студентів. У той же час, варто зазначити, що цей процес потребує особливої уваги з боку гарантів освітніх програм, викладачів та кураторів академічних груп і залучати максимальну кількість студентів до обговорення та внесення змін в освітні програми на вимогу часу. По-четверте, дистанційна форма навчання привела до збільшення навчального навантаження студентів та завантаженості науково-педагогічних працівників. Але здатність швидко вчитися новітнім технологіям та адаптуватись до нових умов дозволила як викладачам, так і студентам протягом другого року забезпечити можливість суб'єктам освітнього процесу краще збалансовувати своє навантаження та вноормовувати робочий час. По-п'яте, дистанційна форма навчання обумовила певні комунікаційні обмеження між студентами і викладачами. Відповідно, це ускладнило можливість здійснювати спільні види роботи, обмінюватися думками, досвідом, емоціями.

Варто також зазначити, що результати опитувань науково-педагогічних працівників і здобувачів вищої освіти щодо якості освітнього процесу у період карантинних обмежень, викликаних пандемією COVID-19, засвідчують їхню здатність адаптуватися до специфіки дистанційного навчання та підтверджують необхідність удосконалення освітнього процесу для забезпечення високих академічних стандартів.

Література

1. Lanier Mark M. Academic Integrity and Distance Learning / Mark M. Lanier. Journal of Criminal Justice Education 17(2). 2006. P. 244–261. URL: <https://cutt.ly/nJ3aiJs>. (дата звернення: 13.06.2022).
2. Marinoni G., van't Land H. The Impact of COVID-19 on Global Higher Education around the world / Giorgio Marinoni, Hilligje van't Land. IAU Global Survey Report. 2020. 50 p. URL: <https://cutt.ly/tJ3po2K>. (дата звернення: 13.06.2022).
3. Патрінос Г., Грешем Д., Донеллі Р. Вплив COVID-19 на освіту: рекомендації та можливості для України / Гаррі Патрінос, Джеймс Грешем, Робін Донеллі. // Школа, ми готові? ZN,UA. Освіта. 19 березня 2021 р. URL: <https://cutt.ly/AJ3a4v9>. (дата звернення: 13.06.2022).
4. Сирбу О., Назаренко Ю., Когут І. Коронавірус та освіта: аналіз проблем і наслідків пандемії / О.Сирбу, Ю. Назаренко, І. Когут. // Cedoss, 25.11.2020. URL: <https://cutt.ly/VJ3o9yL>. (дата звернення: 14.06.2022).

5. Назаренко Ю., Поліщук О. Освіта в умовах пандемії у 2020/2021 році: аналіз проблем і наслідків / Ю. Назаренко, О. Поліщук. *Cedos*, 25.08.2021. URL: <https://cutt.ly/4J3pqyk>. (дата звернення: 12.06.2022).

6. Krylova-Grek Yuliya, Shyshkina Mariya P. Online learning at higher education institutions in Ukraine: achievements, challenges, and horizons / Yuliya Krylova-Grek, Mariya P. Shyshkina. *Information Technologies and Learning Tools. ICT and learning tools in the higher education establishments*. Vol. 85. No. 5. 2021. P. 163–174.

7. Stukalo N., Simakhova A. COVID-19 Impact on Ukrainian Higher Education / Nataliia Stukalo, Anastasiia Simakhova. *Universal Journal of Educational Research* 8(8). 2020. P. 3673–3678. URL: <https://cutt.ly/UJ3aIpm>. (дата звернення: 14.06.2022).

8. Мірчук І.Л., Зелена О.Я. Академічна доброчесність у теорії і на практиці з позицій викладача та студента: соціологічний аналіз / І.Л. Мірчук, О.Я. Зелена. *Габітус*. Вип. 26. Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 32–38. URL: <http://habitus.od.ua/26-2021>. (дата звернення: 14.06.2022).

9. Щудло С., Мірчук І. Академічна доброчесність з погляду викладача / Світлана Щудло, Ірина Мірчук. // Імплементация європейських стандартів в українські освітні дослідження: Збірник матеріалів IV Міжнародної наукової конференції Української асоціації дослідників освіти (26 червня 2020 р.) / За ред. С. Щудло, О. Заболотної, Л. Загоруйко. Дрогобич : ТзОВ «Трек-ЛТД», 2020. С.153–156.

10. Щудло С., Мірчук І., Зелена О. Самооцінка завантаженості студентів і викладачів в умовах дистанційного навчання: виклики карантину для вищої школи / Світлана Щудло, Ірина Мірчук, Оксана Зелена // Імплементация європейських стандартів в українські освітні дослідження: Збірник матеріалів V Міжнародної наукової конференції Української асоціації дослідників освіти (24 червня 2021р.) / За ред. С. Щудло, О. Заболотної, Л. Загоруйко. Дрогобич : ТзОВ «Трек-ЛТД», 2021. С.158–162. URL: <https://cutt.ly/iJ3oZn4> (дата звернення: 13.06.2022).

11. Stukalo N., Dluhopolskyi O. Educational Programs Accreditation in Pandemic Times: Challenges for NAQA (Ukraine) / Natalia Stukalo, Oleksandr Dluhopolskyi // *Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala*. Vol. 12 No. 1. Sup 2. 2020. P. 167–172. URL: <https://cutt.ly/8J3aIA6> (дата звернення: 12.06.2022).

12. Закон «Про вищу освіту». Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 37-38, ст. 2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>. (дата звернення: 13.06.2022).

13. Закон «Про освіту». Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст. 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>. (дата звернення: 13.06.2022).

14. Наказ МОН України Про затвердження Положення про дистанційне навчання від 25.04.2013 № 466 (зі змінами) від 08.09.2020 № 1115. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13#Text>. (дата звернення: 13.06.2022).

15. Наказ ДДПУ імені Івана Франка «Про тимчасовий перехід на дистанційну форму навчання» від

12.11.2021 р. № 387. URL: <https://cutt.ly/RJ3oPZD>. (дата звернення: 13.06.2022).

16. Положення про систему внутрішнього забезпечення якості освіти у Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка. 28.12.2015 р. № 636. URL: <https://cutt.ly/JJ3oWdQ>. (дата звернення: 13.06.2022).

17. Кодекс академічної доброчесності Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. 22.06.2018. № 240. URL: <https://cutt.ly/XJ3aBuH>. (дата звернення: 13.06.2022).

18. Бакіров В., Агарков М. Пандемія може назавжди змінити вищу освіту. ZN.UA. 16 січня 2021. URL: <https://cutt.ly/lKedXtq> (дата звернення: 16.06.2022).

Анотація

Мірчук І. Л., Зелена О. Я. Якість освіти в умовах дистанційного навчання: порівняльний аналіз за результатами соціологічного опитування. – Стаття.

Здійснено порівняльний аналіз показників якості освіти в закладі вищої освіти України в умовах дистанційного навчання через пандемію COVID-19 за результатами двох хвиль соціологічного дослідження, яке проводилося у Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка під назвою «Академічна доброчесність у системі внутрішнього забезпечення якості освіти» в рамках проєкту Американських Рад з міжнародної освіти «Ініціатива академічної доброчесності та якості освіти».

Зосереджено увагу на окремих показниках якості освіти, які визначають індивідуальну траєкторію студента, а саме: вибір навчальних дисциплін, участь у обговоренні освітніх програм, навантаження студентів, завантаженість викладачів.

Порівнюючи результати, продемонстровано, що відповіді респондентів під час другого карантинного 2021/2022 н. р. показали рух по висхідній ряду показників якості освіти. Зокрема, зросла доступність до силабусів, програм навчальних курсів, навчально-методичної літератури та іншої документації, які забезпечують освітньо-виховний процес в університеті, зросли можливості студентів самостійно обирати власну траєкторію навчання; збільшилася кількість переглядів освітніх програм і залучення до цього процесу студентів.

Також здійснено порівняння оцінки суб'єктами навчального процесу студентського навантаження та завантаженості науково-педагогічних працівників. Проілюстровано збільшення навчального навантаження як студентів, так і завантаженості науково-педагогічних працівників у перший карантинний навчальний рік, та їх зменшення в умовах дистанційного навчання другого навчального року.

Показано, що дистанційна форма навчання обумовила певні комунікаційні обмеження між студентами і викладачами, що ускладнило можливість здійснювати спільні види роботи, обмінюватися думками, досвідом, емоціями.

Ключові слова: якість освіти, карантинні обмеження, дистанційне навчання, індивідуальна траєкторія студента.

Summary

Mirchuk I. L., Zelena O. Ya. Quality of education in the conditions of distance learning: comparative analysis based on the results of a sociological survey. – Article.

A comparative analysis of the quality of education was made in institution of higher education in Ukraine in the context of distance learning through the COVID-19 pandemic based on two waves of sociological research. Conducted at Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, research was entitled as «Academic integrity in the internal quality assurance system of education» in within the framework of the American Councils for International Education project «Initiative of Academic Integrity and Education Quality».

The focus was made on separate indicators of educational quality, which determine the individual trajectory of the student, namely: the choice of disciplines, participation in the discussion of educational programs, student workload, workload of teachers. It is shown that the quality of education in higher education institutions depended on the information, technical skills and capabilities of educational subjects and well-established distance learning.

Comparing the results, answers of respondents during the 2021/2022 second quarantine years showed an upward quality indicator of education trend. In particular, increased access to syllabuses, curricula, teaching materials and other documentation that provide the educational process at the university, increased opportunities for students to choose their own trajectory, increased the number of views of educational programs and involving students in this process.

It is shown that the distance form of learning caused certain communication restrictions between students and teachers, which made it difficult to carry out joint activities, exchange ideas, experiences, emotions.

It is noted that the results of surveys on the quality of the educational process during quarantine restrictions indicate the ability of teachers and students to adapt to the specifics of distance learning and confirm the need for continuous improvement of the educational process to ensure high academic standards.

Key words: quality of education, quarantine restrictions, distance learning, the individual trajectory of the student.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 322:2

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i36.1122>

А. Р. Кобетяк

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6899-0571>

кандидат філософських наук,

доцент кафедри національної безпеки, публічного управління та адміністрування

Державного університету «Житомирська політехніка»

ПОЛІТИКА УКРАЇНИ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ЄДИНОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ЦЕРКВИ
У ФОКУСІ ЗАРУБІЖНИХ ПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Вступ. Державна політика щодо релігійних процесів в останні роки зазнала значних трансформацій. Перш за все, це спричинено плином часу і демократизацією суспільства. У країнах пострадянського простору сформувались особливі державно-церковні відносини, які характеризуються домінуванням держави над церквою та значним рівнем політизації релігії. Після 1991 р. Україна формує власне законодавство у релігійній сфері та будує свою державну політику. Вагомою ознакою сучасної релігійної ситуації у нашій країні є полірелігійність. Декларований високий рівень релігійності українського населення сприяє зацікавленості науковцями різних напрямків, що значно актуалізує обрану тему дослідження.

Джерельна база дослідження державної політики України у релігійній сфері неоднорідна. Вітчизняні та зарубіжні вчені у сферах релігієзнавства та політології демонструють різні підходи до висвітлення одного і того ж предмету дослідження. Зацікавлення релігійною політикою України закордонними виданнями спричинено активним розвитком православ'я та специфікою пострадянського регіону. Потужний негативний вплив Російської православної церкви на церковні та політичні процеси молодих національних країн зустрічає опір та боротьбу останніх за церковну незалежність. Це спричиняє значний резонанс у геополітиці досліджуваного регіону.

Мета та завдання. Мета статті полягає у висвітленні політизації трансформаційних процесів інституту автокефалії та його значенні у сучасній церкві. Зарубіжні вчені присвятили незначну кількість виключно Україні. Переважна більшість досліджень вивчають або державну політику у Східноєвропейському регіоні, або цікавляться православ'ям у цілому, яке саме тут має значну кількість адептів.

Завданням дослідження є спроба напрацювання нового, альтернативного підходу до проблеми державної політики України у світлі західних

авторів. Україна свідомо обрала напрям Євроінтеграції, тому бачення нашої релігійної політики європейцями є надзвичайно актуальним, адже маємо констатувати, що сучасні міжконфесійні та державно-церковні відносини в Україні далекі від зразково толерантних. А без цього входження до Європейського Союзу буде неможливим.

Методи дослідження. Відсутність розробленої методології та значний політичний інтерес призводить до появи нових теорій і систем державно-церковної взаємодії. Напрацювання нових підходів у зарубіжній науковій літературі щодо можливих напрямків гармонізації та синхронізації взаємовідносин між державними і релігійними інститутами, стимулюють необхідність систематизації наявних та нових методологічних напрацювань. Прикметним, на наш погляд, є розмежування методів з досліджуваної тематики на групи які дозволяють скласти цілісне розуміння предмету державної релігійної політики та автокефальної проблематики: загальнонаукові, спеціальні та міждисциплінарні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стан наукової розробки обраної теми сьогодні неоднозначний. Тисячі політичних виступів, публічних заяв та офіційних листів державних діячів, богословів та ієрархів. Більшість із них мають чітко виражений конфесійний характер. Підписання Томосу для України в черговий раз привернуло увагу ієрархії, політологів та світських вчених зі всього світу. Маємо констатувати, що релігійна політика України формувалась епізодично. В черговий раз це питання привертало увагу перед державними виборами, коли політичні лідери, ідентифікуючи себе з певною конфесією, обіцяли їй процвітання, відповідно розраховуючи на електоральну підтримку адептів.

Про важливість та актуальність обраної теми свідчить низка сучасних дисертаційних досліджень, наприклад, В. Бутинського, М. Гергелюка, А. Дідківського, Є. Заремби, А. Матвієнко, ар-

хімандрита Кирила (Говоруна). Відтак, є реальна необхідність осучаснити та систематизувати знання про зарубіжних авторів та їх бачення українського церковно-політичного питання у контексті євроінтеграції України.

Відзначимо, що історія Європейських країн розглядається у значній кількості робіт вітчизняних та зарубіжних учених політичного та геополітичного характеру. Прикметно, що більшість із них покликана визначити місце і роль нової незалежної Української православної церкви у становленні України в новому геополітичному просторі Європи. Зокрема, цій проблематиці присвячена інтегрована колективна монографія вітчизняних політологів за редакцією професора Фелікса Рудича [4].

Результати. У літературній базі з теми дослідження закладена значна варіативність напрямків та підходів до висвітлення автокефальної тематики, що вимагає особливого аналізу та глибини вивчення. Джерельний блок представлений відносно уніфіковано в канонічному корпусі церковної літератури та соборних ухвалях та рішеннях, а також зафіксованих церковною традицією та Переданням.

Зміни на політичній мапі Європи потягнули і зміни в релігійному житті. Поява національних держав (Україна, Молдова, Македонія, Естонія) мала б посприяти зміні церковної юрисдикції. Адже автокефалія для країн з православною культурою – це опосередковане визнання самостійності держави. Принаймні про це свідчить досвід сусідніх Болгарії, Сербії та Грузії. З іншого боку, молода Українська держава відчуває необхідність такого суспільного інституту, який користується високим ступенем довіри та легітимності, має чітку нерадянську спадщину, забезпечує тривалу історичну спадковість від княжої доби, а основне – здатен консолідувати розрізнені українські еліти [3, с. 256].

Європейська інтеграція України, яка стала очевидною після подій Революції Гідності та правління П. Порошенка, поставила необхідність напрацювання нової європейської парадигми державно-церковних та міжконфесійних відносин. Головним чином, це викликано тим, що інтегруються різні політичні та релігійні спадщини європейських країн [1, с. 53].

Англомовна література дає можливість познайомитися з досвідом державно-церковних відносин інших країн. Зокрема, було проаналізовано значну кількість підручників, монографій та статей присвячених як проблемі автокефалії та її місця у структурі Вселенської церкви, так і багатьом політичним аспектам релігійних процесів у країнах із домінуючим православним населенням. Окремі праці закордонного видавництва присвячені виключно українській тематиці, критиці ідей «руського міра», державно-політичним

відносинам в Україні та подібне. Це пов'язано із активною творчою та науковою діяльністю української діаспори перш за все у США та Канаді, та країнах Європи. Хоча окремі дослідження вчених не-українського походження присвячені українській тематиці або в контексті релігійно-політичних процесів Східної Європи, або ж дослідниками що вивчають трансформації у православ'ї у пострадянських країнах.

Звернення до проблеми політизації релігійного поля збіглося з часом, коли в американській політичній науці набував нового звучання неовеберіанський підхід, згідно з яким вірування людей є глибоко закладеним елементом культури, яка, хоча і відмінна у різних суспільствах, однак, тим не менше, може служити основою для узагальнень на зразок «протестантської етики» М. Вебера. Таким підходом, зокрема, керувався під час написання книги «Релігія і політичний розвиток» Д. Сміт, аналізуючи можливості католицизму, ісламу, індуїзму та буддизму для генерування релігійних ідеологій соціальних змін [17]. Із середини 70-х рр. опубліковано низку історико-філософських та порівняльно-історичних досліджень впливу діяльності церков на політику у Сполучених Штатах. Предметом аналізу були суспільні цінності, які популяризуються християнськими церквами. В цей період провідними дослідниками релігійних процесів та їх впливу на політику були Дж. Річлі та Р. Ньюгауз [13]. Вчені дійшли висновку, що релігійні вірування є базовим елементом політичної культури громадян.

Наступними дослідженнями проблеми політичної участі церков у США в історичному розрізі були аналогічні праці на матеріалах Західної Європи. Однією з перших таких праць стало дослідження В. Мак Хейла [12] «Релігія і електоральна політика у Франції». На основі даних соціологічного опитування, проведеного у Франції 1967 р., автор аналізує специфічне ставлення різних конфесійних груп французького суспільства до проблеми участі церков у виборчих процесах. Автор стверджує, що серед регулярно практикуючих католиків 81% висловився за участь церкви у політиці і лише 5% – проти, серед атеїстів ці показники становили, відповідно, 18% і 63%. Можемо провести аналогію з Україною, де більшість опитаних декларують власну релігійність, і, разом із тим підтримують участь церков у політичних процесах.

Специфічною характеристикою східноєвропейських країн соціалістичного табору було те, що у ньому єдиним потужним політичним інститутом була держава, яка монополізувала економічне та ідеологічне поля, а тому, політична участь церков вичерпувалася межею «дозволу» зі сторони держави. Вивчення проблеми політичної участі церкви у Європі розпочалося на початку 70-х рр., ставши, по суті, продовженням того вектора до-

сліджень проблеми, що був започаткований американською політичною наукою раніше [2, с. 68].

В 1974 р. у Бостоні (США) відбулася Перша міжнародна слов'янська конференція на тему «Марксизм та релігія у Східній Європі». У збірнику доповідей містилися дослідження становища мусульман, римо-католиків та українських греко-католиків у Радянському Союзі. Крім того, окремі матеріали були присвячені протистоянню Католицької церкви з авторитарним режимом міжвоєнної Польщі [8]. Детальний аналіз становища церков практично в усіх східноєвропейських країнах наприкінці 80-х рр. представила С. Рамет, яка дійшла висновку про формування в окремих країнах, в тому числі і Україні, інституту державної церкви в останні роки існування соціалістичного табору. Автор розділяє думку дослідниці, адже православна церква в Україні була повністю контролюваною з боку влади, а церковні ієрархи так чи інакше співпрацювали з КДБ.

Окремо згадаємо про праці присвячені саме православній церкві та її взаємодії з державними інституціями, зважаючи на домінуючу роль у країнах Східної Європи саме цієї релігійної організації. Тому, західні вчені виявили вагомий дослідницький інтерес до проблеми політизації релігії у країнах пострадянського простору. З'являється значна кількість праць концептуального характеру, в яких досліджувалася православна традиція взаємодії держави та церкви, автором однієї із найважливіших є Т. Вікс [19]. Перші праці у цьому напрямі з'явилися майже одночасно з початком дослідження релігійних чинників політичного життя в цілому. На початку 70-х рр. ХХ ст., окремі дослідження репрезентували історичний аналіз розвитку особливостей державно-церковних відносин у православному світі.

Вагомим для нашого дослідження є стислий історичний екскурс стосовно взаємин світської влади з православною церквою Т. Пападопулоса [14]. Проте маємо констатувати, що домінантами політологічних досліджень залишається аналіз активності саме політичних інститутів. Це пов'язано з тим, що єдиним реальним монополістом, який регулює суспільні взаємини за тоталітарних і авторитарних політичних режимів є держава. Тому, основною темою досліджень проблеми політичної участі церкви в Радянському Союзі стала саме державна політика у релігійній сфері. До розпаду СРСР церква фактично не впливала на державно-церковну взаємодію.

Новий масив наукових праць та досліджень присвячених дослідженню участі релігійних організацій у політичних процесах розпочався із незалежненням низки країн. У 1995 р. за підсумками наукового проекту з дослідження держав-спадкоємців СРСР, здійсненого науковцями американських університетів Джона Гопкінса та

Меріленду, виходить колективна монографія «Релігійна політика в Росії і нових державах Євразії» за редакцією М. Бордо [18, р. 163]. Важливо, що з 12 розділів книги, 3 присвячено Україні, 5 – Росії, решта країнам Прибалтики, Таджикистану, Узбекистану та кавказьким республікам.

Реалізацію концепцій «русского міра» та «триєдиної Русі» сьогодні бачимо через реальну війну Росії проти України. Зокрема, про це активно свідчить сучасний виходець з української діаспори Тарас Кузьо. Він є дослідником аналітичного центру Henry Jackson Society у Лондоні та професором кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська академія». Автор і співавтор, редактор та співредактор 21 книги, 38 розділів книг і понад 130 наукових статей про українську та євразійську політику, демократичні перехідні процеси, кольорові революції та націоналізм. В книзі «Російський націоналізм і російсько-українська війна: самодержавство-православ'я-народність» [10] автор окреслює історичне пояснення одержимості В. Путіна Україною та пояснює чому західні санкції не стримали російську військову агресію. Окремий розділ книги «Месіанство», «Свята Русь» та «руський мір» описує як Російська православна церква дотримується підходу російської білої еміграції, що заперечує існування України й українців, і вважає, що Україна належить до «Святої Русі». Анексія Криму та окупація третини Донбасу поставили Російську православну церкву в ситуацію, коли неможливо бути невизначеним. Однак, вимоги російських політичних і релігійних лідерів щодо повернення України до «русского міру» несумісні із розбудовою української нації. Православна автокефалія – це процес рівнозначний ініціюванню Україною процесу розлучення з руським міром.

Один із важливих аспектів досліджень саме політичної ролі РПЦ та ідеї «русского міра» у сучасному англомовному науковому дискурсі стосується практики цієї релігійної організації у питанні утримання у власній орбіті впливів територій, які вона вважає «канонічною територією». Зокрема цінною є праця Н. Давіса [6]. Цей американський дослідник став автором однієї з небагатьох англомовних наукових робіт, повністю присвячених Україні. У статті «Підтверджені дані про Російську та Українську православні церкви» вчений визначає рівень впливу РПЦ в Україні. Він подає ґрунтовну кількість даних про інституційну інфраструктуру (чисельність парафій, монахів священнослужителів, навчальних закладів) основних православних конфесій України та УГКЦ.

Вагомий внесок у дослідження проблеми політизації РПЦ, і відповідно УПЦ (МП), стала випускниця Джорджтаунського університету І. Папкова. Одна із статей присвячена впливу Російської церкви на боротьбу за владу в РФ за допомогою по-

рівняння програм політичних партій. Маємо констатувати, що аналогічний вплив спостерігався і в Україні. Однак, вже монографічне дослідження «Православна церква і російська політика» свідчить, що РПЦ зменшило вплив на політичну ситуацію в країні, бо не згадується у програмі жодної політичної партії та в жодному офіційному посланні президента РФ. Проте пізніші дослідження І. Папкової подають інформацію про співпрацю Російської церкви з державними структурами як в Росії, так і в Україні. Дослідниця вказує, з чим повністю погоджується автор, що така співпраця лише послаблює церкву, оскільки РПЦ унаслідок таких дій втрачає підтримку віруючих [15].

Важливою для нашого дослідження є праця Торніке Метревелі, соціолог релігії, дослідник з Лундського університету. Книга «Православне християнство та політика перехідного періоду: Україна, Сербія та Грузія» [11] періоду після падіння радянської «імперії» у Східній Європі та самого Радянського Союзу. Автор досліджує як різні шляхи виходу трьох народів із комуністичної ери вплинули на те як по-різному це вплинуло на характер відносин між православними церквами та державою у різних країнах. Головна ідея книги, що церкви мають свої інтереси – чи то ідеологічні чи прагматичні. На основі оригінальних досліджень, включаючи великі інтерв'ю з духовенством і парафіянами, а також історичний, юридичний та політичний аналіз, автор стверджує, що характер участі церкви в політиці залежав від інтересів церкви: якщо вони ці інтереси враховувалися та виконувалися, то церкви обмежувалися в своїй діяльності священною сферою; якщо ж церкви відчували загрозу, то вони активно починали займатися політичними справами. Автор зазначає про складність ситуації в Україні й ставить питання: «Яку Православну церкву можна вважати Православною церквою в Україні? Або ж яка Православна церква є Українською церквою?»

Важливим дослідженням релігійно-політичного життя України періоду незалежності є книга А. Кравчука та Т. Бремера «Церкви в Українській кризі» [9]. Цей збірник досліджує церкви України та їхню причетність до руху за соціальну справедливість та гідність всередині країни. У листопаді 2013 року громадяни України зібралися на центральній площі Києва (Майдані), щоб протестувати проти уряду, який відмовився від своєї обіцянки підписати торговельну угоду з Європою. Книга включає дослідження участі українських церков у Євромайдані та розкриває питання щодо ролі церков у культурі країни та її соціальній і політичній історії. Автори розділів розглядають історичний розвиток українських церков; їх прагнення до автономії; активну участь у формуванні ідентичності; їх інтерпретації війни та її причин; і шляхи, які вони намічали до миру та єдності.

Зокрема, вагомим для нашого дослідження були уривки присвячені міжконфесійним та державно-церковним відносинам у сучасній Україні.

Однією із останніх ґрунтовних англомовних праць присвячених тематиці дослідження є колективна збірка «Релігія під час російсько-українського конфлікту» під редакцією Е. Кларка та Д. Вовка [5]. Ця книга, що складається з розділів підготовлених різними авторами, досліджує як військовий конфлікт між Росією та Україною вплинув на релігійну ситуацію в цих країнах. У книзі розглядаються загрози та порушення релігійної свободи, у тому числі в анексованому Криму та у східній частині України. Також оцінюється вплив конфлікту на відносини між церквою і державою та національну релігійну політику в цих країнах, а також досліджується роль релігії у військовому конфлікті та вплив релігійної ідеології. Особлива увага зосереджена на ролі Української та Російської православних церков в цьому конфлікті, а також його наслідки для міжцерковних відносин і діалогу.

Ґрунтовним політично-філософським дослідженням релігійних процесів є праця сучасних грецьких авторів Джорджа Демакопулоса та Арістотеля Папаніколау «Православні конструкції Заходу (православне християнство і сучасна думка)» [7]. Категорія «Захід» відіграла особливо значну роль у сучасній уяві східного православ'я. Вона функціонувала як абсолютний маркер відмінності від того, що вважається сутністю православ'я, і, за іронією долі, стало конститутивним аспектом сучасного православ'я. Нариси, зібрані в цьому томі, досліджують багато факторів, які сприяли «східній» побудові «Заходу», щоб зрозуміти, чому «Захід» настільки важливий для самосвідомості східних християн.

Однією із найважливіших для нашого дослідження стало дисертаційне дослідження Чарльза Сандерсона «Autocephaly as a function of institutional stability and organizational change in the Eastern orthodox church» (Автокефалія як функція інституційної стабільності та організаційних змін у Східній Православній Церкві) [16]. Автор переконливо говорить про політичні зміни у розумінні самого інституту автокефалії від моменту її заснування, і до сьогодення. Сандерсон пропонує власну концепцію «альтернативної» автокефалії, яка активно реагує на політичні зміни сучасного світу. Автор погоджується з Сандерсоном у тому, що автокефалія стала політично-адміністративним нашаруванням церкви у процесі її історичного становлення. Будь-яка національна церква апіорно має мати незалежний статус. Так церква була заснована апостолами. Однак, ми не погоджуємося з висновками Сандерсона про виключно політичні аспекти сучасного проголошення незалежних національних

церков. Церква – це люди. Еклезіологія вказує на автокефальний характер кожної парафії, принаймні єпархії то точно. У розумінні внутрішньої будови і суті церковних таїнств автокефалія – це Євхаристія. Підтвердження такої думки знаходимо у відомих західних богословів діаспори, зокрема отця Олександра Шмемана праця «Исторический путь православия», протопресвітера Іоанна Мейєндорфа, праця «Імперська єдність і християнські поділи» у якій йдеться про умовність поділу на адміністративні одиниці на зразок автокефальних чи автономних церков. А в книзі «Еклезіологія: канонічні джерела у Візантійській теології» вчений детально описує внутрішнє, церковне розуміння основних рис та завдань земної церковної організації.

Висновки. Очевидно, що реалії сучасного українського життя потребують формування міжконфесійної, міжетнічної та державно-конфесійної толерантності. Для цього необхідне системне теоретичне обґрунтування оптимальної моделі міжконфесійних відносин. Для її реалізації потрібні масштабні міжконфесійні конференції й ґрунтовні авторські та колективні монографії. Подібні праці мають велике значення для дослідження, оскільки простежують та обґрунтовують проблеми відносин між державою та церквою, міжконфесійні конфлікти та шляхи їх подолання.

Як підсумок огляду англomовних наукових видань з проблематики політизації релігійних процесів та державної політики у питанні формування Єдиної церкви думки розходяться. В цілому є розуміння потужного впливу релігійних процесів на державну політику, з іншого – цілком об'єктивно зазначається про вплив, передовсім РПЦ на політичні, і навіть, військові процеси зокрема в Україні. Разом із тим, у зарубіжних авторів простежуємо необхідність розуміння віротерпимості у самій суті міжконфесійних та державно-конфесійних відносин. Більшість закордонних дослідників наголошують саме на природних, тобто невід'ємних правах людини на зразок вільного висловлення думок, свободи віросповідання, рівноправності міжконфесійних взаємин, свободи слова, релігійних організацій та інше. Досвід країн з домінуючим православним населенням свідчить про необхідність державного регулювання, та, навіть тиску, на міжнародній арені у питанні визнання новоутвореної національної церкви. Зокрема, про це йдеться у низці праць вітчизняних та світових дослідників.

Література

1. Віллем Жан-Поль. Європа та релігія. Ставки ХХІ століття. Київ : ДУХ і ЛІТЕРА, 2006. 331 с.
2. Перевезій В. Проблема політичної участі церков у зарубіжних наукових дослідженнях. *Наукові записки*. Випуск 2(82). 2019. С. 26-59.
3. Релігія і нація в суспільному житті України і світу. За ред. Л.Филипович. Київ : Наукова думка, 2006. 287 с.
4. Рудич Ф., Балабан Р., Дергачов О. Україна у сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти: монографія. Міжрегіональна академія управління персоналом, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Київ : МАУП, 2002. 487 с.
5. Clark E., & Vovk D. Religion During the Russian-Ukrainian Conflict, 1st ed. Routledge, 2019.
6. Davis N. A Long Walk to Church. *A Contemporary History of Russian Orthodoxy*. Boulder : Westview Press, 1995.
7. Demacopoulos G. and Papanikolaou A. Orthodox Constructions of the West (Orthodox Christianity and Contemporary Thought). Fordham University Press, 2013. 380 p.
8. George R. Marxism and Religion in Eastern Europe : Papers Presented at the Banff International Slavic Conference (September 4-7, 1974). Edited by Richard T. de George and James P. Scanlan. Boston : D. Reidel Publishing Company, 1976. XVI. 181 p.
9. Krawchuk A. and Bremer T. Churches In the Ukrainian Crisis. 1st ed. 2016.
10. Kuzio T. Russian Nationalism and the Russian-Ukrainian War: Autocracy-Orthodoxy-Nationality (1st ed.). Routledge, 2022.
11. Metreveli T. Orthodox Christianity and the Politics of Transition: Ukraine, Serbia and Georgia. London and New York: Routledge, 2022.
12. McHale V. Religion and Electoral Politics in France: Some Recent Observations. *Canadian Journal of Political Science*. 1969. Aug. Vol. 2. Issue 3. P. 292–311.
13. Neuhaus R. The Naked Public Square: Religion and Democracy in America. Grand Rapids : Eerdmans Publishing Company, 1984. 280 p.
14. Papadopoulos T. Orthodox Church and Civil Authority. *Journal of Contemporary History*. 1967. Jan. Vol. 2. P. 201–209.
15. Papkova I. The Orthodox Church and Russian Politics. New York : Oxford University Press, 2011. 265 p.
16. Sanderson C. W. Autocephaly as a function of institutional stability and organizational change in the Eastern orthodox church. University of Maryland, College Park, 2005. 196 p.
17. Smith D. Religion and Political Development. Boston: Little, Brown & Co., 1970. XVII. 298 p.
18. The Politics of Religion in Russia and the New States of Eurasia. *Edited by Michael Bourdeaux*. Armonk : M.E. Sharpe, 1995. 336 p.
19. Weeks T. Religion, nationality, or politics: Catholicism in the Russian empire, 1863–1905. *Journal of Eurasian Studies*. 2011. Vol. 2. P. 52–59.

Анотація

Кобетяк А. Р. Політика України щодо формування Єдиної автокефальної церкви у фокусі зарубіжних політичних досліджень. – Стаття.

У статті здійснено дослідження міжконфесійних та державно-церковних відносин в Україні за період незалежності, що актуалізовано багатьма факторами та причинами. Проаналізовано сучасні вектори політики державної влади у релігійній сфері. Вказано, що історіографія досліджуваної проблеми є специфічною. Вона складається із кількох основних блоків. Зокрема у статті розглянуто політичний, філософсько-релігійно-навчальний та богословський аспекти політики державної влади у контексті формування Єдиної Помісної церкви.

Стверджується, що проблема формування Єдиної православної церкви в Україні сьогодні стоїть надзвичайно гостро. Це питання національної безпеки, міжнародного визнання, консолідації українського суспільства, геополітичного впливу, уніфікації самоідентифікації українських громадян та важливий конфліктогенний чинник.

Визначено, що залучення церков до політичних процесів розглядається науковцями всього світу як багатогранна проблема. Доведено, що у XIX–XX ст., коли відбувся «парад автокефалій» на Балканах, питання церковної автокефалії знову виходить на перший план релігійно-політичних дискусій. Ключову роль відіграв національний чинник, який вкладається в основу незалежності кожної із Помісних церков. Автокефалія стає виключно політичним нашаруванням. У статті стверджується, що у православній традиції відсутнє загальноприйняте трактування взаємозалежності принципу автокефального статусу церков. Це призвело до різнопланової політики держав із домінуючим православним населенням стосовно церкви. Зазначається, що подальші наукові розвідки релігійної політики України та країн-носіїв православ'я доповнять виконане дослідження, адже становлення церкви – це процес динамічний. Доведено, що політика держави завжди ситуативна, відповідно зацікавлення політологами релігійною сферою завжди буде мати високий рівень актуальності.

Ключові слова: політичний вплив, автокефалія, чиновники, патріарх, етнополітика, церква, закон, фахові видання.

Summary

Kobetiak A. R. The policy of Ukraine regarding the formation of the United Autocephalous Church in the focus of foreign political studies. – Article.

The article examines inter-religious and state-church relations in Ukraine during the period of independence, which has been updated by many factors and reasons. Modern vectors of the state government's policy in the religious sphere are analyzed. It is indicated that the historiography of the investigated problem is specific. It consists of several main blocks. In particular, the article examines the political, philosophical, religious, and theological aspects of state power policy in the context of the formation of the United Local Church.

It is claimed that the problem of the formation of the United Orthodox Church in Ukraine is extremely acute today. This is a matter of national security, international recognition, consolidation of Ukrainian society, geopolitical influence, unification of self-identification of Ukrainian citizens and an important conflict-causing factor. It was determined that the involvement of churches in political processes is considered by scientists all over the world as a multifaceted problem.

It is proved that in the 19th–20th centuries, when the "parade of autocephaly" took place in the Balkans, the issue of church autocephaly again came to the forefront of religious and political discussions. The key role was played by the national factor, which forms the basis of the independence of each of the Local churches. Autocephaly becomes exclusively political layering. The article claims that there is no generally accepted interpretation of the interdependence of the principle of the autocephalous status of churches in the Orthodox tradition. This led to a multifaceted policy of states with a dominant Orthodox population in relation to the church. It is noted that further scientific explorations of the religious policy of Ukraine and the Orthodox countries will complement the completed research, because the formation of the church is a dynamic process. It has been proven that state policy is always situational, accordingly, the interest of political scientists in the religious sphere will always have a high level of relevance.

Key words: political influence, autocephaly, officials, patriarch, ethnopolitics, church, law.

УДК 329(410)

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i36.1123>

В. І. Митрощенко

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4403-3969>

аспірантка

Маріупольського державного університету

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИХОДУ З ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЯК ЧИННИК ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

Сучасний стан розвитку партійної системи Великої Британії характеризується поступовим формуванням принципово нових умов пошуку балансу між стратегічною європейською інтеграційною парадигмою та дезінтеграційними процесами, пов'язаними з практичною реалізацією виходу з Європейського Союзу (далі – ЄС), що отримав у політологічній літературі усталене позначення Brexit (або в україномовній транскрипції – «брекзит»).

При цьому зазначений процес виходу держави з ЄС, який став першим подібним прецедентом з моменту створення даного регіонального інтеграційного об'єднання, має цілісну систему об'єктивних та суб'єктивних передумов, які детермінували вказані тенденції, серед іншого, і на рівні функціонування політичних партій, включаючи трансформаційні зміни у змісті їх ідеології, програм та передвиборчих платформ, спрямовані на відображення реальних суспільних потреб і електоральних очікувань.

Слід зазначити, що різні аспекти організації та діяльності партійної системи Великої Британії, а також окремі елементи трансформаційних змін її якісних характеристик протягом історії існування та сучасності британського парламентаризму досліджувалися, серед інших, у роботах таких науковців, як А. Болл [1], М. Дюверже [2], К. Джанда [3], Г. Кокс [4], К. Лоусон [5], Д. Сарторі [6], Ю. Шведа [7].

Метою статті є встановити визначальні соціально-економічні передумови виходу з Європейського Союзу як чинник безпосереднього впливу на діяльність політичних партій Великої Британії.

Аналізуючи соціально-економічну складову сучасних дезінтеграційних процесів у Великій Британії, перш за все, на наш погляд, слід встановити обсяг поняття «соціально-економічні передумови» у загальному науковому та політологічному контексті наукового опрацювання цілісної системи домінуючих детермінант відповідних комплексних соціальних явищ.

У даному контексті необхідно відзначити, що до соціально-економічних передумов будь-якої суспільно-політичної тенденції слід розуміти цілісну сукупність чинників безпосереднього (прямого) впливу на якість життєдіяльності окремих громадян, соціальних груп та суспільства загалом,

причому у структурі зазначених чинників можна виокремити як економічну (розвиток можливостей матеріального виробництва і фінансово-економічних можливостей), так і соціальну (забезпечення якості життя та сталого розвитку на усіх рівнях від індивіду до цілого соціуму) складову, чим і пояснюється методологічна коректність застосування терміну «соціально-економічні передумови».

Розглядаючи соціально-економічні умови, що поряд з політичними, морально-психологічними, історичними, аксіологічними, історично-культурними, функціонально-інтеграційними та іншими чинниками детермінували початок у 2011 р. загальнонаціональної дискусії про доцільність перебування Великої Британії в ЄС, необхідно зупинитися на тих з них, що мали визначальний вплив як на формування британської суспільної думки щодо оптимальної майбутньої моделі політичного і соціально-економічного розвитку, так і на діяльність політичних партій, які, безумовно, першочергово враховують при розробці своїх програмових завдань коливання електоральних поглядів в частині визначення стратегічної парадигми і тактичних шляхів її практичного втілення.

Найбільш загальним та глобальним за масштабами розповсюдження з таких чинників є світова економічна криза, хронологічним початком якої обґрунтовано вважається 2008 р., і наслідки якого гостро відчувалися переважною більшістю національних економічних систем на протязі 2008–2013 рр. Аналізуючи первинні причини виникнення даної кризи, перебіг якої розпочався у системі координат американської економіки, слід зазначити, що за висновком оприлюдненого в січні 2011 р. підсумкового звіту спеціальної комісії конгресу США з розслідування причин кризи 2008–2009 рр., її спровокували наступні фактори: провали у фінансовому регулюванні, порушення в галузі корпоративного управління, які призвели до ризику; надмірно висока заборгованість домогосподарств; широке поширення т. зв. «екзотичних» цінних паперів (деривативів); зростання нерегульованої «тіньової» банківської системи [8].

При цьому кризові явища у умовах економічної та політичної глобалізації достатньо швидко розповсюдилися по всьому світу, викликаючи серйоз-

ні зміни у структурі громадської думки та програмних постулатах політичних партій різних держав.

Слід зазначити, що світова фінансова криза стала передумовою європейської боргової кризи 2010 р., яка охопила усю валютну зону євро та мала безпосередній вплив на фінансово-економічну стабільність Великої Британії, хоча ця держава і не входила до зони єдиної європейської грошової одиниці. Крім того, приклад держав, що входили до зони євро і внаслідок чого максимально зазнали негативних наслідків цієї кризи, як здається, ще більше зміцнив ізоляціоністські настрої та курс на збереження національної валюти у Великій Британії, що стало однією із значних економічних передумов виходу з ЄС та становило вагомий чинник дезінтеграції Великої Британії, яка, безумовно, ніколи не була соціально-економічно інтегрованою до багатьох спільних структур на відміну від інших членів ЄС (крім зони євро, йдеться також про неучасть у спільній міграційній політиці квотування, неприєднання до Шенгенської зони, встановлення власних норм щодо трудових відносин з іноземцями і т.д.).

Іншою вкрай актуальною соціально-економічною проблемою стали міграційні процеси, що фактично вийшли з-під контролю та стали потребувати негайних заходів, таких як, зокрема, обов'язкове квотування для держав-членів ЄС. У даному контексті варто зазначити, що якраз напередодні запланованого референдуму щодо доцільності членства Великої Британії в ЄС проблеми нелегальної міграції перейшли до якісно нового стану міграційної кризи, яка, на думку дослідників, виникла восени 2015 р. (але зазначені тенденції поступово формувалися набагато раніше, сприятливим чинником чого, крім іншого, було і фактичне відкриття кордонів європейських країн з гуманітарних міркувань та високий рівень соціальної підтримки осіб, які офіційно у встановленому чинними нормативно-правовими актами порядку отримали статус біженців) у зв'язку з багаторазовим збільшенням потоку біженців і нелегальних мігрантів до ЄС з країн Північної Африки, Близького Сходу і Південної Азії і неготовністю ЄС до їх прийому і розподілу. Дана міграційна криза стала найбільшою за кількісними масштабами в Європі з часів Другої світової війни, адже з січня по вересень 2015 р. в державах-членах ЄС було зареєстровано понад 700 тис. чол., які шукали притулку. Всього за 2015 р. в ЄС прибуло, за різними оцінками, від 1 до 1,8 мільйона біженців і нелегальних мігрантів. Для порівняння, в 2014 р. їх було зареєстровано близько 280 тис. чол. [9, с. 29].

В той же час, необхідно відзначити суттєву відмінність міграційної політики Великої Британії від загальноєвропейської (що також свідчить про дещо різне британське та континентальне уявлен-

ня щодо подальшого розвитку європейської інтеграції як функціонального процесу з елементами наднаціональності у процесі прийняття спільних рішень на противагу класичному концепту державного суверенітету), яка знайшла свій прояв у тому, що держава відмовилася від планів ЄС по системі квоти, але згідно їх внутрішнім цифрам 1000 сирійських біженців були вже переселені в 2015 р. Як заявив прем'єр-міністр Д. Кемерон, Велика Британія прийме ще до 20000 біженців з Сирії в найближчі кілька років [10]. Звичайно, європейська міграційна криза також стала одним із важливих каталізаторів дезінтеграційних настроїв серед британського населення та політичної еліти, до того ж міграційна політика Великої Британії завжди відрізнялася більшою жорсткістю у порівнянні із законодавством переважної більшості інших європейських держав. Як зазначив чинний прем'єр-міністр Великої Британії та лідер Консервативної партії Б. Джонсон, нелегальна міграція спровокувала тиск на британську національну систему охорони здоров'я, школи та громадський транспорт, а тому 14 квітня 2022 р. урядом був запропонований новий план протидії нелегальній міграції, одним з елементів якого, за повідомленнями ЗМІ, було названо тимчасове розміщення на певних умовах мігрантів в Руанді [11].

Отже, як підсумок вкрай складних та суперечних економічних тенденцій 2008-2010 рр. у світі і, зокрема, Європі, результати британських парламентських виборів 2010 р. вперше з 1997 р. (початок епохи Е. Блера, найбільш успішного лідера лейбористів в історії існування британської партійної системи) показово засвідчили значне розчарування соціуму в соціально-економічній політиці сформованого Лейбористською партією уряду, за результатами яких жодна партія не набрала абсолютної більшості (більше половини) місць у Палаті громад: консерватори отримали 306 мандатів (на 97 мандатів більше у порівнянні з виборами 2005 року), Лейбористська партія – 258 мандатів (менше на 91 місце порівняно з минулими виборами), внаслідок чого виникла ситуація «підвішеного парламенту». Згодом, після безрезультатних переговорів щодо формування коаліції між консерваторами та ліберальними демократами, чинний прем'єр-міністр та лідер лейбористів Г. Браун заявив про намір піти у відставку, щоб дати можливість його партії сформувати коаліцію з консерваторами, після чого 11 травня 2010 р. оголосив про свою відставку з посади глави уряду та лідера Лейбористської партії, і подав Королеві прохання про відставку з посади прем'єр-міністра. Того ж вечора пропозицію Королеві про формування уряду отримав лідер Консервативної партії Д. Камерон, який оголосив про намір сформувати правлячу коаліцію з ліберал-демократами [12], що стало початком періоду безперервного

правління консерваторів, який триває по сьогодні і супроводжується посиленням їх електоральних позицій на фоні реалізації виходу Великої Британії з ЄС, результативно завершеного у 2020 р.

Варто відзначити, що від початку своєї діяльності на чолі консерваторів у 2005 р. фундаментальною ідеологією Д. Камерон фактично визначив комплексну трансформацію партії ближче до центру, що, своєю чергою, призвело до невдоволення всередині самої партії, адже серед значної кількості її членів популярними залишалися концептуальні принципи «тетчерізму» як достатньо жорсткої державної економічної політики, яка часто формується на доктрині радикального неолібералізму у соціальній сфері, що принципово відрізняє курс консерваторів зазначеного історичного періоду від партійної ідеології лейбористів, традиційно орієнтованої на інтенсивну соціальну підтримку та підвищення соціальної відповідальності держави і роботодавців. Основними рисами даного політико-економічного явища визначають, зокрема: зменшення рівня впливу держави на економіку, підтримку вільного ринку і підприємництва; економічні реформи з підвищення процентної ставки для уповільнення зростання грошової маси та уповільнення, у такий спосіб, інфляції; зменшення бюджету та скорочення видатків на громадські програми, включаючи охорону здоров'я, освіту і будівництво житла; обмеження друку грошей; законодавче обмеження діяльності профспілок; приватизація нерентабельних підприємств («Бритіш Ейрспейс» (1981 р.), «Бритіш Телеком» (1984 р.), «Ролс-Ройс» (1987 р.), «Бритіш-Стіл» (1988 р.) та ін.); перебудова базових галузей економіки; скорочення бюрократичного апарату [13].

Зокрема, у своїх публічних висловлюваннях і промовах Д. Камерон неодноразово звертав увагу на два принципи, що визначали його індивідуальне бачення консерватизму як усталеної партійної ідеології у контексті розроблення практичного інструментарію вирішення суспільних соціально-економічних проблем: а) принцип довіри до громадян; б) принцип поділу відповідальності між членами суспільства та державою [14].

При цьому «довіра» у розумінні Д. Камерона розвиває ідею поділеної відповідальності, і полягає у відмові від патерналізму і скороченні втручання держави у життя простих громадян за принципом «якщо довіряти людям, найчастіше вони вчинять правильно» [15].

Варто відзначити, що передвиборний маніфест консерваторів досить активно розвивав новаторські ідеї Д. Камерона про довіру та розподілену відповідальність. Цікаво, що маніфест мав назву «Запрошення приєднатися до уряду Великої Британії», який крім декларативних закликів до спільної роботи та розширення прямої демократії, документ включав у себе соціально-економічні

плани знизити державний дефіцит та державний борг, підвищити макроекономічну стабільність, сприяти розвитку малого та середнього бізнесу через зниження податків та зняття обмежень, розвивати зелену економіку та «полагодити зламане суспільство» (що характеризується розривом між багатими і бідними, високим рівнем бідності та погано функціонуючими соціальними ліфтами) через створення та підтримку «сильного суспільства» (англ. *big society*) на противагу концепції «сильної держави» (англ. *big government*) [16].

Після оголошення підсумків голосування Д. Камерон назвав показаний партією результат «гідним» і заявив, що тепер «отруйна спадщина правління лейбористів – 13 років економічної некомпетентності, політичних розбіжностей та соціальних протиріч залишаться позаду», а також закликав ліберальних демократів до формування коаліційного уряду через схоже бажання реформувати британську політичну систему та виправити прорахунки економічної політики Лейбористської партії [17].

Іншими словами, перемога Консервативної партії та її електоральне домінування протягом 2010-2022 рр. є прямим наслідком суспільного незадоволення соціально-економічною ситуацією, що склалася у Великій Британії на пізньому етапі правління Лейбористської партії на чолі з Г. Брауном, який до того ж не мав тієї значної особистої підтримки, якою користувався його більш харизматичний попередник Е. Блер.

У підсумку, кампанія, проведена Д. Камероном перед референдумом 2016 р., зосередилася на негативних економічних і політичних наслідках «брекзиту», а також на пошуку варіантів покращення становища Великої Британії в Європейському Союзі шляхом переговорів після референдуму. Як наголошував Д. Камерон, «вибір на користь ЄС дозволить Великій Британії не тільки зберегти доступ до Спільного ринку, а й отримати сильну позицію у переговорному процесі поліпшення становища Великобританії у Союзі» [18].

Водночас з наближенням до референдуму підтримка вибору на користь «брекзиту» зростала, а Консервативної партії навпаки знижувалася. Кампанію на підтримку збереження членства критикували, зокрема, за елітаризм, зосередженість на економічних проблемах, негнучкість стратегії та недостатню активність, особливо на низовому рівні.

Загалом, як можна побачити і на прикладі програм Т. Мей та Б. Джонсона, починаючи з 2010 р. консервативні уряди значною мірою концентрувалися саме на питаннях вирішення соціально-економічних проблем, як пов'язаних, так і безпосередньо не пов'язаних з перебуванням Великої Британії в ЄС, а сама доцільність членства в ЄС розглядалася, перш за все, саме з позицій націо-

нальних економічних інтересів, які здебільшого розглядалися у парадигмі поміркованого суверенного протекціонізму.

Більше того, як вбачається, соціально-економічні частини передвиборчих маніфестів основних політичних партій Великої Британії (як Консервативної, так і Лейбористської) протягом 2010-2022 рр. не спрямовані на забезпечення парламентського суверенітету як одного з ключових принципів британського конституціоналізму, що склався історично та знаходиться у центрі функціонування всієї політичної системи держави. Розглядаючи проблематику співвідношення вказаної політологічної концепції та європейської інтеграції, Дж. Капорасо і Дж. Джупілль доходять до висновку, що поглиблення інтеграційних процесів призводить до авторитарного зовнішнього втручання з боку європейського права до суверенної сфери британського парламенту [19, с. 148]. У такий спосіб відбувається трансформація всієї політичної системи Великої Британії, включаючи її партійну складову. Іншими словами, у ході поглиблення європейської інтеграції відбувся поворот від первинного горизонтального договору до вертикально інтегрованого політичного порядку, за якого європейське право має верховенство та спрямовується безпосередньо на суспільство держав-членів без вимоги додаткової внутрішньодержавної імплементації. Проте, саме класичний суверенітет «вестфальського» типу дає змогу першочергово вирішувати національні економічні завдання та здійснювати протекцію у сучасних умовах інтенсивного міждержавного співробітництва, що і стало, на наш погляд, одним з чинників, які об'єктували дезінтеграційні настрої у британському суспільстві, що знайшли своє безпосереднє відображення у змістовній складовій діяльності провідних політичних партій.

Слід зазначити, що соціально-економічні протиріччя, породжені, крім інших чинників, поглибленням європейської інтеграції та «розмиванням» державного суверенітету Великої Британії, посилили вплив новітніх політичних партій популістського типу на тлі підготовки та проведення референдуму щодо перебування в ЄС.

Так, у листопаді 2018 р. була заснована партія Brexit, яка фактично стала виразником популістських гасел щодо самодостатності та «особливого шляху» Великої Британії, а також закликів до протидії обмеженню державного суверенітету і політичної й економічної незалежності, яке нібито відбувається за членства держави в інтеграційному об'єднанні, що цілком відповідає згаданій вище політологічній гіпотезі щодо негативного обмежувального впливу інтеграційних процесів на парламентський суверенітет як один з ключових елементів британської державності, що склався еволюційно на протязі різних конкретно-істо-

ричних періодів суспільно-політичного розвитку цієї країни. Слід зазначити, що 6 січня 2021 р. відбулося перейменування та переформатування цієї партії, причому вказана подія мала місце у момент найвищого розпалу суспільних дебатів щодо доцільності запуску дезінтеграційного механізму для задекларованої мети захисту результатів референдуму про перебування Великої Британії в ЄС.

Аналіз виборчих маніфестів партії Reform UK (так само, як і попередниці Brexit) дозволяє визначити такі її основні політичні цілі та завдання, переважна більшість з яких має яскраво виражений соціально-економічний характер: не допустити продовження перехідного періоду «брекзиту» (це гасло, як здається, значно додало електоральної підтримки партії у період суспільної втоми від довготривалого процесу імплементації результатів референдуму протягом 2016-2020 рр.); не допустити приватизації Національної служби охорони здоров'я (NHS); скорочення імміграції; зниження ПДВ на внутрішнє паливо; заборона Великобританії експортувати свої відходи; надання безкоштовного широкосмугового доступу в неблагополучних регіонах; скасування плати за телевізійну ліцензію; скасування податку на спадщину; будівництво високошвидкісних магістралей; скасування відсотків за студентськими кредитами; зміна планування з метою допомогти у будівництві приватних будинків; реформування Верховного суду; реформування систему голосування, з метою посилення її представницького характеру; скасування палати лордів; подання петицій про відкликання депутатів, які змінюють партію; реформа системи голосування поштою для боротьби з шахрайством; впровадження громадянської ініціативи для скликання референдумів з урахуванням 5-мільйонного порогу зареєстрованих підписів виборців та обмежень щодо часу на повторне голосування [20].

Як вбачається, подібна економізація та соціальна спрямованість передвиборчих гасел традиційно сприяла розширенню електоральної бази популістських політичних партій у момент найвищої точки розпалу суспільної дискусії щодо реалізації інтеграційного або, навпаки, дезінтеграційного курсу у зовнішній політиці Великої Британії.

В цілому, в результаті проведеного дослідження соціально-економічних передумов виходу з Європейського Союзу як чиннику діяльності політичних партій Великої Британії можна дійти до таких найважливіших висновків: а) визначальними соціально-економічними детермінантами, що обумовили початок в 2011 р. суспільної та партійної дискусії щодо доцільності перебування Великої Британії в ЄС, стали світова економічна криза, одним з найбільш масштабних проявів якої стала європейська боргова криза у валютній зоні євро, а також європейська міграційна криза;

б) європейські інтеграційні процеси в економічній сфері у британській суспільній та партійній свідомості вступили к у певне протиріччя з концепцією абсолютного суверенітету парламенту та ідеєю «особливого шляху» Великої Британії, яка ніколи не була інтегрованою у спільні структури ЄС на ідентичному рівні з переважною більшістю континентальних держав-членів, що стало одним з чинників посилення дезінтеграційних тенденцій як в діяльності основних політичних партій (Консервативної та Лейбористської), так і появи і електорального зміцнення другорядних партій популістської соціально-економічної спрямованості (таких, як, наприклад, Reform UK як правонаступниця партії Brexit); в) передвиборчі маніфести правлячої з 2010 р. по сьогоднішній Консервативної партії зазнали значної економізації та є першочергово спрямованими на вирішення соціально-економічних проблем, частина яких безпосередньо пов'язана зі зворотнім боком поглибленої європейської інтеграції (такі, як нелегальна міграція, необхідність захисту національних інтересів та підтримки національних виробників товарів, значні валютні коливання та коливання на ринку цінних паперів тощо).

Література

1. Ball A. British political parties, the emergence of modern party system. L, 1987. 420 p.
2. Дюверже М. Политические партии. М. : Академический проект, 2000. 538 с.
3. Джанда К. Сравнение политических партий: исследования и теория. Современная сравнительная политология. М.: МОНФ, 1997. С. 84-143.
4. Cox H. The efficient secret. The Cabinet and the development of political parties. Cambridge, 1987. 300 p.
5. Lawson K. The Comparative Study of Political Parties. N. Y., 1976. 261 p.
6. Sartori G. Parties and Party Systems. N.Y., 1978. Vol.1. 300 p.
7. Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем. Львів: Тріада плюс, 2004. 528 с.
8. Structural Cracks: Trouble ahead for global house prices. *The Economist*. URL: https://web.archive.org/web/20090122134706/http://www.economist.com/finance/displaystory.cfm?story_id=11412394 (дата звернення: 25.06.2022).
9. Бондарчук В. В. Європейська міграційна криза та стабільність ЄС. *Придніпровська державна академія будівництва та архітектури. Світове господарство і міжнародні економічні відносини. Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. 2016. Вип. 2. С. 28-31.
10. Офіційний сайт Евростату. URL: http://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php/Statistics_on_enforcement_of_immigration_legislation (дата звернення: 25.06.2022).
11. Джонсон анонсував новий міграційний план Лондона. URL: <https://www.aa.com.tr/ru> (дата звернення: 25.06.2022).
12. General Election 2010. Final Edition. Research Paper 10/36, 2 February 2011. The House of Commons Library. URL: <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/rp10-36/> (дата звернення: 27.06.2022).
13. Тетчерізм. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 10.12.2021 р.).
14. Cameron D. Conservatism – Shared Responsibility. Speech at the Policy Exchange, London, 29.06.2005. URL: <https://conservative-speeches.sayit.mysociety.org/speech/600325> (дата звернення: 30.06.2022).
15. Cameron D. Building a pro-social society. Annual Hinton Lecture to the National Council for Voluntary Organisations, 23.11.2005. URL: <https://conservative-speeches.sayit.mysociety.org/speech/600194> (дата звернення: 30.06.2022).
16. Buckler, S., Dolowitz, D. Ideology Matters: Party Competition, Ideological Positioning and the Case of the Conservative Party under David Cameron. *The British Journal of Politics and International Relations*, 14(4), p. 586.
17. Cameron D. Empowering local communities can heal our broken society. Speech at the Local Government Association conference. 05.07.2007. URL: <https://conservative-speeches.sayit.mysociety.org/speech/599826> (дата звернення: 30.07.2022).
18. Cameron D. National interest first. 07.05.2010. URL: <https://conservative-speeches.sayit.mysociety.org/speech/601470> (дата звернення: 30.06.2022).
19. Caporaso J., Jupille J. Sovereignty and Territoriality in the European Union: Transforming the UK Institutional Order. *Restructuring Territoriality: Europe and the United States Compared* / Ed. by Ansell Ch. and Palma G. di. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. 300 p.
20. Brexit Party: 12 key policies explained. URL: <https://www.bbc.com/news/election-2019-50515516> (дата звернення: 30.06.2022).

Анотація

Митрощенко В. І. Соціально-економічні передумови виходу з Європейського Союзу як чинник діяльності політичних партій Великої Британії. – Стаття.

У статті розглядаються соціально-економічні передумови виходу з Європейського Союзу як чинник діяльності політичних партій Великої Британії, зокрема світова економічна криза та європейська міграційна криза.

Наголошується, що сучасний стан розвитку партійної системи Великої Британії характеризується поступовим формуванням принципово нових умов пошуку балансу між стратегічною європейською інтеграційною парадигмою та дезінтеграційними процесами, пов'язаними з практичною реалізацією виходу з Європейського Союзу (далі – ЄС), що отримав у політологічній літературі усталене позначення Brexit (або в українській транскрипції – «брекзит»).

При цьому зазначений процес виходу держави з ЄС, який став першим подібним прецедентом з моменту створення даного регіонального інтеграційного об'єднання, має цілісну систему об'єктивних та суб'єктивних передумов, які детермінували вказані тенденції, серед іншого, і на рівні функціонування політичних партій, включаючи трансформаційні зміни у змісті їх ідеології, програм та передвиборчих платформ, спрямовані на відображення реальних суспільних потреб і електоральних очікувань.

Зазначається, визначальними соціально-економічними детермінантами, що обумовили початок в 2011 р. суспільної та партійної дискусії щодо доцільності перебування Великої Британії в ЄС, стали світова економічна криза, одним з найбільш масштабних проявів якої стала європейська боргова криза у валютній зоні євро, а також європейська міграційна криза.

Визначено, що європейські інтеграційні процеси в економічній сфері у британській суспільній та партійній свідомості вступили к у певне протиріччя з концепцією абсолютного суверенітету парламенту та ідеєю «особливого шляху» Великої Британії, яка ніколи не була інтегрованою у спільні структури ЄС на ідентичному рівні з переважною більшістю континентальних держав-членів, що стало одним з чинників посилення дезінтеграційних тенденцій як в діяльності основних політичних партій (Консервативної та Лейбористської), так і появи і електорального зміцнення другорядних партій популістської соціально-економічної спрямованості (таких, як, наприклад, Reform UK як правонаступниця партії Brexit).

Показано, що передвиборчі маніфести правлячої з 2010 р. по сьогодні Консервативної партії зазнали значної економізації та є першочергово спрямованими на вирішення соціально-економічних проблем, частина яких безпосередньо пов'язана зі зворотнім боком поглибленої європейської інтеграції (такі, як нелегальна міграція, необхідність захисту національних інтересів та підтримки національних виробників товарів, значні валютні коливання та коливання на ринку цінних паперів тощо).

Ключові слова: Велика Британія, партійна система, політичні партії, соціально-економічні передумови, європейська інтеграція.

Summary

Mytroshchenko V. I. Socio-economic prerequisites for leaving the European Union as a factor in the activity of political parties in Great Britain. – Article.

The article examines the socio-economic prerequisites for leaving the European Union as a factor in the activities of the political parties of Great Britain, in particular the global economic crisis and the European migration crisis.

It is emphasized that the current state of the development of the party system of Great Britain is characterized by the gradual formation of fundamentally

new conditions for finding a balance between the strategic European integration paradigm and the disintegration processes associated with the practical implementation of the exit from the European Union (hereinafter - the EU), which has received an established designation in the political science literature Brexit (or in the Ukrainian transcription – "Brexit").

At the same time, the specified process of the state's exit from the EU, which became the first such precedent since the creation of this regional integration association, has a complete system of objective and subjective prerequisites that determined the specified trends, among other things, at the level of the functioning of political parties, including transformational changes in the content of their ideology, programs and pre-election platforms, aimed at reflecting real public needs and electoral expectations.

It is noted that the global economic crisis, one of the largest manifestations of which was the European debt crisis in the euro currency zone, as well as the European migration crisis.

It was determined that the European integration processes in the economic sphere in the British public and party consciousness entered into a certain contradiction with the concept of the absolute sovereignty of the parliament and the idea of the "special path" of Great Britain, which was never integrated into the common structures of the EU on an identical level with the vast majority of continental countries. member states, which became one of the factors of the strengthening of disintegration tendencies both in the activities of the main political parties (Conservative and Labor), and the emergence and electoral strengthening of secondary parties of a populist socio-economic orientation (such as, for example, Reform UK as the legal successor of the Brexit party).

It is shown that the pre-election manifestos of the ruling Conservative Party from 2010 to the present have undergone significant economization and are primarily aimed at solving socio-economic problems, some of which are directly related to the reverse side of deepened European integration (such as illegal migration, the need to protect national interests and support of national producers of goods, significant currency fluctuations and fluctuations in the securities market, etc.).

Key words: Great Britain, party system, political parties, socio-economic prerequisites, European integration.

УДК 343.254:[316.46:159.973]:355.01(46-651.1:477) «2014/2022»
DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i36.1124>

О. І. Павлов

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6431-5210>

доктор економічних наук, професор,

завідувач кафедри економіки промисловості

Одеського національного технологічного університету

ПОМСТА ЯК КОМПЛЕКС МЕНШОВАРТОСТІ ТА ЧИННИК РОСІЙСЬКОЇ ВІЙНИ ПРОТИ УКРАЇНИ (2014–2022 РОКИ)

Постановка проблеми. Сьогодні Україна, а з нею й увесь цивілізований світ, стикнулися з викликом, пов'язаним з військовою агресією путінського злочинного режиму проти вільного українського народу. Російська широкомасштабна війна проти України стала продовженням послідовної ворожої політики керівництва сусідньої країни. Ця війна, як і будь-яка інша має рано чи пізно закінчитися, що залежить від багатьох внутрішніх та зовнішніх чинників. Проте наразі ми маємо також замислитися над тим, якими будуть умови нашого подальшого мирного життя поряд з ядерною державою, яка, м'яко кажучи, нехтує міжнародною безпекою, тим самим загрожуючи мирному майбутньому усього людства. З огляду на це, особливої актуальності набуває проблема політико-психологічної діагностики суспільної свідомості російської орди, яка продовжує жити своїм імперським минулим, тим самим створюючи постійну загрозу миру на нашій планеті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед публікацій фахівців з досліджуваної теми чільне місце посідають праці С. Розенберга [1], К. Семчинського [2], що присвячені витокам російсько-української війни. Ця проблематика отримала продовження в дослідженнях С. Корсунського [3], О. Кремінської [4], С. М. Сміта [5], в яких аналізуються мотиви цієї війни. На цілях російської військової агресії проти України зосереджують свою увагу О. Кондратенко [6] та Д. О. Шульман [7]. Амбітні наміри агресора розкриваються у статті Е. Румера і А. С. Вайса [8], в інтерв'ю Д. Кулеби [9], в дискусії «війна за історію» українських істориків [10]. Ідеологічне підґрунтя російської навали на Україну висвічується у статті Дж. Менкоффа [11], в інтерв'ю австрійського історика А. Каппелера [12]. Попри тематичну різноманітність наявних публікацій з різних аспектів російської війни проти України, питання щодо сутності помсти як комплексу меншовартості та чинника цієї військової агресії ще не стало предметом спеціального дослідження українських та зарубіжних науковців. З огляду на це, першочергової уваги заслуговує проблема геополітичного та ментального підґрунтя людино-

ненависництва російських загарбників як з боку правлячої верхівки країни-агресора, так й бездумних виконавців злочинних наказів. Саме це й обумовило вибір теми статті.

Метою дослідження є визначення помсти як комплексу меншовартості та чинника російської війни проти України, а його завданнями – виявлення історичних витоків російської помсти; розкриття місця сучасного етапу в розвитку політичного курсу РФ по відношенню до України; діагностика прагнення до помсти Україні як політико-психологічного феномену.

Виклад основного матеріалу. Історія розпорядилась так, що усі три етапи становлення української незалежності відбувалися за активної участі в цьому процесі російського чинника: московського (на першому – 1648–1676 роки), власне російського (на другому – 1917–1921 роки) та радянського (на третьому етапі – 1985–1991 роки).

Ця активність російського чинника набула нових форм в умовах розвитку України як суверенної держави. Загальною рисою поведінки російського керівництва в російсько-українських відносинах була наступальна тактика просування своїх інтересів та нехтування вільного вибору українським народом власної долі з застосуванням проти нього силових методів, які супроводжуються грубим порушенням міжнародного права. В цій поведінковій лінії нашого північного сусіда можна виділити чотири етапи (табл. 1).

Вже наприкінці серпня 1991 року правлячі кола РФ, перебравши на себе функції союзного уряду, публічно заявили про своє право щодо перегляду кордонів у разі відокремлення України від Росії. Вже наступного року, 21 травня Верховна Рада РФ прийняла постанову № 2809-1 «Про правову оцінку рішень вищих органів державної влади РРФСР щодо зміни статусу Криму, прийнятих у 1954 році», згідно з якою постанова Президії ВР РРФСР від 5 лютого 1954 року «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР» була визнана такою, що не має юридичної сили з моменту її прийняття, а 9 липня 1993 року Верховна Рада РФ постановою «Про статус міста Севастополя» оголосила російський федеральний статус міста [13].

Таблиця 1

Періодизація політичного курсу РФ по відношенню до України*

Етап	Роки	Назва етапу	Характеристика етапу
Перший	1991–1997	Демілітаризації	Затвердження документами УРСР 1990–1991 років її статусу як нейтральної, позаблокової та без'ядерної держави (останній був підтверджений Будапештським меморандумом 1994 року. Остаточне вивезення з України у 1996 році ядерної зброї
Другий	1998–2003	Наведення мостів	Ставка у відносинах з Україною на прокомуністичних лідерів та відповідні політичні сили, старше та середнє покоління українських громадян, передусім російськомовних, які мешкають у південно-східних регіонах країни
Третій	2004–2013	Інтеграції	Використання енергетичної залежності України від РФ, сталих торгово-економічних зв'язків, інтереси великого капіталу, труднощів адаптації щодо умов, запроваджених СОТ по відношенню до України, та перебування при владі проросійського Президента України В. Ф. Януковича, з метою досягнення економічної і політичної інтеграції між двома країнами
Четвертий	2014–2022	Військової ескалації	В умовах внутрішньополітичного конфлікту в Україні, викликаного наслідками Євромайдану, РФ розпочинає у 2014 році гібридну війну на Сході України, а в лютому 2022 року розв'язує широкомасштабну війну

У грудні 1994 року, під тиском керівництва РФ, Україна погодилась на відмову від ядерної зброї, підписавши Будапештський меморандум під гарантії її національної безпеки, суб'єктами якої виступили РФ, США та Велика Британія. Через півтора року після підписання цього документу, 2 червня 1996 року Україна де факто втратила ядерний статус, коли з країни було вивезено останню боеголовку.

На другому етапі відносини між Україною та РФ були більш-менш стабільними. Певною мірою це було пов'язано зі вступом деяких країн Центрально-Східної Європи до ЄС та НАТО. З наближенням військового арсеналу Північноатлантичного блоку до кордонів Росії, їй нічого не залишалося як докласти великих зусиль, щоб залишити Україну в лоні своїх геостратегічних інтересів.

Під час третього етапу керівництвом РФ було вжито чималих зусиль щодо нейтралізації постаті В. А. Юценка як претендента на посаду Президента України. Відповідно в РФ вкрай негативно була сприйнята Помаранчева революція й особливо її практичні наслідки. Однак певні ідеологічні поступки щодо пробудження української національно-патріотичної свідомості відходили на другий план у порівнянні з планами економічної та політичної інтеграції РФ та України, які були значною мірою реалізовані під час президенства В. Ф. Януковича, який позиціювався як ставленик Кремля.

На четвертому етапі, після втечі з України під тиском Євромайдану В. Ф. Януковича, керівництво РФ приступило до силових методів у відносинах з Україною, анексувавши Крим та підтримавши сепаратистські рухи на Сході України,

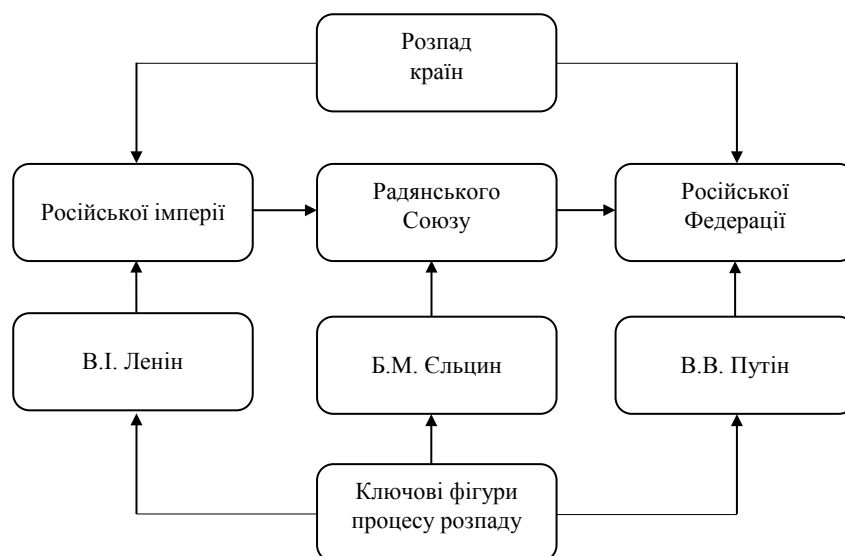

Рис. 1. Руйнівне минуле та майбутнє російського політичного режиму*

* Джерело: складено автором

використавши свої збройні сили. Повномасштабна військова ескалація розпочалася через вісім років ведення гібридної війни проти України.

Діагностика політичної поведінки з використанням засобів військової сили по відношенню до України як суверенної держави, до якої вдалося сучасне керівництво РФ, потребувала пошуку історичних аналогій у зазначеному геополітичному просторі (рис. 1).

Коректність порівняння політичних проєктів лідера російських більшовиків, першого та діючого президентів РФ не викликає заперечень не тільки з причини відносин правонаступництва, а й їх подібності, і головне – руйнівних наслідків їх політики, які водночас розкривають системні вади самих «епохальних» перетворень. І насамкінець, наведена аналогія засвідчує спільні риси самої соціальної хвороби, назва якої – помста.

Першою ланкою у безперервному ланцюзі руйнівного історичного процесу був більшовицький лідер В. І. Ленін, який спочатку поділив партію знедолених на більшість та меншість, заперечивши останнім право на існування як таке. В результаті революційних подій абсолютну владу панівної верхівки було замінено на диктатуру раніше пригніченого класу – пролетаріату. Тим самим відбулася помста багатим, але більш освіченим, які полюбляли ананаси та рябчики й ніби то мало думали про знедолених.

Через незначний проміжок часу послідовник вождя світового пролетаріату, батько усіх народів Й. В. Сталін ціною великих людських жертв та страждань побудував першу в світі державу робітників та селян. Однак вона проіснувала незна-

чний час, завдячуючи значною мірою своїм історичним могильникам, одним з яких був перший президент РФ. Саме поведінкова лінія Б. М. Єльцина після листопада 1987 року, що була рухома помстою М. С. Горбачову за позбавлення його усіх керівних посад, відіграла ключову роль у розпаді союзної держави.

Нині діючий президент РФ докладає чималих зусиль до того, щоб зруйнувати свою країну, розв'язавши широкомасштабну війну проти суверенної України, тим самим кинувши виклик усьому світовому співтовариству. Його злочинні дії, як і його попередників, цілком підпадають під визначення «помсти», помсти не тільки Україні а й усьому миролюбному світу, помсти за право вільно обирати свій шлях розвитку.

Перед тим як вдатися до аналізу мотивів пости, посилаючись на теоретичні надбання австрійського психолога А. Адлера та інші наукові джерела, охарактеризуємо феномен помсти як певний комплекс меншовартості, який формується внаслідок відсутності у людських істот компенсації почуття неповноцінності.

Вадлерівській психологічній теорії виділяються два шляхи прагнення щодо досягнення успіху чи переваги як кінцевої мети життя (рис. 2).

Перший з них пов'язаний з соціально невинуватою спробою отримання особистої переваги й характеризується перебільшеним почуттям неповноцінності. При цьому мета життя сприймається не чітко. Особистість, яка обрала такий шлях, замість компенсації власної неповноцінності вдається до захисної поведінки, однією з форм якої є агресія по відношенню до інших людей,

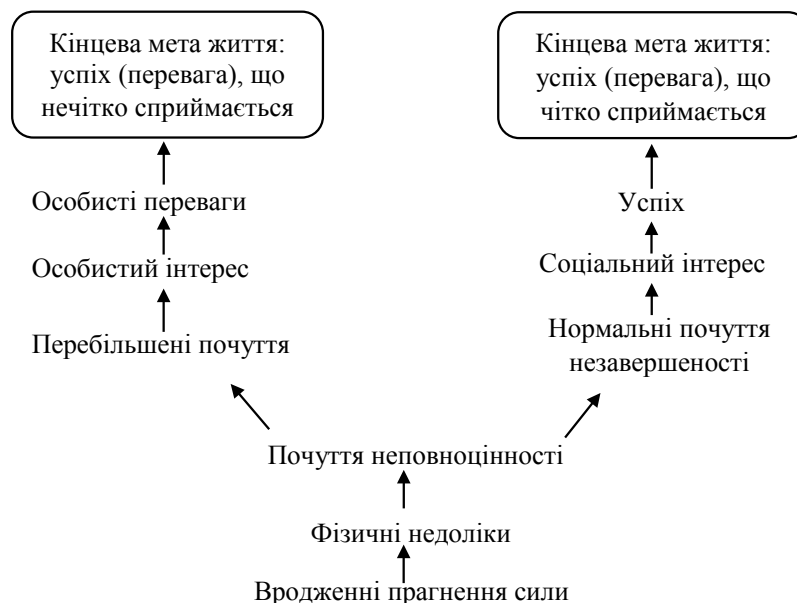

Рис. 2. Два шляхи прагнення щодо реалізації кінцевої життєвої мети за А. Адлером*

* Джерело: удосконалено автором за [14]

що проявляється доволі часто у вигляді помсти. Таким чином комплекс власної меншовартості доповнюється комплексом переваги над іншими.

Сенс другого шляху полягає у досягненні успіху через реалізацію соціального інтересу (соціального почуття), а кінцева життєва мета сприймається чітко. Люди, що стали на цей шлях, стурбовані цілями розвитку усього людства й вмотивовані до дії, враховуючи інтереси інших. Їх успіх досягається не за рахунок інших, а соціальний прогрес для них важливіше, ніж особиста заслуга. Спільним для обох шляхів є наявність почуття неповноцінності. За А. Адлером, бути людиною означає володіти відчуттям неповноцінності, тобто постійно просуватись до особистої завойовності. В контексті такого тлумачення відчуття неповноцінності, кінцеву мету слід розуміти як досягнення успіху чи переваги щодо реалізації вродженої схильності до досконалості, завершеності та цілісності [14].

Враховуючи історичний досвід та сучасний виклик світовому співтовариству з боку РФ, російську поведінкову лінію слід віднести до першого шляху реалізації кінцевої життєвої мети. Для більш повного розуміння прояву російського комплексу меншовартості у вимірі її помсти Україні й іншій решті сучасного світу, скористаємося адлерівським поняттям «порядку народження дитини» у його переносному значенні, маючи на увазі під «дітьми» РФ та Україну. Як відомо Московія, а пізніше Російська імперія, набули атрибути політичної нації значно раніше, ніж Україна. Звідси – закріплення за нею статусу «старшого брата». Інша справа, що ця родинність не є «кровною».

Якщо Україна протягом останніх років й особливо з початку широкомасштабної російської військової агресії остаточно розлучилася зі «старшим братом» та поступово позбавляється статусу виключно об'єкта геополітики, то РФ продовжує жити хибними уявленнями щодо своєї виключності як виразника і захисника інтересів «руського мира» та ключового актора сучасної геополітики. Тим самим ця країна не тільки «намертво застрягла в минулому» [3], а й перетворилася на «малу дитину» з комплексами меншовартості та переваги над іншими.

Наочною ознакою таких комплексів є жадоба помсти, основу якої складає ненависне ставлення РФ до українського народу, який не хоче перебувати під впливом «дружнього сусіда». Було обрано й відповідне покарання – «спеціальна військова операція», з її міфічними цілями демілітаризації та денацифікації України. Насправді ця так звана операція є ніщо інше як фізичне знищення мирного населення переважно російськомовних міст, яке супроводжується численними фактами військових злочинів з грубим порушенням установлених цивілізаційних цінностей та норм міжна-

родного права. Навіть у порівнянні з Катинським злочиним, здійсненим сталінським режимом у 1940 році, який сучасний російський керівник виправдовував як помсту полякам за гибель червоноармійців у польських таборах військовополонених в 1920 році, розпещена поведінка російських військовослужбовців на окупованих територіях виглядає як геноцид проти місцевого населення. Тим самим помста постає не тільки як спосіб покарання українців за уявну образу і як людський порок, а й як один з головних чинників російської війни проти України. З огляду на таку розширену ідентифікацію помсти, вона насправді є реакцією ворога на відмову українців від визнання себе складовою частиною «єдиного народу», його небажання виступати знаряддям утворення різного роду євразійських економічних і політичних об'єднань, намагання інтегруватися до ЄС та НАТО, а головне – за зусилля будувати вільну та квітучу українську державу, свідченням чого є героїчний супротив російській орді нескореного миролюбного народу України та його збройних сил.

Зовнішній аспект нездійсненності спотворених планів російських агресорів, невідворотності їх покарання знайшов оцінку світової спільноти у відповідних санкціях та усіякій підтримці України. Тим самим нічим не виправданим прагненням до помсти, з її кривавими наслідками, країна-агресор поставила себе поза межі міжнародних режимів, тому міжнародно-правова оцінка військових злочинів путінського режиму є невідвратною. Що стосується амбіцій РФ щодо їх соціально-економічної величі, то вони спростовуються прогнозом МВФ, за базовими сценаріями якого у 2024 році РФ вилетить із шістки найбільших економік світу, поступившись останнім місцем в ній Індонезії, її ВВП через санкції у 2022 році впаде на 11,2%, а інвестиції в країну скоротяться мінімум на 17% [15].

Проте російська сторона продовжує перебувати у полоні мрійливих проєктів. Так під час своєї лекції 8 червня 2022 року на форумі «Історія майбутнього. Образ Петра» помічник президента Росії, керівник російської делегації на переговорах з Україною В. Медінський заявив про наміри РФ розширитись аж до кордонів бувшої Російської імперії з можливою окупацією Польщі та Фінляндії [16].

Маючи на меті нейтралізацію загарбницьких планів РФ, президент України В. Зеленський у своєму виступі перед Конгресом США 16 березня 2022 року запропонував створити об'єднання – U-24 (United For Peace), союз відповідальних держав, щоб негайно зупиняти конфлікти та надавати зброю, накладати санкції, надавати гуманітарну чи політичну підтримку, допомагати у випадку стихійного лиха, техногенної катастрофи, гуманітарної кризи [17].

Висновки. Аналіз україно-російських відносин пострадянської доби свідчить про підвищену зацікавленість РФ щодо утримання України в орбіті власних геостратегічних інтересів. Напруженість цих відносин значно зросла з обранням Україною євроінтеграційного курсу. В цих умовах гібридна війна РФ на Сході України переросла у лютому 2022 року в повномасштабну війну.

Зростання військової ескалації РФ проти України актуалізувало питання визначення чинників війни, одним з яких є помста, що ідентифікована як прояв комплексу російської меншовартості. Порівняльний аналіз подібних випадків в історії сусідньої держави виявив руйнівні наслідки такої поведінкової лінії для російської державності.

На підставі психологічної теорії А. Адлера здійснено діагностику прагнення до помсти РФ по відношенню до України, як прояву комплексів меншовартості та переваги, які ставлять під сумнів майбутнє Росії як федеративної держави.

Перспективність подальших наукових розвідок за зазначеним напрямом вимагає обґрунтування моделі нового світового порядку, що в свою чергу передбачає створення нових міжнародних інститутів, ініційованих останнім часом керівництвом України.

Література

1. Rosenberg S. Ukrainian-Russian crisis: what is Putin's next step? BBC News, Moscow. 23. 02. 2022. URL: https://www-bbc-com.translate.goog/news/world-europe-60497653?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=uk&_x_tr_hl=uk&_x_tr_pto=op,sc (дата звернення: 24.05.2022).
2. Семчинський К. В. Агресія Російської Федерації проти України в контексті російської геостратегії на пострадянському просторі. Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти. 2019. № 3. С. 89–99. DOI: 10.31866/2616-745x.3.2019.159106.
3. Корсунський С. Причини і наслідки війни Росії проти України: що буде далі? 06 березня 2022 року. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/rosiya-viyna-ukrayina-shcho-dali/31739012.html> (дата звернення: 24.05.2022).
4. Кременська О. (2022). Російські військові – це маленькі путіни, їхні звірські вчинки – помста за власний комплекс меншовартості. URL: https://ye.ua/sypilstvo/58493_Rosiyski_vyskov_i_%E2%80%94%94%CE%malenki_putini_yihni_zvirski_vchinki_%E2%80%94%94pomsta_zavlasniy_kompleks_menshovartosti.html (дата звернення: 04.06.2022).
5. Smit C.M. Ukraine's Revolt, Russia's Revenge. Brookings Institution Press, 2022. 384 p.
6. Кондратенко О. Геоекономічний вимір гібридної війни Російської Федерації проти України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Міжнародні відносини*. 2019. Випуск 2 (50). С. 12–19.
7. Shullman D. O. Twenty questions (and expert answers) about what's happening with Ukraine and Russia. February 17, 2022. URL: https://www-atlanticcouncil-org.translate.goog/blogs/new-atlanticist/twenty-questions-and-expert-answers-about-whats-happening-with-ukraine-and-russia/?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=uk&_x_tr_hl=uk&_x_tr_pto=op,sc (дата звернення: 24.05.2022).
8. Rumer E., Weiss A.S. Ukraine: Putin's Unfinished Business. 12. 11. 2021. URL: <https://carnegieendowment.org/2021/11/12/ukraine-putin-s-unfinished-business-pub-85771> (дата звернення: 02.06.2022).
9. Інтерв'ю Міністра закордонних справ України Дмитра Кулеби для латиського порталу новин «Sargs.lv». URL: <https://latvia.mfa.gov.ua/news/intervyu-ministra-zakordonnih-sprav-ukrayini-dmitra-kulebi-dlya-latiskogo-portalu-novin-sargslv>. Опубліковано 02 грудня 2021 року (дата звернення: 12.05.2022).
10. Дискусія «війна за історію: чому Росія «краде» українське минуле?» 09 січня 2021 року URL: <http://ukrpohliad.org/blogs/dyskusiya-vijna-za-istoriyu-chomu-rosiya-krade-ukrayinske-mynule.html> (дата звернення: 12.05.2022).
11. Mankoff J. Russia's War in Ukraine: Identity, History, and Conflict URL: <https://www.csis.org/analysis/russias-war-ukraine-identity-history-and-conflictProgram> (дата звернення: 29.05.2022).
12. Чим стаття Путіна про Україну зачепила австрійського історика. URL: <https://www.dw.com/uk/chym-stattia-putina-pro-ukrainu-zachepyla-avstriiskoho-istoryka/a-58268224> (дата звернення: 27.05.2022).
13. «Крим. Війна: передумови російської агресії». Директор Національного інституту стратегічних досліджень, академік НАН України Володимир Горбулін презентував аналітичні матеріали. 18 лютого 2016 року. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Dialnist/2399.html> (дата звернення: 25.05.2022).
14. Badillo M. Alfred Adler: Individual Psychology. URL: <https://sites.google.com/site/ubmichellebadillo/theories-of-personality/alfred-adler-ind> (дата звернення: 01.06.2022).
15. МВФ прогнозує, що Росія вилетить із шістки найбільших економік світу. 22 квітня 2022 року. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/04/22/novyna/ekonomika/mvf-prohnozuye-rosiya-vyletyt-shistky-najbilshyx-ekonomik-svitu> (дата звернення: 01.06.2022).
16. РФ планує розширитись аж до кордонів Російської імперії з можливою окупацією Польщі та Фінляндії. 08 червня 2022 року. URL: <https://espresso.tv/pomichnik-putina-rozpoviv-pro-plani-rozshirennyar-f-do-kordoniv-rosiyskoi-imperii> (дата звернення: 04.06.2022).
17. Промова Президента України Володимира Зеленського перед Конгресом США 16 березня 2022 року. URL: <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-pered-kong-73609> (дата звернення: 17.03.2022).

Анотація

Павлов О. І. Помста як комплекс меншовартості та чинник російської війни проти України (2014–2022 роки). – Стаття.

У статті висвітлюється проблема пошуку адекватної відповіді на виклик, який постав перед Україною і усім цивілізованим світом, спричиненим російською війною проти вільного, миролюбного українського народу. Нарощуючи військову ескалацію проти України протягом останніх восьми років РФ грубо порушує норми міжнародної безпеки, тим самим загрожуючи мирному майбутньому усього людства. Першочергова увага приділена розкриттю геополітичного та ментального підґрунтя людиноненавистництва російських загарбників як з боку правлячої верхівки країни-агресора, так й бездумних і бездушних виконавців її злочинних наказів.

Метою дослідження є визначення помсти як комплексу меншовартості та чинника російської війни проти України. Для її реалізації були сформульовані такі завдання: виявити історичні витоки російської помсти; розкрити місце сучасного етапу в розвитку політичного курсу РФ по відношенню до України; здійснити діагностику помсти як політико-психологічного феномену. Наукова новизна проведеного дослідження полягає у визначенні, на основі адлерівської психологічної теорії та використання методу історичної аналогії, сутності та проявів помсти як комплексу меншовартості, який є наслідком не подолання російською популяцією почуття неповноцінності та обрання нею захисної поведінки у формі агресивного ставлення до українського народу.

Погляд на помсту під таким кутом зору характеризує зlodіяння російських окупантів не тільки як спосіб покарання українців за уявну образу і як людський порок, а й як один з головних чинників російської війни проти України. Аналіз україно-російських відносин пострадянської доби свідчить про постійну зацікавленість РФ щодо утримання України в орбіті власних геостратегічних інтересів. Порівняльний аналіз прагнення до помсти в історії сусідньої держави виявив руйнівні наслідки подібної поведінкової лінії, що не виключає такі ж самі наслідки і для сучасного етапу розвитку РФ. Щонайменше, характер російсько-української війни ставить під сумнів майбутнє Росії як федеративної держави.

За результатами дослідження зроблено висновки та накреслено перспективи подальших наукових розвідок за зазначеним напрямом, які пов'язані з обґрунтуванням необхідності розбудови нової моделі світового порядку.

Ключові слова: адлерівська психологічна теорія, комплекс меншовартості, комплекс переваги, помста, почуття неповноцінності, російська війна проти України, чинники війни.

Summary

Pavlov O. I. Vengeance as a complex of inferiority and a factor of the Russian war against Ukraine (2014–2022). – Article.

The article highlights the problem of finding an adequate response to the challenge facing Ukraine and the entire civilized world caused by the Russian war against the free, peaceful Ukrainian people. Increasing military escalation against Ukraine over the past eight years, Russia has neglected international security, thus threatening the peaceful future of all mankind. Priority is given to revealing the geopolitical and mental basis of hate for peaceful people the Russian invaders.

The aim of the study is to identify revenge as a complex of inferiority and a factor in Russia's war against Ukraine. To implement her, the following tasks were formulated: to identify the historical origins of n revenge; to reveal the place of the current stage in the development of the political course of the Russian Federation in relation to Ukraine; to diagnose the desire for revenge against Ukraine as a political and psychological phenomenon. The scientific novelty of the study is to determine, based on Adler's psychological theory and use the method of historical analogy, the essence and manifestations of revenge as a complex of inferiority which is a consequence not overcoming Russian population of sense of inferiority, of giving preference of behavior in the form of aggression against the Ukrainian people.

The view of revenge from this point of view characterizes the atrocities of the Russian occupiers not so much as a way of punishing Ukrainians for imaginary insults and as a human vice, how as much as of one of the main factors in Russia's war against Ukraine. Analysis of Ukrainian-Russian relations in the post-Soviet era shows Russia's continued interest in keeping Ukraine in the orbit of its own geostrategic interests. A comparative analysis of the desire for revenge in the history of the neighboring state revealed the devastating consequences of such a behavioral line, which does not exclude the same consequences for the current stage of development of. At the very least, the nature of the Russian-Ukrainian war calls into question Russia's future as a federal state.

Based on the results of the study, conclusions are made and prospects for further scientific research in this area are outlined, which are related to the justification of the need to build a new model of world order.

Key words: Adler's psychological theory, inferiority complex, advantage complex, revenge, feelings of inferiority, the Russian war against Ukraine, the factors of war.

УДК 327.88:316.776.23

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i36.1125>**О. І. Свідерська**ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-6618-0559>

кандидат політичних наук,

доцент кафедри теоретичної та практичної психології

Національного університету «Львівська політехніка»

РОЛЬ ПОЛІТИЧНОГО МЕМУ В ІНФОРМАЦІЙНИХ ВІЙНАХ

Постановка проблеми. Інформаційна війна у сучасному світі може мати більше значення ніж війна із застосуванням реальної зброї. Розвиток інформаційних та комунікаційних систем та технологій штучного інтелекту дозволяють використовувати різні інструменти впливу: проникнення в інформаційні системи національної безпеки: банків, офіційних баз даних, здійснення масових вірусних розсилок, зламів, все те, що можна віднести до як кібер-злочинів; або через астротерфінг – операції, метою яких є сформува-ти відповідну громадську думку у населення. До астротерфінгу відносять численне використання інформаційних інструментів впливу, здебільшого пов'язаних із соціальними мережами: меми, демотиватори, флеш-моби, замовні статті, кібер-тролінг, шеймінг, пропаганду та ін. У звичайних умовах політичні меми, як частина астротерфінгу сприяють деградації суспільної думки, розмивають ідентичність, сприяють формуванню думки про те, що політики можуть допускати безграмотність, абсурдні заяви, порушення міжнародних стандартів та дипломатичних протоколів.

У стані війни політичні меми можуть виконувати кілька ролей: формувати репутаційний капітал держави, по відношенню до якої здійснюється агресія, як наприклад мем про воїнів із острова Зміїний; мобілізувати націю, яка обороняється, як у історії про «збитий дрон банкою консервацій»; деморалізувати ворожу армію, як у історії про «покладіть насіння соняшника до кишень», та ін. Попри свою достатньо тривалу історію та простоту, політичний мем є достатньо складним предметом досліджень, зокрема й через можливість розглядати його у рамках багатьох наук. Його може створювати будь-хто: агресор у рамках проведення інформаційних-спецоперацій з метою дестабілізації суспільства; держава, яка захищається задля мобілізації свого населення й формування міжнародного репутаційного капіталу; будь-який звичайний користувач соціальних мереж. Відколи появилася епоха digital, кожен, хто володіє більш-менш сучасним гаджетом та інтернетом має можливість створювати та поширювати меми. Негативний вплив політичного мему на просування інформаційної війни здійснюється шляхом поширення негативних емоцій та почуттів по-від-

ношенню до уявного ворога. Яскравим прикладом є ворог в уособленні Дж. Сороса. Міфи, створенні РФ активно демонізують цей образ ще з 90-х років минулого століття, створюючи різноманітні меми про маріонеток заходу, якими є то Порошенко, то Зеленський, то інші демократичні структури в Україні. Надмірний акцент на негативних емоціях, або карикатурах, зображених у мемах сприяє дискредитації політичної влади, ЗСУ, демократії, гідності, що в кінцевому результаті призводить до розчарування серед українського населення. Сьогодні, у час, коли українське суспільство бореться за власну ідентичність та свободу, особливо цінними є політичні меми, які зображують нас воїнами світла, тоді як росію – ненажерливим монстром, який прагне все більше і більше крові. З психологічної точки зору, меми не лише є способом самовираження в інтернет-середовищі, але й способом психологічного захисту, вмінням залишатися у ресурсі і продовжувати боротися далі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

В загальному політичні меми мають досить тривалу історію дослідження. Першим хто ввів поняття у науковий дискурс, був британський зоолог Р. Докінз. Цікавими також є результати досліджень Джонсона, Нобеля і Ланкшера, Куперсміта, Джонса і Шиффелінга, Бенетта, Берджесса, Марко Лопеса-Паредеса, Сарілло Андрааде, Шіфмана, Голденеєра та багатьох інших.

Формулювання цілей статті. Основними цілями статті є концептуалізувати поняття мему, зокрема політичного, визначити його основні напрями впливу та визначити завдання у контексті російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Інформаційне середовище – місце, у якому люди і автоматизовані системи взаємодіють на трьох взаємопов'язаних вимірах: фізичному, інформаційному та когнітивному. Цікавим є те, що високотехнологічні суспільства є у рази вразливішими перед інформаційними атаками. Адже чим більше суспільство використовує сучасні технології, тим більше можливостей здійснити кібер-злочини: від персональних телефонних чи мейлових розсилок до «великих зламів». У будь-якому разі, інформаційні війни завжди мають когнітивні елементи впливу, кінцевим результатом яких є прийняття рішень більші-

стю. У нашому розумінні: той, хто розв'язує інформаційну війну прагне досягнути мовчазної згоди населення проти якого ця війна здійснюється.

Російсько-українська гібридна війна для Європи стала не так несподіванкою, як неможливістю прийняти той факт, що у XXI ст. взагалі таке можливо. Протягом кількох десятиліть у світі були популярними наративи, що фізичні війни, як і революції віджили своє. Захід навчився врегульовувати конфлікти шляхом толерантності та переговорів, зрештою це призвело до того, що реакцією на кризове становище в Україні у 2014 році офіційні представники держав-партнерів виражали шляхом «занепокоєння», збільшення кризи – «глибокого занепокоєння». Зрештою, для того аби весь світ чув і бачив у що перетворилося мільйони життів українців після 24 лютого 2022 року, українцям довелося розмовляти мовою хештегів, харекських атак, електронних листів, мемів, пропаганди та наративів.

Звичайні громадяни, використовуючи соціальні мережі почали публікувати фото, відео та історії українських солдатів і мирних жителів, які протистояли російським військам. За оцінками експертів успіх у інформаційній війні є наслідком високого рівня комп'ютерної грамотності в Україні, що у свою чергу робить цей конфлікт гідним аналізу серед міжнародних військових експертів та організацій. Іншою причиною успішності інформаційної війни для України вважають героїзм звичайних громадян, закодований у мемах про «привида Києва», «збитий ворожий дрон банкою концервації», «вкрадені циганами та фермерами танки у російських окупантів». Технологічні можливості соціальних мереж сприяють швидкому поширенню мемів, а візуальні зображення є набагато переконливіші, ніж просто слова, а тому й ефективнішими. Ще одним аспектом успішності у інформаційній російсько-українській війні називають контроль інформації [7]. Адже відомо, що росія застосовує жорстку цензуру, використовуючи провладну вертикаль, у той час, коли українські громадяни діють за схемою мережевого, вузлового способу поширення інформації. Зрештою звідти теза про те, що блокування соціальних мереж для росії було вигідним, позаяк російський уряд сам прагне обмежити поширення правдивої інформації серед свого населення та просувати офіційне виправдання вторгнення на територію чужої держави.

У контексті сприймання європейськими народами самої війни дуже влучно, на наш погляд звертається Лассуел: «психологічний опір по відношенню до можливості війни у сучасних націях є настільки великим, що кожна війна має виглядати як захист добра від злого, кровожерливого агресора» [3, с. 85]. Отже, розуміємо, що війна для багатьох може стати реальністю тільки при відпо-

відному метафоричному підкріпленні, коли символи, образи і слова формують відповідні сенси. Свого часу Х. Арендт вважала, що думка про все-сильність пропаганди є достатньо помилковою. Її хибність вона пояснювала тим, що людина, яка перебуває у мінливому світі здатна вірити будь-чому, головним у цій вірі має бути тільки ідеологія [1]. Не можливо не погодитися, із цим твердженням, адже розуміємо, що будь-який психологічний вплив, який здійснюється з метою сформування чи змінити масову свідомість залежить хоча б від того наскільки сприятливими є його передумови: культурний код, наявність кризової політичної ситуації, рівень інформаційної грамотності й критичного мислення і т. п. Отже, чим більш сприятливим буде середовище до споживання відповідних мемів, пропаганди чи політичних наративів, тим більш ймовірною буде віра у щоразу іншу правду. Найважливішим у цьому сенсі формулювання відповідного образу ворога, позаяк: «не повинно бути й тіні двозначності у питанні про те, кого громадськість має ненавидіти» [3, с. 85].

Власне формування міжнародної симпатії до українського населення, отримання фінансової та збройної допомоги та величезна соціально-психологічна підтримка, яку отримує сьогодні Україна є наслідком в тому числі й просування певних політичних мемів. З точки зору технології пропаганди вважається, що для досягнення ефективності: «Особливий акцент завжди повинен бути на вбивствах та катуваннях жінок, дітей, пенсіонерів..., а також на жахливих сексуальних злочинах та катуваннях полонених та мирних громадян» [3, с. 113]. Ці історії, на думку Г. Лассуела дозволяють сіяти обурення проти жорстоких дій загарбників, відповідним чином формуючи ненависть проти агресора. Водночас автор наголошує ще на одному дуже важливому аспекті. Він вважає, що повідомлення про жертв згвалтування також приносить задоволення іншим гвалтівникам, які просто читають про них у соціальних мережах, а отже це привертає ще більшу уваги користувачів. Враховуючи те, що будь-які пошукові системи зав'язані на частоті алгоритмів, велика кількість переглядів, коментарів та репостів насправді тримають певні теми у топах. Отже, візуальні зображення жертв воєнних злочинів збуджують не тільки потребу боротися зі злом, апелюють до таких почуттів як співчуття та милосердя, але й задовольняють певні потреби садистів. Однак у будь-якому випадку це сприяє тому, що тема російсько-української війни не сходить зі шпальт найвідоміших медіа всього світу.

У дослідженнях Х. Арендт війна уособлює «прелюдію до розпаду класів та їх перетворення на маси», дослідниця свого часу звертала увагу, що страждання величезної маси людей є доказом бездіяльності загальноприйнятих правил та

норм. Переводячи на мову сучасності, розуміємо, що занадто довге зволікання, дипломатичні перемовини, очікування безпрецедентної підтримки від ООН, Червоного Хреста, Папи Римського вказує на банальну неспроможність певних інституцій діяти різко та відкрито. Війна є жорсткою, а розмиті розповіді про спільну історію, любов, взаємну підтримку, лише породжує чергові меми про безпомічні міжнародні організації та релігійні догми. Власне нічого дивного не відбулося, адже для постмодерної епохи всі цінності і права є рівними. Саме такими переконаннями живе цілий світ, принаймні більшість цього світу жила до 24 лютого 2022 року. Від цього часу частина держав таки переглянули пріоритети, вибравши одну із сторін конфлікту, частина й досі продовжує вдавати нейтралітет, або приховує підтримку агресора. Численні міжнародні інституції, та укладені між ними договори про умовний мир в один момент виявилися звичайною фікцією, «гарантуванням безпеки без безпеки».

Водночас спостерігаємо, як увага до масової свідомості стає ще більшою, позаяк, окрім маркетингових і політичних цілей, вона стає об'єктом впливу зі сторони бенефіціарів проведення інформаційних спецоперацій. Зокрема мова йде про залучення ЗМІ, національних та міжнародних лідерів, політичних акторів, окремих осіб (звичайних громадян у випадку російсько-української війни) та різноманітних організацій. Г. Почепцов, досліджуючи зміну акцентів у сучасних медіа, підкреслює достатньо вагомим річ: взаємодія між людиною та медіа носить характер гібридності: «читаючи книгу, переглядаючи фільм, на думку автора, ми отримуємо моделі поведінки, які переносимо на себе». Пояснення такому ефекту є достатньо простим, адже у «момент контактної взаємодії відбувається процес «поглинання». В результаті ми починаємо думати як герой, що зображений на картинці [4]. Дещо схожими ефектами володіють і меми, які за зовнішніми своїми характеристиками нагадують комікси, із зображеннями боротьби супер героїв проти «всесвітнього зла», де «світло перемагає темряву».

Будь-яка контактна взаємодія є метафорою, закодованою у візуальному образі героя, зображеного у політичному мемі, однозначно, насичена емоцією, отже при впливі на масову свідомість вона гальмує раціональне мислення. Вплив такими засобами на свідомість індивіда завжди носить непрямий характер, саме й тому не викликає спротиву. Зазвичай інформацію, яку ми отримуємо від політичних мемів практично не можливо перевірити, проте через їхню простоту і лаконічність вона для нас є легкою для запам'ятовування. Власне ця простота, емоційність, непрямий характер дії сприяють тому, що «ми не вибираємо сторону конфлікту, за нас цей вибір набагато раніше роблять пропагандисти» [4].

Водночас необхідним є і використання метафор задля об'єднання мови, а відтак і міжособистісних комунікацій, і, власне на цьому наголошує М. Кастельс: «за допомогою метафор створюються наративи ..., які складаються із фреймів, структур наративів, що відповідають певним утворенням мозку, які формуються у процесі роботи мозку.... Метафори визначають рамки комунікації за допомогою відбору певних асоціацій між мовою та накопиченим досвідом на основі його картографування». Таким чином, рольові позиції батька, героя, матері (для українців гетьмана), і т. д., стають основою для формування устрою, занесеного у когнітивну карту і запам'ятовуються завдяки еволюції та накопиченому соціальному досвіду [2, с. 168].

Отже, мем – це культурна одиниця інформації, яка передається від людини до людини, поступово трансформуючись у колективне соціальне явище. Загалом меми можна поділити на: інтернет-меми, політичні меми та природні. Джонсон говорить про здатність мемів «масштабуватися до категорії соціального явища і тривіальних елементів масової культури» [8, с. 27]. Меми розкривають взаємозв'язки, де «індивідуальне вираження може переплітатися із культурними прецедентами. Це поєднання з'єднує учасників розповсюдження мему на великій відстані [10]. У розумінні Шифмана: «політичні меми стосуються формування норм, дискусії про те, як має виглядати світ, та який шлях для досягнення цього ідеалу краще обрати». Поширюючись у віртуальному світі, меми дозволяють створювати віртуальну реальність на основі реальних політичних подій, і навпаки: переносити у реальну площину віртуальну [10, с. 49]. По-суті, виражаючись у конструюванні і поширенні політичних мемів, суспільство формує запит на політичні норми, виражає свої політичні вподобання, формує цифрову культуру, яка може конвертуватися у реальну.

У формуванні політичних мемів значну роль відіграють соціальні мережі, середовище, в якому кожен формує інформацію без проміжних продуктів і фільтрів. Як правило ця інформація містить у собі суспільні цінності та ідеології, що формують норми [9] (швидше всього не інституційні). Меми мають три основні характеристики: дифузність, яка виражається на мікрорівні, однак здатна формувати макроструктуру суспільства; ґрунтовність на масовій культурі; транзитність «через конкурс і відбір». У віртуальному середовищі повідомлення перетворюється на мем у момент створення розриву між реальністю і очікуванням (нормативністю) [9, с. 40]. Згідно з Шифманом, політичні меми можна класифікувати на переконливі, екшн-меми та меми для публічних дискусій [10].

У дискурсі користувачів мережі фраза «інтернет-мем» зазвичай використовується для опису поширення елементів вмісту, таких як жарти,

чутки, відео чи веб-сайти, від однієї особи до іншої. Згідно з цим поширеним уявленням, інтернет-мем може поширюватися у своїй первісній формі, але досить часто також породжує створені користувачами похідні інструменти [10, с. 362]. Зростання яскравого популярного дискурсу про мему в епоху соціальних медіа не є випадковим. Хоч мему були концептуалізованими задовго до цифрової ери, унікальні особливості інтернету перетворили їх поширення на всюдисущу і дуже помітну рутину. Л. Шифман вважає, що мему є надзвичайно корисними для цифрової культури: по-перше, варто звертати увагу на мем як на призму через яку можна розглядати певні аспекти сучасної культури..., по-друге, ми повинні дивитися на мему з точки зору комунікації [10, с. 363]. На думку М. Кастельса, «комунікація здійснюється шляхом активізації свідомості у процесі передачі смислу». У його розумінні свідомість можна розглядати як процес створення та маніпулювання ментальними образами, наприклад візуальними мему. «Ймовірно, розмірковує дослідник, ментальні образи відповідають нейронним патернам, які, у свою чергу, є механізмами активації нейронних мереж мозку» [2, с. 163]. Отже, «нейронні патерни та відповідні образи допомагають мозку регулювати його взаємодію з організмом та зовнішнім середовищем», що у кінцевому результаті призводить до прийняття рішень, у тому числі і політичних.

У контексті російсько-української війни найбільш поширеними є політичні мему про «кривавого пастора», «охоту на снігурів», «розп'ятого хлопчика», «їх там немає», «десантники, які заблудилися», «за поребрик», «танки у шахтах Донбасу», «Крим наш», «знімають із потягів прямо до Національної гвардії». Всі ці мему створені українськими користувачами, як висміювання російської пропаганди щодо її непричетності до збройного протистояння, яке від 2014 року триває у східній частині України. Від початку повномасштабної війни інтернет простір полонили нові політичні мему, які пов'язані із російською агресією: «російський військовий корабель», «Ви з месників - ні, я з української пошти», «привид Києва», «про вкрадений танк фермерами України», про «гопників із Оболоні, які зупини ворожий БТР», про «Чорнобаївку, місце куди йдуть помирати російські орки», «про збитий ворожий дрон банкою концервацій», «про циган, які вкрали танк», про «бабу Катю і автомат», та ін. Ці політичні мему здебільшого мають іншу мету. Всі вони спрямовані на поширення наративу про героїзацію українського народу. Це історії, про готовність боронити власну землю. Окрім того, іронія, сатира та відвертий цинізм допомагають впоратися зі стресом, втратою, невизначеністю та насильством, які сьогодні переполюють українське суспільство.

Міжнародні експерти зазначають, що мему на кшталт Привіда Києва, солдатів Зміїного острова, та історії про Міс України, яка кладе діадему й піднімає кулемет, полонили колективний Захід. Без сумніву, ці наративи частково є причиною масової допомоги для України шляхом постачання зброї різного типу ураження, введення санкцій проти росії та потужну допомогу для вимушено переміщених осіб. Дж. Голдензер, наголошує: «Якщо метою інформаційної війни України було завоювати симпатії та допомогу з боку Заходу, то Україна, безперечно, досягла успіху» [5].

Ще одним важливим напрямком створення політичних мемів є нинішня підтримання українським суспільством образу героя-воїна ЗСУ. Поширення у мережі різних мемів, надихаючих відео, коміксів, у яких відображається позитивне ставлення до військовослужбовців, це не тільки елемент підтримання морального та бойового духу тих, хто боронить країну від агресора, але й формування кредиту довіри населення до армії, пропаганда позитивного образу захисника, який інколи ціною власного життя готовий врятувати життя мільйонів українців. З іншого ж боку, мему, на кшталт «положіть насіння у кишені», «tik tok військ кадирова», «окупанта, який світиться без тепловізора після Рудого лісу», формує образ російського військового, як інтелектуально обмеженої істоти, позбавленої етично-моральних норм, мародера, гвалтівника, вбивцю, та ін.

На сьогодні точно відомо, що саме НАТО, як міжнародна організація, офіційно має право проводити інформаційні спецоперації у рамках ведення воєнних дій, і основні правила використання пропаганди, наративів та інших методів впливу чітко прописані у її доктринах. М'яка війна широко використовується як правило саме для деморалізації ворожих військ, або населення і має певну специфіку і певні психологічні тонкощі ведення боротьби. Інформаційна ж війна не обов'язково має відбуватися між державами. Допускається існування такого спротиву між корпорації чи окремими особами, які мають спірні або ж конкуруючі питання. У порівнянні з нею, інформаційна війна як елемент гібридної є прикладом глобальної боротьби. Зловмисники, аби здійснити цілеспрямовані кібер-атаки використовують складні інструменти для проникнення в системи задля отримання потрібної інформації. Такі атаки можуть відбуватися з місць, які фізично розташовані на іншому боці земної кулі, однак ефект такого впливу від цього не страждатиме [6, с. 15].

Висновки. Підсумовуючи, акцентуємо, що політичний мем сьогодні виконує одну із важливих ролей у інформуванні світу про події, які відбуваються на території України. Доведено, що ризики потрапити «під приціл» кібер-злочинів є вищим у суспільстві, де технології є розвинутими, а інформаційні системи перебувають прак-

тично у відкритому доступі. Зрозуміло, неможливо зробити систему повністю безпечною від інформаційних впливів, а отже, ми залишимося назавжди споживачами мемів, пропаганди та інших засобів впливу зі сторони зовнішнього світу. Виявлено, що достатньо висока комп'ютерна грамотність українського суспільства здатна змінювати віртуальну реальність та формувати нові сенси російсько-української війни, поширюючи відповідні мемів та наративи.

Література

1. Арентс Х. Джерела Тоталітаризму. Київ: Дух і література. 2002. 539 с.
2. Кастельс М. Власть коммуникации Москва: Изд. дом Высшей школы экономики. 2016. 564 с.
3. Лассуэлл Г. Техника пропаганды в мировой войне. Москва: Издательство ИНИОН РАН. Центр социал. научн.-информ. исследований. 2021. 237 с.
4. Почепцов Г. Смена акцентов современных медиа с информационных на физические и виртуальные URL: <https://cutt.ly/jDn2Ds>.
5. Goldenziel J. The Russia-Ukraine Information War Has More Fronts Than You Think. URL: <https://cutt.ly/yJxOq4Q>.
6. Haeni Reto E. Information Warfare – an introduction. *The George Washington University Cyberspace Policy Institute*. 1997. 16 с
7. Henkhaus L. The Role Of The Internet In Ukraine's Information War Texas A&M University Division of Marketing & Communications. March, 14. 2022. URL: <https://cutt.ly/uJDbSGZ>.
8. Johnson D. Mapping the meme: A geographical approach to materialist rhetorical criticism. *Communication & Critical/Cultural Studies*, 4(1), 2007. P. 27–50.
9. López-Paredes M., Carrillo-Andrade A. The Normative World of Memes: Political Communication Strategies in the United States and Ecuador Journal. *Media* 2022, № 3, P. 40–51.
10. Shifman L. Memes in a Digital World: Reconciling with a Conceptual Troublemaker. *Journal of Computer-Mediated Communication*. 18 (2013) 362–377.

Анотація

Свідерська О. І. Роль політичного мему в інформаційних війнах. – Стаття.

В епоху Web 2.0 і загальної діджиталізації будь-які політичні події може обговорювати будь-хто у віртуальному світі. Завдяки особливості, яку відкриває інтернет однією із комунікативних стратегій передачі інформації на всіх рівнях. У переважній більшості мемів передаються такими соціальними платформами як Twitter, Facebook, Instagram. В основі політичних мемів переважно закладено гумор, який дозволяє висміювати чи спотворювати ставлення соціуму до тієї чи іншої реальності. Визначено, що термін мем придуманий біологом, сьогодні є предметом дослідження і обговорюється у багатьох дисциплінах, щоб включити психологію, філософію, антропологію, фольклор та лінгвістику, і, зрештою сферу комунікації.

Доведено, що мемів здатні вибудовувати суспільні позайнституційні норми, а також виконувати роль транслятора інформації, зокрема і у ситуації інфор-

маційної війни. Мемів також допомагають визначити значущість події для більшості громадян. У контексті російсько-української війни мемів діють на кількох рівнях: мобілізації населення України щодо перемоги над ворогом, формування позитивного образу ЗСУ та політичної еліти, створення позитивного образу країни, яка бореться за власну свободу та ідентичність для міжнародних партнерів, як елемент інформаційних операцій з метою деморалізації ворога. Політичний мем починається з нормативного світу: «того, яким він має бути», а потім відтворює реальність.

Акцентовано: будь-яка контактна взаємодія є метафорою, закодованою у візуальному образі героя, зображеного у політичному мемі, гальмує раціональне мислення. Вплив такими засобами на свідомість індивіда завжди носить непрямий характер, саме й тому не викликає спротиву. Зазвичай інформацію, яку ми отримуємо від політичних мемів практично не можливо перевірити, проте через їхню простоту і лаконічність вона для нас є легкою для запам'ятовування.

Ключові слова: політичний мем, інформаційна війна, цифрова культура, масова комунікація, політична культура та ідеологія.

Summary

Sviderska O. I. The role of Political Memes in Information wars. – Article.

In the age of Web 2.0 and general digitalization, any political event can be discussed by anyone in the virtual world. Thanks to the feature that the Internet opens with one of the communicative strategies of information transfer at all levels. The vast majority of memes are transmitted on such social platforms as Twitter, Facebook, Instagram. Political memes are mostly based on humor, which allows you to ridicule or distort the attitude of society to a particular reality. It is determined that the term meme was coined by a biologist, is now the subject of research and is discussed in many disciplines to include psychology, philosophy, anthropology, folklore and linguistics, and ultimately the field of communication.

It is proved that memes are able to build social non-institutional norms, as well as act as a translator of information, including in a situation of information warfare. Memes also help determine the significance of the event for most citizens. In the context of the Russian-Ukrainian war, memes operate at several levels: mobilizing Ukraine's population to defeat the enemy, forming a positive image of the Armed Forces and political elite, creating a positive image of a country fighting for its own freedom and identity for international partners. demoralization of the enemy. The political meme begins with the normative world: "as it should be", and then reproduces reality.

Emphasized: any contact interaction is a metaphor encoded in the visual image of the hero depicted in a political meme, inhibits rational thinking. The influence of such means on the consciousness of the individual is always indirect, which is why it does not cause resistance. It is usually impossible to verify the information we receive from political memes, but because of its simplicity and conciseness, it is easy for us to remember.

Key words: political meme, information war, digital culture, mass communication, political culture and ideology.

УДК 321

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i36.1126>**М. А. Шульга**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8929-8111>

доктор політичних наук, професор,

професор кафедри державного управління

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ДЕМОКРАТІЯ: ОДЕРЖИМІСТЬ ЧИ ПРИРЕЧЕНІСТЬ? (ДО 30-РІЧЧЯ ВИХОДУ «ВІДЖИВЛЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ» ЖАНА-ФРАНСУА РЕВЕЛЯ)

Постановка проблеми. Тема трансформації держави в сучасному політико-управлінському дискурсі нерозривно пов'язана з темою глобалізації. Домінуючими наративами в цьому симбіозі можна вважати – знецінення територіальної держави» (Реймон Арон); трансформацію функцій держави, зокрема, модель «сервісної держави»; «обмеження суверенітету»; «failed state» у таких варіаціях, як: «слабка держава» (Пол Кеннеді), «німецька державність» (Ульріх Шнеккер), «недієздатність держави» (журнал «Foreign Policy»); «нова кочова еліта» (Жан Атталі) тощо.

Водночас будь-яка держава – це і форма правління, і форма територіального устрою і політичний режим. І трансформація держави неминує є (не може не бути) трансформацією і цих її характеристик. До того ж з політичної точки зору глобалізацію, поміж іншим, прийнято пов'язувати із завершенням холодної війни і руйнуванням біполярної картини світу і, як наслідок, – з організацією життя за єдиними принципами, прихильністю єдиним цінностям, дотриманням єдиних норм поведінки. Тут, звісно, можна розпочати дискусію щодо нетотожності глобалізації і уніфікації, яка фіксується терміном «глокалізація», але, напевно, хтось заперечить, що політичним еквівалентом цих «єдиних принципів, цінностей, норм поведінки» є (прийнято вважати) демократія як «остаточна форма людського врядування» (Ж.-Ф. Ревель). Так характеризує сприйняття західної ліберальної демократії з її особливим акцентом на захист особистих прав і свобод відомий французький філософ, політолог Жан-Франсуа Ревель.

Що означає ця «остаточність» демократії у контексті глобалізаційних процесів? До чого вона зобов'язує і до чого спонукає? Навряд чи ці питання можуть втратити свою актуальність. А, оскільки відповідь на них «прочитується» у відомій книзі Ж.-Ф. Ревеля «Відживлення демократії» [1], яка побачила світ у далекому 1992 році, то без звернення до цієї праці навряд чи можлива і вдумлива та серйозна дискусія навколо них.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Якщо теми глобалізації, трансформації держави та демократії – доволі поширені у вітчизняному науковому дискурсі (тут важко назвати хоча

б одного дослідника, – чи то з політичних наук, чи то з управлінських наук, хто так чи інакше не торкався цих тем), то викладена у «Відживленні демократії» точка зору Ж.-Ф. Ревеля на долю демократії після завершення епохи біполярності (точніше, його застереження з приводу «перипетій» цієї долі) не так широко представлена у вітчизняних наукових розвідках. Приємним виключенням можна вважати: монографію Олександра Дергачова «Партнерський потенціал України: становлення і реалізація» (2009), де «Відживлення демократії» Ревеля згадується у контексті «суспільно-політичної інволюції пострадянських країн» [2, с. 122-123]; статтю Андрія Рєпи «Демократія після коми» (2004), де «Відживлення демократії» аналізується у руслі «принципової дискусії довкола долі ліберальної демократії в Україні» [3]; підручник Миколи Вегеша, Миколи Палінчака та Віктора Петрінка «Геополітика в постатах і термінах» (2020), де основні тези «Відживлення демократії» подаються крізь призму геополітичної проблематики [4, с. 175-180]. Ну й звісно післямова до українського видання «Відживлення демократії», написана перекладачем цієї праці Олегом Хомотю, який акцентує увагу читача на піднятій Ревелем проблемі «вразливості й неубезпеченості демократичних суспільств» [5, с. 512].

В цій же статті **метою** є авторське осмислення ідей «Відживлення демократії у контексті пошуку відповіді на питання «Чим є “остаточність” демократії у постбіполярному світі: об'єктом для поклоніння чи проблемою, що потребує вирішення?». Чому саме так є сенс ставити питання? Претендуючи на «остаточну форму людського врядування», демократія неминує породжує дві моделі поведінки, про які фактично і веде мову Жан-Франсуа Ревель у «Відживленні демократії». І які, у свою чергу, є своєрідною реакцією на цю «остаточність». Яка модель поведінки, урешті-решт, отримає верх (буде обрана нами) і як залежить від цього доля самої демократії?

Виклад основного матеріалу дослідження. З одного боку, демократія як «остаточна форма людського врядування» дає поштовх виникненню нового вірування, в основі якого – «обоження західної ліберальної демократії» (Ж.-Ф. Ревель). Так,

що, пише Ревель: «На всіх континентах множаться численні конференції, де співають хвалу новій богині – не просто демократії, а демократії всесвітній, суцільній демократизації світу, що й годі піддавати сумніву її існування. Оце нове вірування я й назвав демократичною ейфорією» [1, с. 13].

З іншого ж, – демократія як «остаточна форма людського врядування» логічно стає девізом: «Досить божевілля: ми приречені урядувати згідно з правилами ліберальної демократії» [1, с. 452]. Але приреченість у людському світі – це приреченість не на «автоматичне імплантування» (Ж.-Ф. Ревель), а на певні дії, яким передують розуміння того, що «остаточність» демократії не означає, що «всі небезпеки, які раніше чигали на неї, наразі або зникли, або мають ось-ось зникнути» [1, с. 22]. «Я не вірю в жодне автоматичне імплантування демократії, в жоден «діалектичний процес», який працював би замість людей», – наголошує Ж.-Ф. Ревель [1, с. 41]. І далі: «... я згоден з головним змістом Фукуямової тези: лібералізм виявився кращою з усіх відомих досі політичних і суспільних систем, і це усвідомив увесь світ. Чи означає це, що її прийме весь світ, якщо демократії не вживатимуть активних заходів, аби так і сталося?» [1, с. 40-41].

Про що йде мова? Про деякий парадокс, суть якого в одночасному перебігу двох взаємовиключних процесів, а саме: намагання одних країн «встановити або відновити» у себе демократію синхронізовано з її «розпадом і згортанням» в тих країнах, що їх перші сприймають як взірці демократичних трендів [1, с. 387]. «Саме у той момент, коли людство відчуває потребу в усесвітній демократії, ця модель зазнає розкладу, її перевертають, вона втрачає свою сутність, фальшується в самому своєму центрі, в серці тих країн, спираючись на які, вона мала поволі охоплювати решту світу» [1, с. 417]. І фальшування це є наслідком чотирьох причин перевертання, чи то «викривлення» демократії, так що самі ці причини екстраполюються на саме сприйняття демократії, починають сприйматися як невід'ємні її характеристики, а демократія починає сприйматися як політія, що не здатна їх подолати.

Виходить так, що будучи «єдиною формою дієвого врядування» [1, с. 76], демократія, однак, не є досконалістю як такою, оскільки не в змозі подолати низку власних вад, що перевертають «природний спосіб її функціонування». Що це за вади? По-перше, – корупція, яка стає «системною» і ставить під загрозу «саме серце» інституцій «установлених демократій» [1, с. 390]. «Системність» полягає у тому, що корупція не вкладається більше в класичні службові злочини (посадова несумлінність, хабарництво, розкрадання, підкуп), а набуває витончених форм, які ледь торкаються країв Карного кодексу, інколи, ніяк не підпадаючи під

його юрисдикцію. Корупція, наприклад, присутня і тоді, коли хтось використовує політичну чи адміністративну владу поза цариною її легітимного застосування з метою отримання грошового чи натурального зиску для себе або своїх родичів, друзів чи прихильників. Головними критеріями тут є родинність, політичні переконання, компенсація за надані послуги, нагорода за непохитну відданість [с. 390].

Прикладами витонченої корупції Ж.-Ф. Ревель, зокрема, називає: субсидування акціонерного товариства як спосіб обдарування своїх політичних чи особистих друзів [1, с. 390]; призначення на державні посади не за професійними якостями та створення різноманітних «тепленьких місць» для партійних функціонерів, зокрема у націоналізованих компаніях; [1, с. 391]; укладання угод між політичною владою й окремими підприємцями на шкоду третій стороні (розпродаж державного майна з торгів, створення винятків, пільгове оподаткування, різноманітні субсидії) [1, с. 392]; перетворення культурної ініціативи на суто державний захід, що є «зручною нагодою надати посади кільком друзям президента, ніяк не зашкодивши його репутації» [1, с. 401, 403]; використання конфіденційної інформації, доступ до якої мають державні посадовці, з метою отримання бізнесової переваги [1, с. 406]; протегування свої рідних, близьких чи прихильників [1, с. 395, 411]; функціонування великих політичних партій за моделлю функціонування бізнесових груп, внаслідок чого партії не лише мають і контролюють економічні інтереси, але й здійснюють управління відповідними сферами економіки (в промисловості, банківській справі, у сферах нерухомості, торгівлі та послуг) [1, с. 409]; націоналізацію приватних підприємств виключно задля створення керівних посад з тим, щоб улаштувати членів клану, який постійно зростає [1, с. 411]; «затуляння рота судовій владі», аби забезпечити від суду керівників, які на нього заслуговують [1, с. 408, 413, 421].

Небезпека, за висновком Ж.-Ф. Ревеля, не лише у тому, що, корупція, будучи «справжнім лихом у третьому світі», «підточує зсередини також і старі демократії», які мають бути зразком для інших [1, с. 406]. Небезпека ще й в тому, що: «Наша корупція поглиблює відсталість (у третьому світі) через ті незаконні операції, що готуються за згоди місцевих керівників і які уможлиблює наша співучасть» [1, с. 414]. Тобто: «Корупція в розвинених країнах і корупція в країнах, що розвиваються, є взаємодоповнювальними» [1, с. 415]. Як наслідок – своєрідне «зачароване коло», що в нього потрапила демократія в запалі «демократичної ейфорії». Адже: «Це співництво <...> заважає запровадженню демократії там, де її не існує, і неодмінно послаблює її там, де вона існує» [1, с. 415]. У будь-якому випадку, резюмує

Ж.-Ф. Ревель корупція сьогодні – і причина занепаду усталених демократій, і перешкода для розвитку молодих демократій [1, с. 417].

Наступна вада і, відповідно, наступне викривлення демократії – це її перетворення на різновид комерційної реклами внаслідок дедалі більшого впливу на виборчі кампанії і на політичне життя з боку фахівців із реклами і радників із комунікації. «Гарно проведеною передвиборною кампанією тепер буде та, яка усуне зв'язок між виборцями і реальністю і пов'яже їхні пізнавальні здібності з уявленнями, сфабрикованими пропагандистом» [1, с. 417]. «Витонченість технік переконання, одержимість піаром, апеляція до імпульсів, а не до рефлексії, панування пустих обіцянок» [1, с. 419] – становлять передвиборне мистецтво, що реалізується у «гротескному танці взаємовідчуження між кандидатами на обрання й виборцями» [1, с. 418]. Адже перші домагаються, аби його оцінювали за враженнями, що вони намагаються справити, а не за підсумками їх діяльності чи за серйозністю їх проєктів. Дії політика спрямовуються відтак не на реальність, не на забезпечення блага виборців, а на громадську думку і на ті уявлення, які вона формує про ті чи інші речі, незалежно від їх справжнього змісту. Гелен Воллес, до речі, з цього приводу зазначає, що правлячі сили Європи мають відмовитися від інсценування політики для мас й більше орієнтуватися на вирішення їхніх проблем [с. 170]. «Оцінка “успіхів” та “невдач” інституцій ЄС багато у чому має залежати від того, наскільки їх здобутки відповідають очікуванням клієнтів чи виборців, адже для задоволення потреб останніх вони і були створені» [6, с. 170].

Мистецтво досягнення успіху на виборах, яке полягає у змушуванні народу обрати саме себе, продовжує Ж.-Ф. Ревель, не завжди тягне за собою спроможність обраного урядувати. Тому одна із граней звиродніння демократії розкривається тієї миті, коли «віртуози електорального процесу» перебирають у свої руки важелі політичного керування, навіть не відрізняючись здібностями чи чесністю, яких воно потребує [1, с. 420]. Після виборів той же принцип некомпетентності й вигод, що спонукав до здобуття влади, зумовлює також і призначення на державні посади, що не є виборними. Отже, ті керівники, які привертають на свій бік прихильність електорату за рахунок платників податків і зневажають при цьому закон, вже не є демократами, навіть якщо вони були обрані легітимно [1, с. 420]. Крім цього, передвиборні піар-методи теж руйнують демократію, оскільки коштують надто дорого і тому спонукають політиків вдаватися до незаконних джерел фінансування [1, с. 420].

Третя вада демократії – це, з одного боку зростаюче віддалення політичного класу від виборців, а, з іншого, – байдужість громадян до суспільної справи, наслідком чого стає послаблення їх

участі у громадському житті, зокрема у виборах. Це ставить під сумнів легітимність представницьких органів. Наприклад: «Про який представницький характер Європарламенту може йтися, коли в обранні його делегатів брали участь менше половини зареєстрованих виборців, а в деяких країнах – менше 40%?» [1, с. 423]. До того ж, коли в голосуванні не бере участі більшість виборців, воно не може розглядатися як «загальне» чи як виразник загальної волі. Тотожність суверенного народу і загального виборчого права стає міфом, якщо показники участі у виборах не перевищують певного рівня [1, с. 424].

Байдужість громадян виявляє себе у «демократичній зневірі», ознаками якої Ж.-Ф. Ревель визначає: зневіру у законі, адже відповідальності перед ним уникає сама держава та її друзі [1, с. 427]; переконання у тому, що справжні шляхи до успіху пролягають поза законними можливостями, які передбачені наявними інституціями, а самі ці можливості є лише спектаклем для обслуговування приватних інтересів можновладців [1, с. 427]; розуміння того, що принципове обстоювання своїх прав має своїм результатом лише тривалу, виснажливу й марну боротьбу, а вплинути на керівників демократичної держави можна за допомогою не аргументації, а хіба що «скандалу у пресі, маніфестації чи акту насилля» [1, с. 427]. «Групи й підгрупи, які складають суспільство, самою практикою навчені того, що добитися зустрічі з головою держави чи уряду набагато легше, коли громити громадські будівлі, бити вітрини, підпалювати машини й універмаги або перекривати рух на автошляхах, ніж коли мирно обстоювати свою справу перед компетентними інстанціями чи асамблеями, створеними саме на такий випадок згідно з конституцією» [1, с. 427]. Але якщо громадяни демократичної держави, зауважує Ревель, звикають до насильства як до засобу найшвидшого досягнення своїх цілей (байдуже, легітимних чи ні), оскільки без цього державна влада їх не чує, – таке становище вказує на глибоке звиродніння правової держави [1, с. 428].

Клаус Едер у своїй роботі «Публічність і демократія» (2003) фактично веде мову про дещо пом'якшений варіант «демократичної зневіри», презентований дуалізмом «гучної» і «мовчазної» публічності у Європейському Союзі. Так, «гучна» публічність – це елітарна публічність, яка прагне вражати, завжди говорить на користь створення європейського суспільства і пов'язана із транснаціональною культурою інтелектуалів. «Саме через дискусії щодо тих моментів, які роз'єднують різні культури, проявляється те спільне, що об'єднує тих, хто провадить ці дискусії: спільність культурних еліт» [7, с. 67]. «Мовчазна» ж публічність складається з особистих переконань та приватних думок і ще потребує своєї органі-

зації як «європейської публічної думки», тобто «як думки, яку чують» [7, с. 67]. Ця публічність базується не на критиці, а на запереченні а точніше, «наслідує модель “скандалізації” колективної участі» [7, с. 67]. «Скандалізовані теми, в яких кристалізуються ці публічні думки, мають справу з близькими до життєвого світу досвідками (буденними), які створюють вторинні життєві, буденні комунікаційні простори» [7, с. 67]. Завдяки «мовчазній» публічності Європа як деяка абстракція і наповнюється темами та проблемами, які приписуються Європі та є для Європи значущими: ціни на бензин, ціни на енергію, перевантажені транспортні шляхи тощо [7, с. 67].

І, нарешті, четвертою вадою демократії Ревель вважає розділення свободи і права, тобто розуміння свободи вже не як здатності виробляти закони (які після ухвалення необхідно виконувати), а як усіх індивідуальних або партикулярних вимог, аж до край дикунських, не скутих жодними умовами й обмеженнями законності [1, с. 387].

Перераховані вади демократії, на думку Ревеля, можуть призвести до того, що навіть за формального збереження демократичних інституцій зникне сам дух демократії й вона втратить свою властивість бути «найпридатнішою до вдосконалення формою політичного устрою» [1, с. 444]. І потім, продовжує Ревель, «якщо сам цей зразок – ніщо інше, як розвинена форма зародкових вад <...> чи можемо ми й тоді рекомендувати цей зразок і цю модель як майбутні розв'язання актуальних нині проблем країн, що будують демократію...» [1, с. 425]. А завдяки чому демократія має здатність до розвитку й оновлення? «У політиці, як і в науці, літературі та мистецтві людина робить усе сама. Історія, коли її не обожнювати, є лише переліком таких справ, вони ніколи не є їх рушійною силою» [1, с. 41]. Отож, якщо ми приречені на демократію, то як бути з її «перекрученнями»? Ми на них приречені як на нездоланний довісок до «нової богині», чи як на необхідність постійно сумніватися в остаточності демократії як «форми людського самоврядування» і постійно доводити цю остаточність. Принаймні, не оминати певні теми-проблеми, які своєрідно «розсипані» по тексті книги Ревеля і які, на думку самого Ревеля, потребують безвідкладного осмислення (тут напрошується аналогія з книгою Ларрі Зідентопа «Демократія в Європі», де також мова йде про теми-проблеми, без осмислення яких неможлива «побудова демократії в Європі» [Див.: 8]).

Наприклад, звертає увагу Ревель, свобода індивідів у країні залежить не тільки від способу надання влади, – скажімо загального виборчого права, – вона залежить і від способу, в який ця влада здійснюється після того, як її здобуто. Тобто свобода не випливає лише з самого факту виборності. «Що мені з того, що когось було обрано, коли він відтак має повну можливість мене при-

гнічувати, ігнорувати, оббирати та ще й брехати мені. Мабуть було б краще, щоб він не був обраний і мав при цьому менше влади» [1, с. 44]. Інакше кажучи, чесні вибори самі по собі не гарантують «свободи, різноманітності та всього особистого», бо свобода вибору не гарантує, що зроблений вибір виявиться вдалим. Тому вибори можуть бути визнані як справді демократичні у поєднанні з усім комплексом демократичних атрибутів: свободою преси, розподілом влади, освіченістю населення, гарантіями прав особи. І як доповнення до цього – право, котре можна зруйнувати простим парламентським голосуванням, – тобто стосовно якого ви не певні, що воно збережеться після наступного засідання асамблеї, – це не право, а просто тимчасовий дозвіл [1, с. 45].

Або ж – «те, що не є демократичним, ще не є тоталітарним» [1, с. 46]. В протилежному випадку, зауважує Ж.-Ф. Ревель, ми маємо справу з «відтворенням навиворіт комуністичної класифікації», за якої світ ділився на два табори. Однак, упродовж тисячоліть людство жило (і досі значна його частина живе) в традиційних суспільствах, котрі не можна назвати ані демократичними, ані тоталітарними, але в яких існує розмаїта палітра прав і гарантій [1, с. 46].

І, мабуть, головна і найбільш провокаційна тема-проблема, що на неї вказує Ж.-Ф. Ревель, – це висновок про нашу приреченість на визнання того, демократію було б легко практикувати, «якби всі ті цінності, котрі обстоюються в її ім'я, були справді демократичними» [1, с. 433]. Тут на увагу заслуговує одна проблема, на яку вказує Ревель і яка, впродовж тридцяти років, що минули з моменту виходу книги, стала своєрідним знаковим символом політичної глобалізації – проблема «ревізії традиційного поняття суверенної держави» в умовах глобалізації, або розробки «доктрини обмеженого суверенітету», «котра слугує вже не тоталітаризмові, а демократії» [1, с. 448].

Висновки. Фактично у Ж.-Ф. Ревеля демократія є не стільки «єдиною формою дієвого управління», остаточною ціллю, скільки низкою проблем, що пов'язані із функціонуванням цієї форми. Й, більш того, – низкою вад такого функціонування, без подолання яких демократія, лишаючись «найпридатнішою до вдосконалення форма політичного устрою», ще має довести в умовах «нових небезпек» свій статус «остаточної форми людського врядування» й, тим самим, підтвердити свою претензію на універсальність і, можливо, не уникати дискусії з приводу того, як розуміти саму цю універсальність – як уніфікацію, чи як право на розмаїтість. Сам Ревель, до речі, так дає відповідь на питання щодо універсальності демократії: «Проблеми, котрі постануть через демократизацію, будуть пов'язані не так з уніфікацією частин світу, як з відродженням національної, локальної та індивідуальної оригінальності» [1, с. 446].

Той же головний висновок, яким ми завдячуємо Ревелю і заради якого варто познайомитися з його «Відживленням демократії» (як варто, до речі, не цуратися великих наукових текстів і культивувати звичку і навичку працювати з ними), як на мене, полягає у наступному: одержимість демократією обертається демократичною ейфорією, бо, невпинно говорячи «демократія», «демократизація», «поглиблення демократії», ми, інколи, лишаємо за межами наших розмов про демократію деякі «незручні факти» [Див.: 9, с. 140, 142], до яких Ревель і відносить «перекручення» чи-то вади демократії. Приреченість на демократію означає приреченість на дії, без яких остаточність демократії лишається сумнівною, означає приреченість на визнання «складності», – як говорить Ревель, – проблеми демократії» [1, с. 43]. А там, де складність – остаточності бути не може. Остаточним може бути лише невпинне усунення «вад демократії» (Ревель) й, тим самим, невпинне підтвердження (а не лише проголошення) універсальності демократії.

Як на мене, у випадку демократії ми потрапляємо у таку собі «пастку остаточності», а саме: з одного боку, – ейфорія з приводу демократії як «остаточної форми людського врядування» (Ревель), а, з іншого, – сумніви у безсумнівності такого статусу демократії з огляду на зазначені Ревелем вади останньої. Так чи інакше, але без осмислення цієї «пастки остаточності» будь-які демократичні перетворення погрожують, зрештою, обернутися «демократичною ейфорією», а отже, і мовчазною згодою з «вадами демократії».

Література

1. Ревель Ж.-Ф. Відживлення демократії. Київ: Критика, 2004. 589 с.
2. Дергачов О. П. Партнерський потенціал України: становлення і реалізація. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009. 496 с.
3. Репа Андрій Демократія після коми. *Часопис «Критика»*, рік VIII, число 11 (85). С. 7-12. URL: <https://www.krytyka.com/ua/articles/demokratiya-pislya-komu> (дата звернення: 22.06.2022).
4. Вегеш М., Палінчак М., Петрінко В. Геополітика в постатах і термінах. Підручник. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 786 с.
5. Хома Олег Жан-Франсуа Ревель: рецепт проти ейфорії. *Ревель Ж.-Ф. Відживлення демократії*. Київ: Критика, 2004. С. 497-522.
6. Воллес Гелен Динаміка створення інституцій ЄС. *Європейська інтеграція* / Уклад.: М. Яхтенфукс, Б. Колэр-Кох; Пер. з нім. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 168-188.
7. Едер Клаус Публічність і демократія. *Європейська інтеграція* / Уклад.: М. Яхтенфукс, Б. Колэр-Кох;

Пер. з нім. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 55-78.

8. Зидентоп Л. Демократія в Європе / Пер. с англ. Под ред. В.Л. Иноземцева Москва: Логос, 2001. 360 с.

9. Вебер М. Наука как призвание и профессия. *Самосознание европейской культуры XX века: Мысли-тели и писатели Запада о месте культуры в совр. обве*. Москва: Политиздат, 1991. С. 130-149.

Анотація

Шульга М. А. Демократія: одержимість чи приреченість? (до 30-річчя виходу «Відживлення демократії» Жана-Франсуа Ревеля). – Стаття.

Стаття присвячена тридцятиріччю виходу в світ праці французького філософа, політолога Жана-Франсуа Ревеля «Відживлення демократії» (1992). В центрі уваги автора статті – ідея Ревеля про неоднозначність визначення демократії як «остаточної форми людського врядування».

Автор статті задається питанням: «Що означає ця остаточність, в сенсі - які моделі поведінки тягне за собою і до чого зобов'язує?». Якщо «демократичну ейфорію» (Ревель), то як бути з чотирма вадами, «перекрученнями» демократії – корупцією, комерціалізацією політики, «демократичною зневірою» і постулюванням свободи як індивідуалізму та партикуляризму. Ці вади у випадку «демократичної ейфорії» сприймаються як прикрий, але неминучий і нездоланний додаток до демократії, з яким ми маємо рахуватися і, по можливості, прагнути його пом'якшити.

Якщо ж «остаточність» демократії – це наша на неї приреченість, то ми приречені постійно сумніватися в остаточності демократії як «форми людського самоврядування» і постійно доводити цю остаточність, у тому числі, й не оминати певні теми-проблеми, що пов'язані з цією політиєю. Зокрема, «що вважати чесними виборами?»; «як співвідносяться свобода і факт виборності?»; «чи є недемократичне тоталітарним за замовчуванням?»; «як бути з тим, що цінності, які обстоюються в ім'я демократії, не завжди є демократичними?»; «що вважати непорушними засадничими свободами людини?»; «як пов'язані між собою суверенітет держави та ідея прав людини?», або ж «як доктрина обмеженого суверенітету може служити демократії?».

Головний висновок Ревеля, який, на думку автора, і має бути покладений в основу будь-яких демократичних перетворень у суспільстві, полягає у тому, що без людських зусиль, лише покладаючись на «автоматичне імплантування» демократії та звичку «доведення через майбутнє» її «остаточності», претензії на універсальність з боку цієї політії приречені на поразку, а сама вона втратить як здатність до вдосконалення, так й здатність до протистояння новим загрозам.

Автор статті робить висновок, що у випадку демократії ми стикаємося зі своєрідною «пасткою остаточності», ігнорування якої в інтелектуальному дискурсі неминуче обертається «демократичною ейфорією», а отже і мовчазною згодою з «вадами демократії».

Ключові слова: Жан-Франсуа Ревель, «остаточність» демократії, перекручення демократії, «демократична ейфорія», демократія як неминучість.

Summary

Shulga M. A. Democracy: diabolism or predestination? (to the 30th anniversary of publication of "Revival of Democracy" by Jean-Francois Revel) . – Article.

The article is devoted to the thirtieth anniversary for paper publication "Revival of Democracy" (1992) by the French philosopher, political scientist Jean-Francois Revel. Its spotlight is Revel's thesis concerning democracy as "ultimate form of human government".

What does irrevocability mean, what models of behavior does it involve, what does it oblige to? When "democratic euphoria" (Revel), then what can we do with four shortcomings, "distortions" of democracy – corruption, commercialization of policy, "democratic disappointment" and postulation of freedom both individualism and particularism. The said shortcomings in case of "democratic euphoria" shall be apprehended as unpleasant but inevitable and invincible addition to the democracy, which we have to take into account and, as far as possible, sick to extenuate them.

As long as the "irrevocability" of democracy is our predestination to it, then we doom to doubt permanently

in irrevocability of democracy as "the form of human government", and prove constantly this irrevocability, including not evading certain themes-problems connected with this politeia. In particular, "what can be considered as fair election?"; "in what way freedom is correlated with a fact of electivity?"; "whether non-democratic is totalitarian by default?"; "what to do when values defended for the sake of democracy are not always democratic?"; "what can be considered as inviolable principle freedoms of people?"; "what links are between sovereignty of a state and idea of human rights?", or "in what way the doctrine of limited sovereignty can serve for democracy?".

Revel's basic conclusion is in the fact that claims for universality on the part of the politeia shall be doomed for defeat without human efforts, just relying upon "automatic implantation" of democracy and habit of "proving through the future" of its "irrevocability", and it shall lose both ability for improvement and capacity for resistance against new threats.

Key words: Jean-Francois Revel, "irrevocability" of democracy, misrepresentation of democracy, "democratic euphoria", democracy as inevitability.

УДК 342:321

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i36.1127>**Л. І. Яковлева**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0942-485X>

доктор політичних наук, доцент,

доцент кафедри місцевого самоврядування та розвитку територій
Державного університету «Одеська політехніка»**ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА ТЕОРІЯ: У ПОШУКАХ РЕЦЕПТУ ЛЕГІТИМНОСТІ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ**

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Проблема визначення фундаментальних теоретичних основ та пошуку прикладного «рецепту» легітимності публічної влади, починаючи із творів М. Вебера посідала важливе місце у дослідженнях політики. Рецепти легітимності пропонували представники різних просторів наукового знання (політичної науки та психології, соціології, економічної теорії, комунікативістики тощо) та парадигм – від біхевіоризму та теорії публічного вибору до інституціоналізму. Одним із основних щодо визначення легітимності публічної влади став інституціональний дискурс. З розвитком інституціональної теорії протягом XX століття та перших десятиліть XXI століття змінювався дослідницький фокус у визначенні легітимності публічної влади в залежності від «старого» чи «нового» розуміння інститутів. Окреслений період від 20-х років XX століття до перших десятиліть XXI століття можна назвати «століттям інституціоналізму» у дослідженні легітимності за аналогією зі «століттям націоналізму» (А. Тойнбі).

У сучасних умовах посилюється необхідність інституційного забезпечення легітимності публічної влади. Слід наголосити: «Виходячи з веберіанської концепції легітимності, можна визначити легітимність публічної влади як «визнання» соціального порядку народом, який є, з одного боку, джерелом влади, носієм суверенітету («верховної влади»), а з іншого – її отримувачем через урядування та закріплені правові норми. Легітимність публічної влади встановлюється у процесі соціальної взаємодії з приводу суспільно важливих проблем, які не можна вирішити за допомогою ринкових механізмів; вона гарантується високим рівнем політичної активності та політичної участі громадян» [11].

В основі легітимності публічної влади знаходиться довіра громадян до інститутів. На думку Д. Аджемоглу, яку він висловив у 2021 році, зміцнення інститутів є головним завданням України: «З огляду на те, що Україна проголосила незалежність 30 років тому, але зміни все ще не такі відчутні, як хотілося б, ВВП виріс не надто високо, державні інститути доволі слабкі. Але Україна демонструє доволі помітний прогрес, її економіка змінюється, її інститути набагато сильніші...» [4].

Він також вважає, що запорукою довіри до інститутів стають суди, масмедіа та громадянське суспільство. Визначаючи масмедіа та громадянське суспільство як «інститути легітимності» [12], слід зазначити, що дослідження генези інституціональної теорії напряду пов'язане із вирішенням проблеми легітимності публічної влади. Адже пошуки рецепту легітимності публічної влади, яким було присвячено інституціональні студії, тривають донині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Серед інституціональних досліджень легітимності публічної влади слід відзначити праці представників так званого «старого» інституціоналізму (В. Вільсон, Дж. Брюс, У. Гамільтон, Т. Коул, Г. Картер, К. Фрідріх, Т. Веблен, Дж. Коммонс та У. Мітчелл). Вони зосереджують увагу на державі, бюрократії та її легітимності. У працях представників «нового» інституціоналізму відбувається повернення уваги до інститутів після певного розчарування у евристичних можливостях щодо обґрунтування легітимності з точки зору біхевіоризму та теорії раціонального вибору. Тут слід відзначити праці Б. Ротстайна, Дж. Кембелла, П. Холла, Р. Тейлора, ін. Наголосимо, що сьогодні у фокусі дослідницької уваги інституціоналістів знаходиться не кількість інститутів, а їх «якість»: логіка діяльності (у інституціоналістів раціонального вибору – раціональність) інститутів, яка забезпечує суспільний розвиток, процвітання, багатство. Наприклад, нобелівський лауреат Д. Норт та його дослідницька група наголошує на необхідності інституціоналізації відкритого доступу («Насильство та суспільні порядки» [5]), а Д. Аджемоглу й Дж. Робінсон пишуть про екстрактивні та інклюзивні інститути («Чому нації занепадають») [1]. Визначаючи інклюзивні інститути вони пишуть: «Щоб бути інклюзивними, економічні інститути мають шанувати приватну власність, неупереджену систему права й надання адміністративних послуг для створення конкурентного середовища, у якому люди можуть здійснювати обмін і домовлятися. Має бути також гарантія можливості відкривати новий бізнес і обирати свій кар'єрний шлях» [1, с. 68].

Формулювання мети статті. Мета статті – визначити основні підходи до легітимності публічної влади на різних етапах генези інституціональної теорії.

Виклад основного матеріалу дослідження. У XX столітті після Другої світової війни у наукових дослідженнях розпочалася «інституційна революція». Відзначимо: «На початку XX ст. політична наука все ще сприймалася як свого роду продовження німецького Staatswissenschaft (державознавства) – вивчення держави, її органів та інститутів, за допомогою яких вона здійснює свої функції. Збагачення цього підходу технократичним емпіризмом і прагнення на його основі вийти за межі юридичних форм не скасовували головного в позиції раннях політологів – розгляду політичного життя, політики як похідної від політичних (державних) інституцій» [8, с. 147]. Цей інституціоналізм був представлений дослідженнями В. Вільсона, Дж. Брюса, Т. Коула, Г. Картера, К. Фрідріха, Т. Веблена, Дж. Коммонса та У. Мітчелла. У якості мейнстріму політичної науки він проіснував до початку 1950-х років. Тільки у 1980-х роках відбувається етап відродження інтересу до інститутів, що закладає фундамент для появи та розвитку «нового» інституціоналізму. У цей час класичний інституціоналізм маркується як «старий», він поступово втрачає вплив та актуальність у науковому дискурсі у зв'язку із «розчаклюванням держави» завдяки системній теорії та появою «нового інституціоналізму» у політичній науці, який позбавив державу монополії на публічну владу.

В американській політологічній традиції було відкинуто «старий інституціоналізм» хвилиною «New Science of Politics» («Нова наука про політику») ще до появи біхевіоризму. Теорія груп А. Бентлі [13] та Д. Трумена [27] призвела до аналітичного поділу інституту на організацію та індивідів, що входять до нього. У праці «Процес державного управління: вивчення суспільних тисків» (1908 р.) А. Бентлі виходить з того, що при аналізі соціально-політичних процесів базовим елементом є не індивід, а група індивідів зі схожими інтересами. Він стверджує: «...суспільство є нічим іншим, як сукупністю груп, які його формують» [13, с. 32]. Вчений наголошує, що всі державні інститути являють собою передусім групи, на рішення і дії яких мають значний вплив інші громадські групи, об'єднані за інтересами, і акцентує увагу на тому, що є неможливим вивчення політичного процесу без урахування участі груп інтересів у ньому. Д. Трумен, продовжуючи ідеї А. Бентлі у праці «Управлінський процес. Політичні інтереси і громадська думка» (1951 р.) визначає суспільство як сукупність взаємодіючих між собою груп (індивідів) з різними інтересами, а політичний процес – як «...процес групової конку-

ренції в боротьбі за владу над розподілом ресурсів» [27, с. 72]. Він зазначає: «Для реалізації своїх інтересів і «розподілу ресурсів» найбільш сприятливим чином групи взаємодіють з різними суспільно-політичними організаціями, що виступають у якості гаранта просування цих інтересів у владних інститутах, що приймають відповідні рішення. У зв'язку з цим держава – це суспільний інститут, який здійснює владний розподіл ресурсів між групами інтересів. Групова конкуренція, яка виникає в процесі боротьби груп інтересів за розподіл ресурсів, сприяє підтримці соціальної рівноваги і здійснює сприятливий вплив на стабільність існуючої політичної системи» [27, с. 120].

Поведінкова революція у соціальних науках, а з нею і розвиток біхевіоризму (1950-1960 рр.) та теорії раціонального вибору (1970-1980 рр.) виокремили індивіда, а не інститути в якості базового політичного актора. Тобто: «Інституції застосовувалися лише у їхньому широкому соціологічному або етнологічному значенні» [2, с. 132].

Однак, на думку К. Байме, «Німецька системна теорія від Лумана до Мюнха була значно менше налаштована проти поняття інституції і у термінології багато у чому продовжувала традицію Вебера – Парсонса» [2, с. 131]. Це, простежується у наступному: «Для М. Вебера інститути – це соціальні утворення, установи, спільноти індивідів, що володіють такими ознаками, як зарахування до співтовариства не на основі бажання індивіда, але внаслідок властивих йому від народження або придбаних в процесі виховання якостей та інших об'єктивних характеристик; наявність раціональних установок, на які зобов'язаний орієнтуватися в своїй поведінці індивід; наявність апарату примусу, що забезпечує за допомогою санкцій відповідність поведінки індивіда прийнятим в співтоваристві звичаям» [8, с. 148].

В якості прикладу можна навести державу, яка є політичною спільнотою. У її центрі знаходиться певна політична структура (бюрократія). У М. Вебера йдеться про бюрократичну державу та «союз», який у певному сенсі протистоїть інституту.

Читаємо у М. Вебера: «Категорія «союз» протистоїть інституту з його раціональними законами подібно до того, як поведінка, заснована на згоді, протистоїть суспільному вчинкові, орієнтованому на раціональну домовленість. До таких союзів М. Вебер відносить традиційну сім'ю, патріархальну політичну спільноту, релігійну громаду та ін. Однак, в дійсності, між союзом та інститутом немає чіткої межі: інституційні дії – це раціонально впорядкована частина союзних дій, а інститут – частково раціонально упорядкований союз» [3]. Відзначимо, що, за Т. Парсонсом, «...інститут – це комплекс рольових інтеграторів стратегічно-структурного значення. Поняття інсти-

туту у Парсонса має досить загальний характер соціальних форм, що, втім, відповідає прагненню Парсонса до всеосяжного огляду соціальних явищ» [7, с. 146].

Там, де інші школи політичної науки вправно намагались уникати поняття «інститут», замінюючи його на поняття «структура», німецький дослідник Н. Луман за нагоди застосовував обидва поняття як синоніми: «Інституції є визначеними часом і предметно, а також соціально узагальненими очікуваннями щодо поведінки, і, як такі, утворюють структуру соціальних систем» [2, с. 131].

Водночас, інститут інтерпретується в якості нормативної та правової основи політики. Саме з таким підходом до інститутів пов'язується подальший ренесанс інституціональної теорії, адже саме вони «відповідають» за ефективність влади, її законність та, додамо – й легітимність.

Поворот у бік інституціоналізму розпочався у 70-ті роки ХХ століття і відбувався у межах декількох наукових традицій. Вони визначили основні напрями у новому інституціоналізмі. Саме новий інституціоналізм почав розроблятися у міцному зв'язку із теоріями модернізації та політичного розвитку. У цей період відбувається рух політичної економії у бік застосування положень системної теорії, що позначається і на теорії легітимності. Зароджується міждисциплінарний підхід щодо використання термінів «інститут», «організація», «інституціоналізм», «інституціоаналізація» відносно понять «соціальний порядок», «публічна влада». Чому і як відбувається цей поворот або повернення до інституціоналізму у політичній теорії?

Науковці виокремлюють декілька факторів, що вплинули на відродження інтересу до інституціоналізму, а відповідно, й до політичних інститутів. Наведемо думки Б. Ротстайна [9], Дж. Кембелла [14], П. Холла й Р. Тейлора [18].

По-перше, констатується недостатня «працездатність» висунутих гіпотез щодо пояснення політичних явищ представниками поведінкової концепції, структурного функціоналізму, марксизму та інших.

По-друге, однією із причин, що вплинули на повернення до інституційного підходу у дослідженнях став крах гіпотези конвергенції у політичній науці. Розглянемо це більш детально. Протягом 1950-х і 1960-х років представники теорії модернізації намагались довести, що демократичні та капіталістичні інститути можуть поширюватися успішно в країнах третього світу завдяки технологічним змінам та процесу індустріалізації. Вони стверджували, що демократія та капіталізм стануть альтернативою соціалізму. З часом країни третього світу оберуть шлях модернізації, а демократичні держави Заходу досягнуть конвергенції (А. Степан, ін.) [26].

Позиція модерністів щодо конвергенції розвинутих країн та країн третього світу зазнала кардинальних змін у 70-80-ті рр. І навпаки, у 1970-х роках відбувається поворот до неомарксизму, прихильники якого розробили теорії про те, як капіталістичні інститути відтворюються в короткостроковій перспективі, але в кінцевому підсумку трансформуються в соціалізм у довгостроковій перспективі завдяки силам класової боротьби і структурним суперечностям, що пронизують капіталістичні демократії (Дж. О'Коннор [21], Н. Пулантзас [23]).

Дослідники порівняльної політики другого і третього покоління виявили стійкі відмінності в класовій структурі та політичній мобілізації країн, що розвиваються, замість конвергенції (Г. Еспінг-Андерсен [17]). Вони вказували, що виявлені відмінності (біхевіористські показники) не є відхиленнями або випадковостями.

На початку 1980-х років ці концепції були дискредитовані як світовими подіями, так і внутрішньою логікою розвитку політичної науки. Поширювалось усвідомлення того, що існують значні інституційні відмінності не тільки між країнами третього світу та капіталістичними країнами, але й між розвиненими капіталістичними країнами, і ці відмінності мають значення для їх розвитку. Таке бачення тісно пов'язане з веберіанським ренесансом у політичній науці.

Представники політичної науки пов'язують появу нового інституціоналізму з дослідженнями американських вчених Д. Марча та Й. Олсена, які у 1984 році заявили про відкриття «нових інститутів» у своїй праці «Новий інституціоналізм: організаційні чинники в політичному житті» [19]. Як вказували автори, «...пожвавлення зацікавленості інституціями є сукупним наслідком сучасної трансформації соціальних інститутів» [19, с. 734].

В економічній теорії засновником нового інституціоналізму вважається Р. Коаз, який опублікував у 1937 році статтю «Теорія фірми» [15]. Представники соціологічної науки вважають, що неoinституціоналізм розпочався з опублікування двох наукових статей «Інституціоналізовані організації: формальна структура як міф та ритуал» [20] Дж. Мейера та Б. Роуена у 1977 році та «Ще раз про «залізну клітку»: інституціональний ізоформізм і колективна раціональність в організаційних полях» у 1983 році П. Дімаджіо та У. Пауелла [16]. Як зазначає Дж. Хасс: «З цих статей виросла ціла школа соціологічної думки, яка кинула виклик економічній теорії, теорії організації та навіть політичній соціології» [10, с. 112].

Мається на увазі те, що «новий інституціоналізм» атакував опонентів по усіх напрямках. Зокрема, представниця нового інституціоналізму Т. Скочпол [25] «...протиставила свій новий інституційний підхід плюралістичний, структур-

но-функціоналістській та марксистській літературі, яка домінувала в період 1950-60-х років. Д. Марч і Й. Олсен – контекстуалізму, редукціонізму, утилітаризму, інструменталізму й функціоналізму того ж періоду. Теоретики раціонального вибору, наприклад, П. Ордешук, визначили новий інституціоналізм як спробу рекомбінації біхевіористського дослідження з більш традиційним предметом політичної науки – інститутами» [8, с. 9].

Слід відзначити, що незважаючи на загальне теоретичне коріння в різних науках (передусім – в економіці, соціології, політичній науці), новим інтелектуальним течіям неoinституціоналістської думки доводилося змагатися. Найбільш показово та повчальною була дискусія між представниками економічної й політичної наук, адже для кожної з них поняття «старий» інституціоналізм означав різні речі. Для економістів – це, в першу чергу, К. Маркс, Т. Веблен, Д. Коммонс, К. Поланьї і Дж. К. Гелбрейт, – ринкові теорії й організації фірми. Для представників політичної науки – це традиція вивчення діяльності окремих політичних інститутів, з якої і виросла політична наука в кінці XIX – на початку XX ст. («історичний інституціоналізм»), а з іншого боку – це роботи П. Дімаджіо і У. Пауелл, які виокремили соціологічний напрям у новому інституціоналізмі.

Як бачимо, повернення до інституціоналізму відбувалося в межах різних наукових традицій, що започаткували декілька різних напрямків у новому інституціоналізмі.

Одним із перших зацікавився питанням різноманітності нового інституціоналізму Г. Пітерс. Однак, проаналізувавши різні напрямки, дослідник дійшов висновку, що говорити про інституціоналізм можливо в однині, оскільки «...перше і фундаментальна спільна риса всіх підходів – це їх наголос на важливості інститутів» [22, с. 142].

Д. Марч та Й. Олсен також наголошують на значенні інститутів як ключової характеристики інституціоналізму і розглядають його як неподільну єдність. Вони відзначають, що багато десятиліть в політичній науці домінували моделі, які не розглядали інститути як значимий чинник політичних процесів, а пояснювали його у соціальному контексті, редукуючи до індивідуальних інтересів.

Водночас слід погодитись із тим, що: «...за цією схожістю – «інститути мають значення» – ховаються настільки глибокі відмінності, що багато авторів схильні говорити про різні види «інституціоналізму»» [6, с. 41].

Дослідники відзначають, що вже «у перше десятиліття розпізнали себе основні традиції або різновиди нового інституціоналізму – історичний інституціоналізм, інституціоналізм раціонального вибору та last but not least соціологічний інституціоналізм, що супроводжуються дескриптивною,

порівняльною, організаційною версіями інституційного підходу» [8, с. 148].

Завершення цього періоду пов'язують з презентацією у 1994 році доповіді П. Холла та Р. Тейлора «Що таке інституціоналізм сьогодні?» на щорічній конференції «Американської асоціації політичної науки» у Мерілендському університеті. У цій доповіді вони зазначили: «...за останні п'ятнадцять років з'явилися як мінімум три різних аналітичних підходи, кожен з яких називає себе новим інституціоналізмом» [18]. Вчені виокремили три напрямки нового інституціоналізму: історичний інституціоналізм, інституціоналізм раціонального вибору і соціологічний інституціоналізм. Ця класифікація залишається актуальною та загальноприйнятною й сьогодні. Натомість, з часом дана типологія доповнюється новими видами, що теж викликає дискусії. Йдеться про «дискурсивний інституціоналізм» (В. Шмідт [24]). Слід зазначити, що дискурсивний інституціоналізм сприймався як конструктивістська версія неoinституціоналізму, однак згодом став розглядатися як самостійний теоретичний напрям.

У результаті розвитку нового інституціоналізму поступово виокремлювались такі його види, як історичний інституціоналізм, інституціоналізм раціонального вибору, соціологічний та дискурсивний. Кожний з них запропонував власне бачення інститутів, які визначають легітимність публічної влади. Від залежності інституційного дизайну кожної країни від «пройденного шляху» до поняття «міжінституційної взаємодії» [28].

Висновки. Підбиваючи підсумки дослідження інституціональної теорії щодо рецепту легітимності публічної влади, слід зазначити наступне. По-перше, внесок інституціоналізму у теорію легітимності полягає в акцентуванні як на ролі держави та бюрократії (класичний інституціоналізм) так і у зосередженні уваги на інших інститутах та організаціях – від масмедіа до фінансів. Інституціоналізм дозволяє визначити легітимність не якогось окремого інституту чи політичного лідера, а легітимність політичного порядку.

По-друге, генеза інституціоналізму пов'язується із включенням до поля аналізу різних інститутів та організацій, визначенні оптимального інституційного дизайну для легітимності публічної влади.

По-третє, кожен із напрямків нового інституціоналізму пропонує власну візію легітимності публічної влади: історичний інституціоналізм наголошує на залежності від пройденого шляху, інституціоналізм раціонального вибору – на опортуністичній поведінці та пошуку ренти, а соціологічний інституціоналізм визначає важливість міжінституційної взаємодії задля суспільного блага

Література

1. Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності / пер. Олександр Дем'янух. Київ: Наш Формат, 2016. 440 с.
2. Байме К. Політичні теорії сучасності / пер. з нім. Култаєвої та М.Бойченка. Київ: Стилос, 2008. 396 с.
3. Вебер М. Хозяйство и общество: очерки понимающей социологии [Текст]: в 4 т. / пер. с нем.; сост., общ. ред. и предисл. Л. Г. Ионина; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». Москва : Изд. дом Высшей школы экономики, 2016. Т. I. Социология. 445 с.
4. Куди котиться світ. Інтерв'ю НВ із співавтором бестселера Чому нації занепадають. NV.ua. URL: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/rf-zayavilashcho-ssha-visilayut-55-rosiyskih-diplomativ-ostanninovini-50192685.html>
5. Норт Д., Волліс Д., Вайнгест Б. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники які вплинули на хід історії. Київ: Наш формат, 2017. 352 с.
6. Панов П.В. Институционализм(ы): объяснительные модели и причинность. *Политические исследования*. 2015. № 3. С. 39-55.
7. Парсонс В. Публічна політика: Вступ до теорії й практики аналізу політики / Пер. з англ. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 549 с.
8. Патрушев С.В. Институционализм в политической науке: этапы, течения, идеи, проблемы. *Политическая наука*. 2001. №2. С. 146-186.
9. Ротстайн Б. Политические институты: общие проблемы. *Политическая наука. Новые направления*. Под ред. Р.И. Гудина и Х.-Д. Клингемана. Москва, 1999. С. 149-180.
10. Хасс Дж. Социологический неoinституционализм и анализ организаций (предисловие к разделу «Классика теории организации»). *Вестник С. Петербургского ун-та. Серия Менеджмент*. 2007. №3. С. 112-125.
11. Яковлева Л. І. Від соціального порядку до публічної влади: організаційні, інституційні та комунікативні засади легітимності. *Політикус: науковий журнал*. 2019. Випуск. 4 С. 10-16.
12. Яковлева Л.І. Легітимність публічної влади: рецепції та новації: монографія. Одеса : ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. 325 с.
13. Bentley A. The Process of Government. Cambridge, MA and London, England: Harvard University Press, 2013. 501 p.
14. Campbell J. L. Institutional reproduction and change. *The Oxford Handbook of Comparative Institutional Analysis*. Oxford: Oxford University Press, 2010. P. 87-116. URL: <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.465.1572&rep=rep1&type=pdf>
15. Coase R. H. The Nature of the Firm. *The Economist*. 1937. Vol.4. Iss.16. P. 386-405. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0335.1937.tb00002.x>
16. DiMaggio P. J., Powell W. W. The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields. *American Sociological Review*. 1983. Vol. 48. No. 2. P. 147-160. URL: <https://www.jstor.org/stable/2095101>
17. Esping-Andersen G. The three worlds of welfare capitalism. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1990. 264 p.
18. Hall P. A., Taylor R. C. R. Political science and the three new institutionalisms. *MPIfG Discussion Paper*. 1996 No. 96/6. URL: <http://hdl.handle.net/10419/43185>
19. March J.G., Olsen J.P. The new institutionalism: Organizational factors in political life. *The American Political Science Review*. 1984. Vol. 78. № 3. P. 734-749. URL: <https://www.jstor.org/stable/1961840>
20. Meyer J., Rowan B. Institutionalized Organizations: Formal Structure as Myth and Ceremony. *American Journal of Sociology*, 1977. Vol. 83. No. 2, 1977. P. 340-363.
21. O'Connor J. R. The Fiscal Crisis of the State. New York: St. Martin's Press, 1973. 276 p.
22. Peters G. Institutional Theory in Political Science. The New Institutionalism. London: Bloomsbury Publishing, 2012. 232 p.
23. Poulantzas N. Fascism and Dictatorship. London: Verso, 1979. 368 p. URL: http://ouleft.org/wp-content/uploads/Fascism-and-Dictatorship_poulantzas.pdf
24. Schmidt V.A. Discursive institutionalism: The explanatory power of ideas and discourse. *Annual review of political science*. 2008. Vol. 11. No 1. P. 303-326.
25. Skocpol T. States and social revolutions. Cambridge.: Cambridge University Press, 1979. 421 p. URL: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511815805>
26. Stepan A., Skach C. Constitutional Frameworks and Democratic Consolidation: Parliamentarism versus Presidentialism. *World Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. Vol. 46, No. 1. P. 1-22. URL: <https://www.jstor.org/stable/2950664>
27. Truman D.B. The Governmental Process. Political Interests and Public Opinion. New York: Alfred A. Knopf, 1981. 576 p.
28. Yakovleva L., Yakovlev D. Institutional interaction and political choice in a transitional society. What role for the social sciences. *Nationalism and Ethnic Politics*. 2020. No 2(4). P. 582-608.

Анотація

Яковлева Л. І. Інституціональна теорія: у пошуках рецепту легітимності публічної влади. – Стаття.

У статті визначено основні підходи до легітимності публічної влади з точки зору інституціональної теорії. Відзначено, що відносно формування теорії легітимності публічної влади, розвиток інституціональної теорії пройшов декілька етапів. Вони пов'язані із розширенням дослідницького поля інституціоналістів. Від зосередження уваги на державі та бюрократії на початковому етапі (класичний інституціоналізм), представники інституціональної теорії перейшли до дослідження легітимності соціального та політичного порядку («старий» інституціоналізм) й визначення оптимального інституційного дизайну та забезпечення ефективної міжінституційної взаємодії («новий» інституціоналізм). Відродження інтересу до інституційного виміру політики, інституційних основ легітимності публічної влади пов'язується із кризою біхевіоризму та теорії раціонального вибору. Відзначено, що увага інституціоналістів до держави та бюрократії (відповідно до веберіанської традиції) дозволила визначити умови легальності та легітимності для функціонування державної влади. У подальшому, інституціоналізм суттєво розширив власне дослідницьке поле, включа-

ючи інтерес до інституту масмедіа, політичних партій, інституціоналізації громадянського суспільства тощо. Інституціональний підхід визначає легітимність не лише окремих політичних діячів чи інститутів, а легітимність соціального та політичного порядку. Генеза інституціональної теорії щодо проблеми легітимності пов'язується із переходом від проблеми «легітимності політичних інститутів» до визначення «інститутів легітимності». Інституціоналісти говорять про інститути та організації у забезпеченні легітимності публічної влади, визначають оптимальний інституційний дизайн тощо. Серед актуальних напрямків нового інституціоналізму відзначено наступні візії рецептів легітимності публічної влади. Для історичного інституціоналізму це залежність від пройденого шляху, для інституціоналізму раціонального вибору опортуністична поведінка та пошук ренти, а соціологічний інституціоналізм наголошує на важливості міжінституційної взаємодії задля суспільного блага.

Ключові слова: інституціоналізм, легітимність, публічна влада, історичний інституціоналізм, соціологічний інституціоналізм, інституціоналізм раціонального вибору.

Summary

Yakovleva L. I. Institutional theory: in search of the recipe of legitimacy of public power. – Article.

The article identifies the main approaches to the legitimacy of public power in terms of institutional theory. It has been noted that regarding the formation of the theory of legitimacy of public power, the development of institutional theory has gone through several stages. They are related to the expansion of the research field of institutionalists. From focusing on the state and bureaucracy at the initial stage (classical institutionalism),

the representatives of institutional theory shifted to the study of the legitimacy of social and political order ("old" institutionalism) and the definition of optimal institutional design and effective interinstitutional interaction ("new" institutionalism). The resurgence of interest in the institutional dimension of politics and the institutional foundations of the legitimacy of public power is associated with the crisis of behaviorism and the theory of rational choice. It has been noted that the attention of institutionalists to the state and bureaucracy (according to the Weberian tradition) has allowed determining the conditions of legality and legitimacy for the functioning of state power. In the future, institutionalism has significantly expanded its research field, including interest in the institution of mass media, political parties, the institutionalization of civil society, etc. The institutional approach determines the legitimacy not only of individual politicians or institutions but also the legitimacy of the social and political order. The genesis of institutional theory on the problem of legitimacy is linked to the transition from the problem of "the legitimacy of political institutions" to the definition of "institutions of legitimacy." Institutionalists speak about institutions and organizations in ensuring the legitimacy of public power and determine the optimal institutional design, etc. The following visions of the recipes for the legitimacy of public power are among the current trends of "new" institutionalism. For historical institutionalism, it is a dependence on the traveled path; for institutionalism of rational choice, it is opportunistic behavior and the search for rent; sociological institutionalism emphasizes the importance of interinstitutional cooperation for the public good.

Key words: institutionalism, legitimacy, public power, historical institutionalism, sociological institutionalism, institutionalism of rational choice.

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ

Священник М. Я. Антонюк	
Термін «антиномія» та близькі за змістом терміни у релігійному контексті.....	3
А. Ю. Ареф'єва	
Полістилістика французького музичного імпресіонізму.....	10
Т. О. Гайналь, І. В. Кучера, С. І. Білоус	
Епоха постправди: фактори виникнення і виживання.....	15
О. В. Голубовська	
Свобода як філософсько-антропологічна проблема.....	21
О. О. Гончарова	
Темпоральні стратегії людини під час і після війни на прикладах з романів Е. Гемінґвея «Прощавай, зброє!» та Е. М. Ремарка «Три товариші».....	27
Р. І. Данканіч	
Криза раціонального мислення в західноєвропейській філософії.....	35
І. З. Дуцяк	
Критичний перегляд онтологічних засад алетичної логіки.....	41
І. С. Карпань	
Освітні реформи в контексті філософських засад освіти для сталого розвитку.....	46
Р. Ю. Коперльос	
Розуміння хаосу як безладу в філософії та науці.....	51
А. А. Кравченко, М. В. Ліпін	
Варіації інклюзії та ексклюзії в альтернативах економіки, політики і освіти.....	55
О. Н. Кубальський	
Зміни соціокультурних орієнтацій людини в епоху соціальної турбулентності: роль і значення науки.....	63
А. С. Мельник	
Суспільно-практичний вимір пошуків онтологічного статусу Іншого у філософії XX ст.....	69
Н. О. Новокшинова	
Трансформації гендерних міфологем у їхній взаємодії з медійним простором масової культури постпостмодерну.....	74
І. І. Пархоменко	
Поле культурного виробництва в добу постправди.....	80
Я. С. Семко	
Сучасне мистецтво як предмет споживання.....	86
Я. А. Соколовський	
Сутнісні риси американського Просвітництва в історії ранньої американської філософії.....	91
Чень Ці	
Філософська характеристика процесу інтелектуалізації: генезис, сутність, зміст, форми, рівні та види.....	96

СОЦІОЛОГІЯ

О. С. Зубченко	
Дисфункції соціальних інститутів за умов окупації	103
І. Л. Мірчук, О. Я. Зелена	
Якість освіти в умовах дистанційного навчання: порівняльний аналіз за результатами соціологічного опитування.....	110

ПОЛІТОЛОГІЯ

А. Р. Кобетяк	
Політика України щодо формування Єдиної автокефальної церкви у фокусі зарубіжних політичних досліджень.....	118
В. І. Митрощенко	
Соціально-економічні передумови виходу з Європейського Союзу як чинник діяльності політичних партій Великої Британії.....	124
О. І. Павлов	
Помста як комплекс меншовартості та чинник російської війни проти України (2014–2022 роки).....	130
О. І. Свідерська	
Роль політичного мему в інформаційних війнах.....	136
М. А. Шульга	
Демократія: одержимість чи приреченість? (до 30-річчя виходу «Відживлення демократії» Жана-Франсуа Ревеля).....	141
Л. І. Яковлева	
Інституціональна теорія: у пошуках рецепту легітимності публічної влади.....	147

CONTENTS

PHILOSOPHY

Antonyuk M. Ya., priest.	
The term Antinomy and other terms close to it in meaning in the religious context.....	3
Arefieva A. Yu.	
Polystylistics of French musical impressionism.....	10
Hainal T. O., Kuchera I. V., Bilous S. I.	
The Post-Truth Era: the Factors of Appearance and Survival.....	15
Holubovska O. V.	
Freedom as a philosophical and anthropological problem.....	21
Honcharova O. O.	
Temporal human strategies during and after war in examples from the novels by E. Hemingway "Farewell to Arms!" and E. M. Remarque "Three Comrades"	27
Dankanich R. I.	
Crisis of rational mindset in Western European philosophy.....	35
Dutsiak I. Z.	
A critical revision of the ontological foundations of alethic logic.....	41
Karpan I. G.	
Educational reforms in the context of philosophical principles of education for sustainable development.....	46
Koperlos R. Yu.	
Understanding chaos as a mess in philosophy and science.....	51
Kravchenko A. A. Lipin M. V.	
Variations of inclusion and exclusion in alternatives of economy, politics and education.....	55
Kubalskyi O. N.	
Changes in human socio-cultural orientations in the era of social turbulence: the role and importance of science.....	63
Melnyk A. S.	
Socio-practical dimension of the search for ontological status Another in the philosophy of the twentieth century.....	69
Novokshonova N. O.	
Transformation of gender mythologemes and their interaction with the media space of the «post»-postmodern mass culture.....	74
Parkhomenko I. I.	
The field of cultural production in the Post-truth era.....	80
Semko Y. S.	
Contemporary art as a subject of consumption.....	86
Sobolievskyi Ya. A.	
Essential features of the American Enlightenment in the history of early American philosophy.....	91
Chen Qi.	
Philosophical characteristics of the intellectualization's process: genesis, essence, content, forms, levels and types.....	96

SOCIOLOGY

Zubchenko O. S.

Dysfunctions of social institutions under the conditions of occupation.....103

Mirchuk I. L., Zelena O. Ya.Quality of education in the conditions of distance learning:
comparative analysis based on the results of a sociological survey..... 110

POLITOLOGY

Kobetiak A. R.The policy of Ukraine regarding the formation of the United Autocephalous Church
in the focus of foreign political studies.....118**Mytroshchenko V. I.**Socio-economic prerequisites for leaving the European Union
as a factor in the activity of political parties in Great Britain.....124**Pavlov O. I.**Vengeance as a complex of inferiority and a factor
of the Russian war against Ukraine (2014–2022).....130**Sviderska O. I.**

The role of Political Memes in Information wars.....136

Shulga M. A.Democracy: diabolism or predestination? (to the 30th anniversary of publication
of “Revival of Democracy” by Jean-Francois Revel)141**Yakovleva L. I.**

Institutional theory: in search of the recipe of legitimacy of public power.....147

НОТАТКИ

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Науково-практичний журнал

Випуск 36

Виходить шість разів на рік

Українською та англійською мовами

Коректор – Н. Ігнатова
Комп'ютерна верстка – С. Калабухова

Підписано до друку 17.06.2022. Формат 60×84/8. Обл.-вид. арк. 18,57. Ум. друк. арк. 18,36.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 0822/347.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.